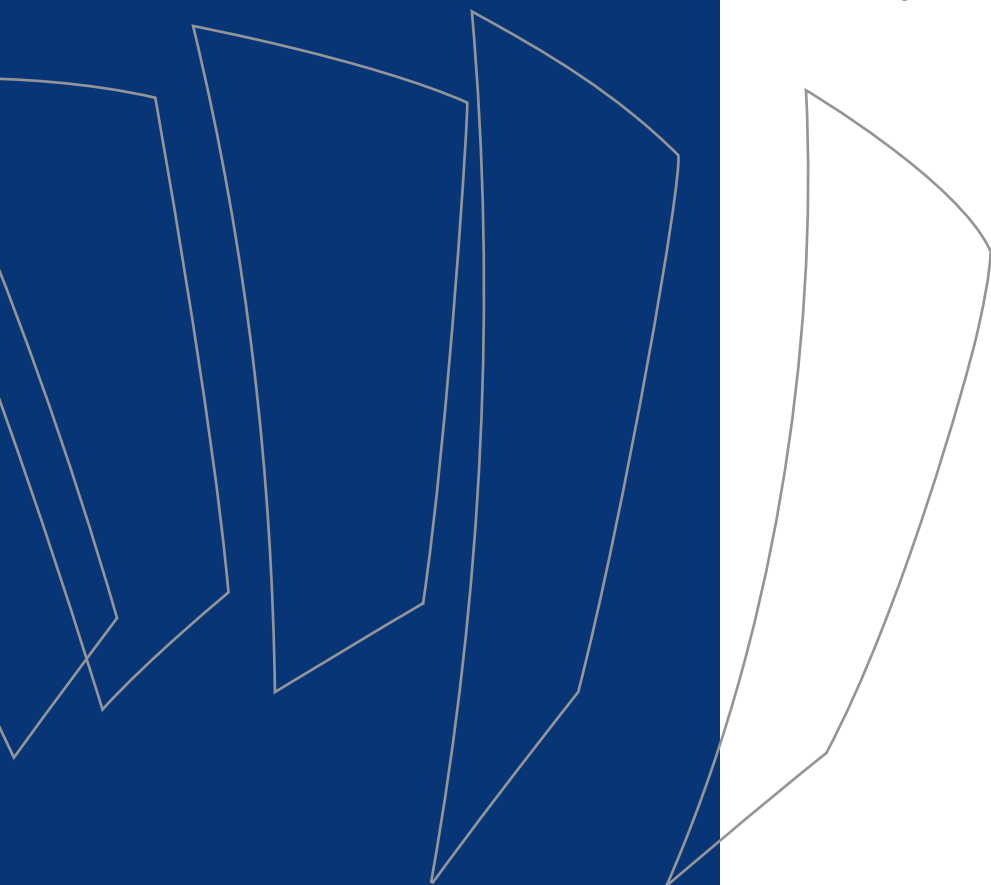

Sociologisk Forskning

Årgång 48 nr 3
2011

Redaktör & ansvarig utgivare

Redaktör: Hedvig Ekerwald
sociologiskforskning@soc.uu.se
Ansvarig utgivare: Diana Mulinari
diana.mulinari@genus.lu.se

Grafisk produktion: RPform, Köping

Omslag: Pierre Bonmarin

Tryck: PRIMATryck, Hallstahammar

ISSN 0038-0342

Redaktionen

Hedvig Ekerwald (red.)

Fereshteh Ahmadi

Åsa Eldén

Bo Lewin

Sverre Wide

Adress

Sociologisk forskning
c/o Sociologiska institutionen
Uppsala universitet, Box 624
751 26 Uppsala
Tel. 018-471 11 94
Fax. 018-471 11 70

Sociologisk Forskning publiceras med stöd från Vetenskapsrådet.

Anvisningar till författare finns på Sociologförbundets hemsida

www.sociologforbundet.se samt på omslagets tredje sida.

Artikelförfattarna ansvarar själva för innehållet i respektive artikel.

Utgivningsdatum 2011

nr 1: v 12 nr 2: v 24 nr 3: v 40 nr 4: v 50

Sveriges Sociologförbund

är en fackligt och politiskt obunden intresseorganisation för sociologer med syfte att främja sociologins vetenskapliga utveckling och praktiska tillämpning. Som medlem i Sociologförbundet får Du bland annat förbundets egen tidskrift Sociologisk Forskning och den internationella tidskriften Acta Sociologica, som utkommer fyra gånger per år.

Vill du bli medlem?

Se Sociologförbundets hemsida www.sociologforbundet.se för information.

Från hemsidan kan Du också beställa lösnummer av Sociologisk forskning.

Sociologförbundets styrelse

Patrik Aspers, Stockholm, ordförande

Diana Mulinari, Lund, vice ordförande

Veronika Burcar, Halmstad, sekreterare

Magnus Ring, Lund, kassör

Ordinarie ledamöter: Linda Soneryd, Stockholm, Vessela Misheva, Uppsala,

Abby Peterson, Göteborg, Zoran Slavnic, Norrköping och Ida Öun, Umeå.

Suppleanter: Gunnar Andersson, Lund och Åsa Wettergren, Karlstad.

Innehåll

Från redaktören: Ett frånfälle	3
Barnfri – En stigmatiserad position. <i>Helen Peterson</i>	5
Flerspråkighet – Uppfattningar om minoritetsspråket som framtidsresurs <i>Robert Kenndal</i>	27
Hårdare tag i arbetslivet? – Åtgärder mot arbetsrelaterat våld i facklig press 1978–2004 <i>Sofia Wikman</i>	51
Tid som välfärdsfaktor – Förändrade motiv i svensk arbetstidspolicy <i>Uffe Enoksson</i>	75
The Sustainability Revolution A Societal Paradigm Shift – Ethos, Innovation, Governance Transformation <i>Tom R. Burns</i>	93
Recensioner.	109
Sociologförbundet har ordet	119

Ett frånfälle

Vad kan det innebära för en kvinna i vårt samhälle att välja att inte föda barn? I artikeln *Barnfri: En stigmatiserad position* får vi i en bild av de svårigheter som omgivningen åstadkommer för en sådan kvinna. Den bygger på 21 intervjuer med kvinnor mellan 29 och 54 år som valt att inte ha barn, analyserade med hjälp av Goffmans stigmatiseringsteori. En av kvinnorna säger angående omgivningens åsikter om sådana som henne som inte vill ha barn: ”Det är någonting som inte sitter fastskruvat som det ska, där”. Som sociolog kan jag bara tycka att moderniseringen ännu inte fortskridit särskilt långt.

I nästa artikel, *Flerspråkighet: Uppfattningar om minoritetsspråket som framtidsresurs*, är materialet intervjuer med 13 gymnasieelever som har turkiska, arabiska, persiska eller syrianska som modersmål. Vad kan dessa ungdomar ha för slags nytta av sina kunskaper i modersmålet? Hur ser de själva på framtiden och hur uppmuntras de av sina lärare att se på den? Analysen görs på grundval av en spatial teoribildning där nationsbegreppet delvis upplöses.

De två följande artiklarna behandlar arbetslivet och båda behandlar långsiktiga förändringar. Den ena är *Hårdare tag i arbetslivet? Åtgärder mot arbetsrelaterat våld i facklig press 1978–2004*. Den tar upp utvecklingen från ett kollektivt tänkande på 1970-talet, då man såg strukturellt på våldet på arbetsplatserna, mot ett individualistiskt, förrättsligt tänkande idag där den enskilda arbetstagaren uppmanas vara ansvarig för att skydda sig mot våld och att polisanmäla våldet. Artikeln avtäckar brister. Ett exempel: En sjuksköterska som utsatts för våld hade önskat sig få bli avlöst efter våldet: ”Att slippa ha ansvaret för nära tjugo multijuka patienter inklusive denna totalpsykotiska patient när vi själva var chockskadade och jag hade fått en rejäl hjärnskakning”.

Den andra artikeln som behandlar arbetslivet är *Tid som välfärdsfaktor: förändrade motiv i svensk arbetstidspolicy*. Hur har svenskt arbetsliv sett på arbetstidsförkortningar? Lagar och förarbeten från 1920 års lag om åttatimmars arbetsdag till dagens flexibla arbetstider undersöks. Idag finns det en tudelning mellan den ”tidfattiga” gruppen lönearbetande fast anställda och den ”tidrika” gruppen arbetslösa eller tillfälligt anställda. Det nuvarande sättet att fördela arbetstiden mellan människor kan sägas gå stick i stäv mot det Axel Honneth kallar erkännandets praktik.

Vår gäst i detta nummer är Tom Burns, professor emeritus i sociologi vid Uppsala universitet, också knuten till Woods Institute for Environment vid Stanford. I *The Sustainability Revolution: A Societal Paradigm Shift – Ethos, Innovation, Governance Transformation* ger han en klar bild av hur den centralt oplanerade och kollektivt uppburna omvandlingen mot ett hållbart samhälle kan se ut. Burns fick sitt genombrott med boken *The Shaping of Social Organization* (1987 med Helena Flam). Han tog sin grundexamen i fysik vid Stanford, studerade sedan fysik och sociologi vid universitetet i Warszawa och doktorerade därpå i sociologi vid Stanford. Denna kombination

av naturvetenskap och samhällsvetenskap ger en god grund för hans forskning om miljön.

Det fanns en tid då vi sa att professorerna i sociologi hade ett evigt liv. Det var den tiden då ännu ingen svensk professor i det ämnet hade dött. Det är länge sedan. Nu har Uppsalasociologens professor Himmelstrand avlidit, 86 år gammal.

Ulf Himmelstrand föddes 1924 och blev professor i Uppsala som 45-åring 1969. År 1989 pensionerades han. Det är mer än tjugo år sedan dess men han fortsatte att vara aktiv och så sent som i Sociologisk Forskning nr 2 2009 bidrog han med artikeln ”Sociala normer, sociala identiteter och socialt avstånd”. För er läsare som är unga idag är det värt att berätta om honom.

Ulfs doktorsavhandling 1960, ”Social Pressures, Attitudes and Democratic Processes”, innehåller fem olika undersökningar om politisk opinionsbildning och valdeltagande. Det är särskilt unga väljare som undersöks och Himmelstrand skiljer i sin teori mellan åsikter med fristående känslvärde (påverkade av vad som är modernt) och åsikter med bundet känslvärde (påverkade av de egna vardagliga erfarenheterna).

Av hans verk efter avhandlingen är det särskilt värt att nämna ”Beyond Welfare Capitalism” (1981), ”The Paradigm of Economic Sociology” (1985) och läroboken ”Sverige: Vardag och struktur” (1988), alla skrivna med medarbetare.

Ulf införde världen på Sociologiska institutionen i Uppsala. Han föddes i Indien och var professor vid Ibadanuniversitetet i Nigeria på 60-talet. Han hade också varit i USA i två omgångar, bland annat vid Stanford-universitetet. År 1978 ägde Internationella Sociologförbundets världskongress rum i Uppsala och då valdes Ulf till ordförande för åren 1978–1982. I den rollen reste han oerhört mycket och han kom att verka för bättre relationer mellan sociologer i öst och väst.

Med sin Afrikaanknytning gjorde han det möjligt för ett drygt tiotal väst- och östafrikanska studenter att komma till vår institution och doktorera. Just i morse besöktes jag av en av dem, Mohamed I. Farah, och det var med sorg i sitt hjärta han tog emot beskedet att Ulf gått bort. Han berättade hur i bästa mening beskyddad han hade känt sig av Ulf.

För dem som vill få en överblick över svensk och internationell sociologi från femtiotalet och framåt finns mycket att hämta i Ulfs självbiografi ”Ögonblicket: Erinringar” (2000). Den finns fortfarande att få på antikvariat och den är på ett flärdfritt sätt överraskande humoristisk. Den får trösta oss som saknar Ulf!

Hedvig Ekerwald
Redaktör

Barnfri

En stigmatiserad position

Helen Peterson

Institutionen för Tema, Linköpings universitet

Childfree: a stigmatized position

International research has addressed the subject but in Sweden voluntary childlessness has until now been overlooked. This article draws on qualitative, semi-structured interviews with 21 Swedish childfree women. The interviews focused their decision not to have children and attitudes they faced due to their rejection of motherhood. They all had encountered pressure to conform to a pronatalistic norm, proclaiming parenthood to be self-evident in an adult normal life. The results highlight different strategies used by the women to avoid instigating the dislike of those around them. The article argues that understanding childfree as a stigmatized position helps providing new insights to what conditions the social relations between the childfree and 'the normals', i.e. persons who advocate having children. Further, viewing the childfree as a stigmatized group has theoretical implications that contribute to developing Goffman's classical theory of social stigma.

Keywords: childfree women, pronatalistic norms, stigmatization, stigma management

Barnfrihet, ibland också benämnt frivillig barnlöshet, har länge varit ett relativt osynligt fenomen i Sverige och de frivilligt barnlösa en osynlig grupp i vårt samhälle. Artikeln bygger på ett av de två första vetenskapliga forskningsprojekten om frivillig barnlöshet i Sverige.¹ Syftet med projektet var att med en kvalitativ forskningsansats synliggöra och analysera frivillig barnlöshet i en svensk kontext. Oaktat en lång tradition av internationell forskning på området har det alltså tills nu saknats svensk sådan. I Nordamerika publicerades däremot redan på 1970-talet en lång rad avhandlingar som behandlade ämnet (se till exempel Bram 1974, Burnside 1977, Houseknecht 1977, Vevers 1980). Där har även de frivilligt barnlösa tagit en större plats i samhället. Trots att de liksom i Sverige utgör en relativt liten grupp finns i USA och Kanada ett flertal intresseorganisationer för barnfria vilka under en längre tid hållit en hög profil i mediedebatten (Fjell 2009). I jämförelse med amerikanska förhållanden kan frivillig barnlöshet därmed betraktas som dubbelt osynligt – dels inom svensk forskning, dels i det svenska samhället.

1 Projektet "Inte (bara) mamma. Frivillig barnlöshet och normer för kvinnlighet och moderskap i 2000-talets Sverige" har gjorts möjligt genom finansiellt stöd från Forskningsrådet för arbetsliv och socialvetenskap. Det andra projektet, även det finansierat av FAS, leds av historikern Kristina Engwall. Författaren vill tacka Sociologisk tidskrifts två anonyma granskare för värdefulla kommentarer på en tidigare version av artikeln.

Svårigheter med att kartlägga frivillig barnlöshet har sannolikt också bidragit till att fenomenet inte rönt någon nämnvärd uppmärksamhet. Statistiska centralbyråns kvantitativa kartläggningar åskådliggör att andelen kvinnor som vid slutet av sin fertila period ej fött barn uppgår till cirka 14 procent (för män är siffran högre: 21 procent) (SCB 2009a). Hur många som är frivilligt respektive ofrivilligt barnlösa finns det däremot bara uppskattningar av baserade på attitydundersökningar (SCB 2009b). Sådana attitydundersökningar kan dessutom vara trubbiga instrument då tidigare forskning visat att distinktionen frivillig/ofrivillig inte alltid är tydlig när det handlar om barnlöshet – ens för individen själv (Ramsay & Letherby 2006, Wood & Newton 2006, Veevers 1979: 3). Enligt demografen Lotta Persson uppskattas de frivilligt barnlösa kvinnorna (liksom de barnfria männen) till cirka 5 procent (Persson 2010).

Kan en grupp som är osynlig på detta sätt verkligen betraktas som stigmatiserad? Den här artikeln hävdar det. Syftet med artikeln är att argumentera för att teorier om social stigmatisering bidrar till att belysa två centrala aspekter av vad det innebär att leva som frivilligt barnlös kvinna i vårt samtida samhälle: hur dessa kvinnor bemöts av sin omgivning och hur de hanterar relationer med omgivningen. Det empiriska materialet bestående av intervjuer med barnfria kvinnor bidrar dessutom till en fördjupad och utvidgad förståelse av teorierna om stigmatisering.

Social stigmatisering

Stigmatisering är en process i vilken människor kategoriseras, stereotypiseras, utestängs (från en social gemenskap) och diskrimineras på grundval av ”en egenskap som är djupt misskrediterande” (Goffman 1972 [1963]:12, jfr Link & Phelan 2001). Erwin Goffman beskriver i sitt klassiska verk om social stigmatisering tre olika typer av sådana misskrediterande egenskaper: kroppsliga missbildningar, personliga karaktärsdrag samt så kallade ”tribala” stigmat (”ras, nation och religion”) (Goffman 1972 [1963]: 14). Exempel på grupper som tidigare forskning har lyft fram som stigmatiserade är HIV-positiva (Kasapoğlu & Kuş 2008, Parker & Aggleton 2003), cancerpatienter (Schulte 2002), homosexuella (Herek & Capitanio 1996), psykiskt sjuka (Link et al 1997), epileptiker (Schneider & Conrad 1980) och ofrivilligt barnlösa (Miall 1986, Riessman 2000, Slade et al. 2007).

Stigmatiserade grupper i samhället berövas fullvärdig social status då de uppfattas avvika på ett negativt sätt från det beteende som förväntas eller de egenskaper som betraktas som normala. Stigmatiseringsprocessen fyller därigenom en social funktion i det att den upprätthåller social ordning och normer (Goffman 1972 [1963]: 134). Konkreta konsekvenser för de som stigmatiseras kan innefatta diskriminering på arbetsmarknaden, försämrade prestationer i skolan, mental stress, depression och lågt självförtroende (Crocker & Major 1989, Link & Phelan 2001, Major & O’Brien 2005).

Exakt vad som bedöms misskrediterande är beroende av den kulturella och sociala kontexten (Link & Phelan 2001: 368, Parker & Aggleton 2003). Grupper kan vara mer eller mindre stigmatiserade i betydelsen att styrkan i stigmatiseringen kan variera

(Link & Phelan 2001: 377). Samma grupp kan även stigmatiseras i olika hög grad i olika kontexter (Kasapoğlu & Kuş 2008). Forskare har dessutom betonat skillnader i hur den enskilde individen upplever, bemöter och hanterar stigmatisering (Major & O'Brien 2005). Dessa skillnader är avhängiga olika faktorer: hur länge den stigmatiserade varit medveten om sitt stigma; hur centralt stigmat är för individens självuppfattning; om stigmat går att dölja för omgivningen; om gemenskap med andra stigmatiserade finns; i vilken utsträckning omgivningens negativa uppfattning internaliserats; samt om den stigmatiserade anklagar och skuldbelägger sig själv (Crocker & Major 1989). Även de stigmatiserades tillgång till olika typer av kapital är avgörande eftersom stigmatiseringsprocessen kräver och förutsätter makt (Link & Phelan 2001: 375–378). Stigmatiseringsprocessen skapar och legitimerar dessutom ojämlikhet samt status- och maktskillnader mellan grupper (Parker & Aggleton 2003: 18).

I enlighet med Goffmans distinktion lägger den här artikeln betoningen på de sociala interaktionsprocesser i vilka stigmatiseringen konstrueras, ges mening och hanteras snarare än själva stigmat, det vill säga egenskapen som fungerar misskrediterande (Goffman 1972 [1963]: 12, 21–22). De här sociala interaktionsprocesserna äger rum i så kallade blandade situationer när de två grupperna – de som Goffman kallar de stigmatiserade och de normala – kommer i varandras närhet och försöker ”upp-rätthålla en ömsesidig samtalskontakt” (Goffman 1972 [1963]: 14, 22). I dessa möten vidtar de normala diskriminerande och exkluderande åtgärder mot de avvikande baserat på föreställningar om de avvikandes underlägsenhet och ofullkomligheter.

Grunden för stigmat är oftast inte enbart de attribut eller egenskaper som karaktäriserar eller misskrediterar den avvikande gruppen. Dessa karaktärsdrag eller attribut fungerar som symboler vilka antas åtföljas av andra karaktärsdrag och på så sätt byggs myter och stereotypa bilder upp om den avvikande gruppen. De avvikande pådyvlas därigenom ”en massa ofullkomligheter på basis av en enda ofullkomlighet” (Goffman 1972 [1963]: 14–15).

Goffman (1963) beskriver hur även de stigmatiserade är aktörer i dessa blandade möten och hur de använder sig av olika typer av strategier som fungerar som:

[...] specifika tillämpningsformer av konsten att kontrollera de intryck man gör, det vill säga de i det sociala livet så centrala förfaringssätt varigenom individen utövar strategisk kontroll över den bild av honom själv och hans agerande som andra plockar upp (Goffman 1972 [1963]: 134).

De avvikandes strategier syftar sålunda till att minimera risker att i vardagen drabbas av stigmatisering och öka chanserna att passera som ”normal”. Bland annat kan de avvikande försöka undanhålla delar av sin omgivning information om sitt stigma, så kallade informationskontroll (Goffman 1972 [1963]: 102). Passeringsstrategierna kan enligt Goffman också gå ut på: ”[...] att man framställer tecknen på sina stigmatiska tillkortakommanden som tecken på någon annan egenskap som inte är lika utpräglat stigmatiserande” (Goffman 1972 [1963]: 101).

Goffman identifierar två olika faser som stigmatiserade personer går igenom. Den

ena fasen innebär en socialisationsprocess när de stigmatiserade lär sig och tillägnar sig de normalas identitetsföreställningar. I den andra fasen lär sig personen att hon eller han har ett visst stigma och därmed avviker (Goffman 1972 [1963]: 40). Enligt Goffman kan det vara svårare att bygga upp en ny identitet om en person inser att hon alltid varit misskreditabel än om hon blir stigmatiserad längre fram i livet eftersom risken är att personen i fråga: "[...] blir starkt benägen att alltmer se ner på sig själv" (Goffman 1972 [1963]: 42).

Goffman gör en distinktion mellan två typer av stigmatiserade grupper, de inomgruppsliga avvikarna och de sociala avvikarna. De frivilligt barnlösa som en stigmatiserad grupp ligger närmare beskrivningen av de sociala avvikarna, det vill säga att vara avståndstagare från den sociala ordningen (Goffman 1972 [1963]: 146–149). Goffman lyfter inte särskilt fram frivilligt barnlösa som en stigmatiserad grupp men en hänvisning till vad som skulle kunna tolkas som barnfrihet förekommer när han på följande sätt ger exempel på just kollektiva, sociala avvikare: "[...] de i storstäderna som lever ogifta eller som ehuru gifta inte har lust att sätta barn till världen utan istället [...] gör uppror mot familjesystemet" (Goffman 1972 [1963]: 148). Goffman pekar dessutom ut *ofrivillig* barnlöshet som potentiellt stigmatiserande. Så här beskriver Goffman risken att bli stigmatiserad i samband med att människor kan tvingas utbyta ett "lämpligt mått av intima uppgifter om sig själva":

I vissa fall kan till och med högst tillfälliga bekantskaper utgöra en fara, eftersom det vanliga kallprat som brukar utspinna sig mellan främlingar lätt nog kan snudda vid känsliga punkter, såsom när hustrun till en impotent man måste besvara frågor om hur många barn hon har, och uppge orsaken till att hon inga har (Goffman 1972 [1963]: 93–94).

Barnfrihet

Studier om barnfrihet har tidigare genomförts inte bara som tidigare nämnts i Nordamerika (Morell 1994) utan även bland annat i Norge (Fjell 2008), Nederländerna (Hagestad & Call 2007, Noordhuizen et al 2010), Storbritannien (Bartlett 1994, Campbell 1999), Australien (Callan 1984), Tyskland (Kemkes-Grottenthaler 2003) och Italien (Tanturri & Mencarini 2008). Den tidigare forskningen har framförallt undersökt följande fyra frågor: Är barnfrihet ett fenomen som ökar i omfattning? Vilka är motiven bakom barnfrihet? Vilka attityder till barnfrihet finns i samhället? Hur hanterar de barnfria omgivningens bemötande?

En återkommande utgångspunkt i studierna om barnfrihet är påståendet att barnlösheten ökar i västvärlden och att den frivilliga barnlösheten borde öka i skenet av pågående sociala och kulturella samhällsförändringar (Fjell 2008). Som redan inledningsvis nämnts är emellertid kvantitativa mätningar av fenomenet omgärdade av flera olika problematiska aspekter. Den tidigare forskningen är inte heller entydig när det gäller huruvida barnfrihet är ett fenomen som ökar i omfattning eller inte (Abma & Martinez 2006, Houseknecht 1982, Hagestad & Call 2007, Tanturri & Mencarini 2008).

En mängd olika bakomliggande motiv till att kvinnor och män väljer att förbli barnfria förekommer i den tidigare forskningen: karriärsatsningar (Kemkes-Grotenthaler 2003), föräldraskapets utmaningar (Campbell 1999), avsaknad av modersinstinkt (Bartlett 1994), frihetsbehov (Baum & Cope 1980) och behov av att vara ensam (Park 2005). Kvantitativa studier har med olika resultat försökt finna samband mellan barnfrihet och variabler såsom familjebakgrund, uppväxtförhållanden, utbildning, yrke och inkomst (Houseknecht 1987, Veevers 1975). I studier som anlagt en kvalitativ forskningsansats kritiseras dock sökandet efter sådana samband för att förenkla komplexa och individuella livslopp (Ireland 1993, Keizer et al 2007, Morell 1994). Den studie om barnfrihet som utan motsvarighet citeras och refereras mest i senare forskning genomfördes av den kanadensiska sociologen Jean E. Veevers. Hon delade in de barnfria i två grupper: de som tidigt i livet, ibland redan i barndomen, vet att det inte vill ha barn och de som skjuter upp barnafödandet för att efterhand komma till insikt om att de föredrar en barnfri livsstil (Veevers 1973, 1979).

Omgivningens fördömanden och barnfrias problematiska relationer med omgivningen har varit ett genomgående tema i forskningen (Bartlett 1994, Campbell 1999, Gillespie 2000). Problemet har beskrivits vara samhällets så kallade pronatalistiska normer och "de normalas" pronatalistiska attityder som hyllar reproduktion och föräldraskap (Veevers 1980). De pronatalistiska normerna har sin grund i föreställningar om att det är naturligt att få barn och att det därför är onaturligt, mot människans egen natur, att inte bli förälder eller i alla fall att inte vilja bli förälder (Veevers 1974, 1979). Att bilda familj enligt ett kärnfamiljsmönster betraktas som det normala beteendet och uppfattas reflektera en stabil och välanpassad personlighet (Veevers 1975). Beslutet att välja bort barn tolkas däremot, i linje med den logik som Goffman beskriver i sin teori om stigmatisering, som ett tecken på allvarliga brister vad gäller mögna, omdöme, moral, ansvarstagande, empatisk förmåga och förstånd (Bartlett 1994, Campbell 1999, Gillespie 2000, Letherby 1994, Somers 1993). Barnfria uppfattas som egoistiska, själviska, omogna, olyckliga, otillfredsställda och kalla människor i relation till det normala – att vilja ha barn – och berövas på detta sätt fullvärdig social status (Houseknecht 1987, Veevers 1974, 1975, 1980). Barnlösa kvinnor kan dessutom få sin kvinnlighet ifrågasatt (Ramsay & Letherby 2006, Somers 1993).

Att förstå barnfria som en stigmatiserad grupp som bryter mot samhälleliga normer är sålunda inget nytt. Trots detta är det få forskare, förutom Kristin Park (2002), som explicit använt Goffmans teori om stigma på ett mer systematiskt sätt för att analysera frivilligt barnlöshet. Park intervjuade i sin amerikanska studie 24 barnfria kvinnor och män och fokuserar i artikeln på de strategier, framförallt olika former av informationskontroll, som de använder för att hantera stigmatiseringen. De yngre av Parks informanter försökte exempelvis passera som normala och inte gå ut öppet med sin barnfrihet (Park 2002: 32). Några intog den mindre stigmatiserade positionen som ofrivilligt barnlös (Park 2002: 33). Andra barnfria ifrågasatte istället de normalas motiv till att skaffa barn och vände på anklagelserna om egoistiska val eller ifrågasatte att barn skulle vara meningen med livet (Park 2002: 35).

Catherine Kohler Riessmans (2000) fokus ligger framförallt på ofrivilligt barnlö-

sa gifta kvinnors situation i Indien men hon diskuterar även frivillig barnlöshet med hjälp av teorier om stigmatisering. Riessman fokuserar, liksom Park, kvinnornas strategier för att hantera stigmatiseringen och deras motstånd mot den pronatalistiska normen i det indiska samhället. Hon betonar bristerna i Goffmans stigmat teori när det handlar om vilka strategier som finns tillgängliga för de stigmatiserade. Möjligheterna för hennes informanter att utöva informationskontroll var enligt Riessman ytterst begränsade då kvinnors fertilitet strikt övervakas av den närmaste omgivningen i det indiska samhället (Riessman 2000: 113–114). Istället lyfter hon fram hur de 31 kvinnorna som hon intervjuade bland annat omdefinierade familjebegreppet, undvek vissa miljöer, flyttade långt från svärföräldrar som klandrade dem, kritiserade omgivningen som ifrågasatte dem och betonade att barnlöshet var positivt för nationen. Riessmans resultat visar också hur möjligheterna för kvinnorna att hantera stigmatiseringen och använda sig av de nämnda motståndsstrategierna varierade med social klass och var synnerligen kringskurna för de fattigaste kvinnorna (Riessman 2000: 131).

Metod och material

Den här artikeln diskuterar frivillig barnlöshet med utgångspunkt i ett kvalitativt material bestående av intervjuer, genomförda 2008–2009, med 21 kvinnor som själva definierade sig som barnfria. Tre av kvinnorna besvarade av praktiska skäl intervjufrågorna skriftligen. De 18 muntliga intervjuerna varade cirka 90 minuter och var semistrukturerade. Alla utom en spelades in och transkriberades i sin helhet. Vid en intervju fördes endast anteckningar på begäran av informanten.

Den yngsta kvinnan var 29 år, den äldsta 54 år och medelåldern var 39,6. Alla utom en bodde i någon av Sveriges största tätorter (över hälften av dem bodde i Stockholm). Alla kvinnor förklarade sig vara heterosexuella. Nio av dem var singlar. En var gift, sju var sambo och fyra var särbo. Flera var verksamma inom estetiska yrken (illustratör, författare, skådespelerska) och även läkare, ekonom, ingenjör, behandlingsassistent, vårdbiträde och projektledare förekom som yrke. Vad gäller familjebakgrund och uppväxt framkom inga mönster. Enbart fem kvinnor saknade syskon – vilket i tidigare forskning kopplats till frivillig barnlöshet i vuxen ålder (Houseknecht 1987).

Informanterna söktes bland annat via ett virtuellt nätverk för barnfria kvinnor. Ett inlägg med en beskrivning av projektet tillsammans med en förfrågan om att få intervju några av kvinnorna postades på nätverkets diskussionsforum. Vilka som intervjuades diskuterades inte i forumet. Några kvinnor som tidigare blivit intervjuade i media kontaktades också och intervjuades. Ett antal kvinnor, vilka på olika sätt fått kännedom om forskningsprojektet, tog själva kontakt för att anmäla intresse av att låta sig intervjuas. Övriga kontaktades genom ”snöbollsmetoden”, det vill säga via tips från de redan intervjuade kvinnorna. Av forskningsetiska hänsyn beskrivs inte informanter mer i detalj (Hermerén 2011).

Urvalsförfarandet har betydelse för resultaten. De kvinnor som intervjuats har alla

mer eller mindre uttryckligen identifierat sig själva som barnfria. Det innebär att de som uttryckt tvekan i frågan eller som skulle kunna betecknas som ”uppskjutare”, en grupp som lyfts fram i tidigare forskning om barnfrihet (Veevers 1980), är få. De förekommer emellertid i studien och flera av kvinnorna berättade att de tidigare betraktat sig som uppskjutare och förväntat sig att barnlängtan skulle infinna sig (se Peterson & Engwall 2010). I övrigt uppvisar resultaten stor spridning vad gäller kvinnornas berättelser och motiv till barnfriheten och därmed åskådliggörs svårigheterna med att kategorisera barnfria utifrån bakgrund och motiv (för en mer utförlig diskussion om motiv se Peterson & Engwall 2010). Två av huvudfrågorna i studien rörde just motiven till att välja bort barn och hur kvinnorna upplevde att de blev bemötta av omgivningen.

Varför intervjuades enbart kvinnor i studien? Avgränsningen motiverades dels utifrån tidigare forskning som uppmärksammat frivillig barnlöshet som en fråga med större konsekvenser för kvinnor än för män (Gillespie 2000, 2003; Letherby 1994, 1999, Letherby & Wililams 1999), dels utifrån projektets teoretiska utgångspunkt i samhällets moderskapsnormer. Intervjuerna visade dessutom att dessa kvinnor uppfattade sig bli stigmatiserade i högre grad än barnfria män, något artikeln återkommer till längre fram. De svenska barnfria män som intervjuades i en annan studie bekräftade den bilden (Engwall 2010).

Artikeln bygger på en tämligen generös redovisning av det empiriska materialet. Som ett ytterligare led i en konfidentiell hantering av det empiriska materialet sker dock resultatredovisningen framförallt i form av en tematisk analys snarare än en individbaserad sådan. Det innebär bland annat att alla försök att analysera intervjuerna mot bakgrund av informanternas ålder, yrke, civilstånd och bostadsort görs med största försiktighet. Citaten har även i stor utsträckning rensats från hänvisningar till sådana detaljer.

Intervjuerna har i första hand analyserats med hjälp av narrativ analys och positioneringsteori. Det innebär att intervjumaterialet förstås avspegla ”sociala gemensamma projekt” och ”föreställningar om hur liv förväntas levas inom kulturen” snarare än individuella uppfattningar, åsikter och upplevelser (Phoenix 2004: 12). Positioner skapas, tillgängliggörs och förhandlas fram i människors sociala relationer. I förhandlingarna intar, ignorerar eller motsätter vi oss olika positioner. Empirin som presenteras i artikeln är strukturerad i två övergripande avsnitt för att belysa två dimensioner av positionen barnfri. Det första avsnittet åskådliggör hur de barnfria uppfattade att omgivningen positionerade dem som barnfria. Här framträder positionen barnfri som stigmatiserad. Det andra avsnittet belyser hur barnfria positionerade sig själva i relation till omgivningen. För att komma åt de här olika positionerna applicerades en tematisk innehållsanalys. De teman och positioner som presenteras här framträdde efter upprepade genomläsningar och empiriska kodningar av det transkriberade intervju-materialet (jfr Liamputtong & Ezzy 2005).

Analysen av materialet har även präglats av forskningsetiska ställningstaganden rörande betydelsen av att respektera informanternas berättelser och förmedlade erfarenheter genom att inte ifrågasätta eller tvivla på dem. Frågan om informanter-

nas utsagor kan verifieras eller falsifieras är inte heller relevant i den här formen av analys. Istället betraktas intervjuerna som en del av ett meningsskapande inom begränsande tolkningsramar (jfr Eriksson 2003). Informanternas berättelser ska förstås i relation till en samhälleligt specifik kontext och sociala och kulturella normer. Analysen strävar därför efter att nå utöver den enskilda individens berättelse och istället söka efter de ramar som begränsar möjligheterna att berätta om positionen barnfri.

I. Stigmatiseringen av de barnfria

Den här artikeln argumenterar alltså för att barnfri kan betraktas som en stigmatiserad position baserat på hur de intervjuade kvinnorna själva upplevde sig såsom avvikande och stereotypiserade. Att på detta sätt undersöka stigmatiseringsprocesser via de stigmatiserades upplevelser, erfarenheter och strategier är ett relativt vanligt tillvägagångssätt (jfr Miall 1986, 1987, Schneider & Conrad 1980, Slade et al 2007). Ett annat sätt, men inte lika vanligt förekommande, är att genom kvantitativa undersökningar fånga omgivningens attityder (Houseknecht 1987).

Den pronatalistiska normen och avvikarna

De 21 intervjuade kvinnorna beskrev alla att de stött på anklagelser av samma art som beskrivits i tidigare forskning om barnfrihet och stigmatisering. De var väl införstådda med att omgivningen uppfattade att de inte "passade in i mallen" (intervju 15) och delade upplevelsen av ett utanförskap: "Jag har känt mig som en alien i många situationer: 'Va! Vill du inte ha barn!'" (intervju 16). Utanförskapet manifesterades bland annat i vad en av kvinnorna beskrev som en känsla av att befinna sig i en "gråzon i samhället" och upplevelsen av "samhällsosynlighet" i betydelsen att "folk inte kan sätta tummen på vad jag är för nånting" (intervju 12). I den direkta kontakten med de normala handlade det dock inte så mycket om att de barnfria osynliggjordes som att de synliggjordes som avvikande och udda. En kvinna förklarade hur hon uppfattade att omgivningen såg på henne: "Skaffar du inte barn så är du en idiot. [...] Det är nåt fel på dig" (intervju 4).

De intervjuade kvinnorna var således medvetna om att de inte uppfyllde "förväntningarna på att man ska ju bli förälder" (intervju 2), det som en av kvinnorna kallade "familjeplikten" (intervju 12). De avvek således från det normala livsloppet: "I och med att dom flesta skaffar barn så är det självklart att det ska bli så där att... i en viss ålder för att... hur vore det annars?" (intervju 17). Att detta mönster för familjebildning betraktas som så självklart att några alternativ inte tycks existera är ett exempel på styrkan hos den pronatalistiska normen.

I intervjumaterialet förekommer exempel på den process som Goffman beskriver att stigmatiserade personer går igenom när de tillägnar sig de normalas identitetsföreställningar. Flera av kvinnorna hade i alla fall tidvis övertagit omgivningens normer och reflekterat över sig själva som avvikande: "Varför känner inte jag någon längtan [efter barn]? Vad kan det bero på? Är det nåt fel på mig? Är det nånting som jag kan-

ske ska gå i terapi för?” (intervju 13). Vissa av kvinnorna hade därför i viss utsträckning blivit synnerligen påverkade av omgivningens förväntningar:

För mig har det alltid varit självklart att skaffa barn från början. För det är normen [skratt]. Det är normen. Alla skaffar ju barn. Men jag har aldrig haft nån speciell längtan efter barn egentligen. (Intervju 11)

De här perioderna av övertagande av omgivningens normer var emellertid övergående. Ett tydligare mönster i materialet var att kvinnorna ifrågasatte de pronatalistiska normerna vilket analysen återkommer till längre fram. I det sammanhanget blev det betydelsefullt att känna andra frivilligt barnlösa för att kunna stå emot pressen från omgivningen. I en sådan gemenskap skapas en motbild till normen och den barnfria livsstilen kan framträda som ett möjligt alternativ till den konventionella kärnfamiljen: ”Det gör att jag är trygg för att jag vet att jag är inte ensam om att vara... Ja, jag vet att jag inte är konstig. Det finns ju fler som mig. [skratt]” (intervju 19). Resonemanget om vikten av att inte uppleva sig som ensam i sitt val att inte skaffa barn stöds också av internationell forskning om barnfrihet (Houseknecht 1987) liksom av forskning om hur stigmatiseringen kan mildras (Crocker & Major 1989, Slade et al 2007).

Ifrågasatta och avfärdade

Det som tidigare forskning lyft fram som omgivningens tvivel och avfärdande förekom också i intervjuerna med de barnfria kvinnorna (jfr Gillespie 2000). En av kvinnorna sammanfattade de kommentarer hon fått:

”Du blir ensam när du blir gammal” och ”Skaffa barn innan det är för sent” och ”Du kommer att ångra dig” och all skit man får höra. (Intervju 21)

Även från den närmaste familjen fick de intervjuade kvinnorna höra att de skulle komma att ändra sig: ”Min bror säger: ’Alla vill ha barn, end of story’. Pappa är väl mer: ’Jaha, men du ändrar dig nog’” (intervju 16). Omgivningens avfärdande av vad som förstods som ett tillfälligt stadium som kvinnorna skulle ”växa ifrån” baserades ibland på personliga upplevelser av sinnesändring i barnfrågan. En av kvinnorna berättade om reaktionerna från släktingar: ”Det är mer så här: ’Jajaja, jag sa också att jag inte skulle ha några barn. Du kommer att ändra dig’” (intervju 8). Flera av kvinnorna hade även erfarenhet av att ha varit tillsammans med en partner som velat ha barn och förväntat sig att kvinnan skulle ändra sig (intervju 10, 11, 14). En 33-årig kvinna berättade om den vanligaste reaktionen när hon berättade att hon inte ville ha barn: ”Generellt så är det väldigt få som tar det på allvar. Dom tycker: ’Jaja, du kommer ju att ändra dig.’ ’Jaja, du är ju så ung’” (intervju 2). Hon var dock så säker på sitt beslut att hon hade steriliserat sig, vilket var information som tystade de som försökte avfärda henne: ”Det är ganska skönt att säga det: ’Men jag kan faktiskt inte ändra mig. Det är kört’” (intervju 2). En av kvinnorna som också upplevt att omgivningen inte tagit henne på allvar förstod reaktionerna som grundade i en total oförståelse:

Det kan vara lite svårt att ta in för människor som har barn och tycker det är så självklart att man ska ha barn, att någon inte kan vilja ha barn. Det verkar ibland som om en del människor inte riktigt förstår. (Intervju 7)

Ibland framställde omgivningen barnfriheten som en vanföreställning knuten till avsaknaden av en man: "Det mest irriterande är att det är flera som har sagt till mig att: 'Du kommer att vilja ha barn när du träffar rätt man'" (intervju 11). Övertygelsen om att viljan att skaffa barn skulle infinna sig då kvinnorna träffade "rätt" man reflekterar ett heterosexuellt tvåsamhetsideal, där själva definitionen av "rätt man" tycks vara att mannen i fråga väcker kvinnans önskan att skaffa barn med honom. Det här var också en tanke som tidigare funnits hos en av kvinnorna:

Jag hade någon bild av att jag skulle ändra mig. Att jag skulle bli jättekär i en kille och då skulle jag vilja ha ett barn tillsammans med honom för att liksom skapa nånting ihop. Men alltså, antingen stämmer det där inte eller så har jag inte blivit så kär än för så har jag inte känt. (Intervju 7)

Omgivningen tycktes också dra slutsatser om kvinnornas känslomässiga brister baserade på deras val att inte skaffa barn: "Antingen blir man inte trodd eller också blir man trodd men sedd som en väldigt, väldigt udda figur och konstig och: 'Usch, vilken kall och otrevlig människa som inte vill ha barn'" (intervju 3). Just "udda" var ett uttryck som återkom i beskrivningen av omgivningens uppfattning om barnfria. En av kvinnorna berättade om reaktionerna på hennes barnfrihet: "Ja, först blir det ju: 'Oj då?' Det här... ögonbrynen... så här: 'Det här var ju lite udda'" (intervju 12). Omgivningens negativa reaktioner på kvinnornas barnfrihet kopplades också till föreställningar om sexualitet och kvinnor som "lösaktiga" (intervju 1) som vill "ha sex bara för att de vill och för njutningen" (intervju 16) men inte för att de vill ha barn. De barnfria kvinnorna tycktes sålunda utmana omgivningens förväntningar på att uppvisa ett "kvinnligt" beteende: "Man kan ses som hård, okvinnlig och hatisk och... frustrerad och otillfredsställd och fel på i allra största allmänhet" (intervju 1). Det här inslaget i stigmatiseringen kan tolkas som att barnfria kvinnor fortsatt utmanar patriarkala värderingar rörande kvinnors uppgift även i vårt samhälle (jfr Riessman 2000). Styrkan i stigmatiseringen av barnfria kvinnor respektive barnfria män kan därför förväntas variera bland annat på grund av dessa patriarkala inslag i attityderna.

Variationer i stigmatiseringens styrka

Analysen av intervjuerna med de frivilligt barnlösa kvinnorna visar att stigmatiseringen varierar och att variationen är knuten till vissa specifika variabler. Den här typen av variation är inte en aspekt som Goffman ägnar någon större uppmärksamhet men som är intressant i relation till barnfri som en stigmatiserad position. Stigmatiseringen av positionen barnfri är kopplad till sociala och kulturella föreställningar om när det är socialt lämpligt och biologiskt möjligt att bli mamma (jfr Fjell 2010). Barnfri blir således exempelvis till en stigmatiserad position först i och med uppnåendet av en sär-

skild ålder. Stigmatiseringen var som mest märkbar när kvinnorna kom upp i 30-årsåldern, för att sedan avta när de blev äldre. En kvinna berättade om en situation på arbetsplatsen när barn och föräldraskap diskuterades med utgångspunkt i att en kollega nyligen blivit förälder:

Och så var det väl i princip jag och nån mer som var i barnafödande ålder på det här mötet och dom bara: ”Ja, det är väl dags nu för dig?” lite så där och jag bara: ”Titta inte på mig!” (Intervju 2)

Stigmat var också knutet till normer om den heterosexuella tvåsamheten. Om kvinnorna befann sig i vad som normalt bedöms vara fertil ålder och dessutom levde i ett (”stabil”) förhållande med en man ökade omgivningens förväntningar på familjebildning. En av kvinnorna (29 år och sambo) berättade:

Jag får ofta höra: ”När ska ni ha barn? Du har ju man. Ni bor ju ihop.” Det är ju en självklarhet. Det är ju nästa steg. Vi bor ihop. Vi är förlovade. Nästa steg blir väl giftermål och barn eller barn och giftermål. (Intervju 8)

Kvinnorna hade sålunda reflekterat över att stigmatiseringen i viss mån uteblev så länge de inte hade ett förhållande med en man. Omgivningens förväntningar på att en singelkvinna ska skaffa barn är låga, och pressen att anpassa sig och skaffa barn, i form av frågor och antaganden angående familjebildning, uteblir därför:

Det är lättare att vara singel och barnlös än barnlös och i ett förhållande. Så fort någon gifter sig eller förlovar sig eller flyttar ihop så börjar frågorna om: ”När ska ni ha barn?” (Intervju 5)

Kvinnorna var också medvetna om att kön var en variabel av betydelse för stigmatiseringen. De var övertygade om att de i lägre grad skulle blivit stigmatiserade om de varit män (jfr Engwall 2010). En kvinna illustrerade på följande vis hur en man, till skillnad från en kvinna, förväntas resonera, eller snarare avstå från att resonera, i ”barnfrågan”: ”Skulle man utifrån se på mig som en man så hade jag... ja, varit ganska normal” (intervju 19). Den tidigare forskningen har förklarat varför barnfria kvinnor stigmatiseras i högre grad än män med att moderskap varit oskiljaktigt förenat med den stereotypa idealbilden av en (normal) kvinna och med vad som förstås som ideal femininitet och kvinnlighet. En lika stark koppling mellan faderskap och manlighet saknas (Fjell 2005, Gillespie 2000, Ramsay & Letherby 2006, Somers 1993, Veevers 1979, 1980). En kvinna förklarade skillnaderna på följande sätt:

Omgivningen tycker att det är någonting fundamentalt fel på en kvinna som inte vill ha barn. Det är inte riktigt samma fel på en man som inte vill ha barn. Men det är nåt fundamentalt... alltså, en kvinna som inte vill ha barn, hon är... det är nånting som inte sitter fastskruvat som det ska där. (Intervju 3)

Även tidigare forskning om stigmatiseringsprocesser har visat på genusrelaterade skillnader (Kasapoğlu & Kuş 2008, Riessman 2000). Resultaten i en studie om ofrivillig barnlöshet genomförd av Slade et al (2007) visade exempelvis att ofrivilligt barnlösa kvinnor rapporterade högre grad av negativt bemötande än de ofrivilligt barnlösa männen, vilket kan tolkas som att kvinnor stigmatiseras i högre grad alternativt är mer medvetna om att de stigmatiseras.

Ytterligare en variabel av betydelse för stigmatiseringen av barnfria är den geografiska platsen. Tidigare forskning har visat att pronatalistiska normer är starkare på mindre orter och på landsbygden än i tätorter (Houseknecht 1987, Veevers 1979, Tanturri & Mencarini 2008). Flera av de intervjuade kvinnorna i den här studien var uppväxta på mindre orter men förklarade att de valt att flytta till en storstad för att "komma undan dom här förväntningarna som finns i mindre städer" (intervju 4). Vidare beskrevs dessa mindre orter som "himla traditionella" och människorna där som "mycket mer konservativa" (intervju 10). En annan kvinna beskrev sitt val att lämna uppväxtorten "på landet": "Jag tror att man väljer att lämna... Jag tror att man blir en avart. Det är nåt konstigt. Man blir den som alla tittar på och pratar om." (intervju 18). Det här liknar den position som en annan kvinna beskrev hon skulle ha fått i "den sociala periferin" (intervju 6) om hon valt att stanna kvar på sin uppväxtort. En av de intervjuade kvinnorna, boende i en av Sveriges största städer, förklarade att hon oftast ignorerade frågan "varför har inte du barn?" och att hon där upplevde att "jag är jag och jag får lov att vara jag". Hon reflekterade samtidigt över att frågan kanske inte hade varit lika enkel att ignorera om hon hade bott "uppe i Norrland" (intervju 19). En kvinna beskrev sitt liv i en av Sveriges största städer i jämförelse med den mindre ort som hon växt upp i: "Jag menar här är ju allting lite lättare liksom. Man försvinner ju på ett annat sätt och det är inte lika ifrågasatt" (intervju 15). Även en annan kvinna reflekterade över hur osynlighet fungerade som ett skydd mot stigmatisering:

I småsamhällen är det ju lite mer så här att man inte kan vara annorlunda. Att man ska vara lite som dom andra. Det kan vara ganska stark och ganska stor press från omgivningen i små samhällen, det är min erfarenhet. Därför tror jag att man söker sig mot staden för att här finns mer plats till att vara annorlunda. För det finns så många som inte känner dig så du kan ju gömma dig lite så här i mängden. (Intervju 9)

Statistiken stödjer tolkningen att stigmatiseringen av barnfria är platsberoende då flest barnlösa finns i storstäderna. Att bo i storstad kan minska stigmatiseringen av barnlösa i jämförelse med att bo i mindre kommuner där andelen kvinnor utan barn är låg (Persson 2010). Barnfria kan därför även förväntas söka sig till urbana miljöer för att finna en mer tolerant miljö (Veevers 1979: 8).

II. Barnfria kvinnors strategier

Hittills har artikeln uppehållit sig framförallt vid hur de barnfria upplevde att de normala positionerade och stigmatiserade dem i vad Goffman kallar blandade möten. Fokus flyttas nu mot de barnfria kvinnornas strategier i dessa möten. Genomgående berättade de hur de mer eller mindre ständigt var beredda på att få frågan: ”Har du barn?” från personer som inte kände till deras familjesituation. De hade därför alla strategier för att hantera frågan.

Att omdefiniera barnfriheten

Goffman uppehåller sig en del vid betydelsen av visuell information, symboler och kommunikation och av att skyla kroppsligt synliga stigmat (Goffman 1972 [1963]: 55–58, 109). Den visuella aspekten blir mindre central i en diskussion om barnfria som en stigmatiserad grupp. Det är inte deras visuella framträdande som fungerar stigmatiserande. Det är inte heller enbart avsaknaden av egna biologiska barn som fungerar stigmatiserande utan snarare framförallt avsaknaden av en önskan om att vilja ha barn (Veevers 1980: 140). Att barnfrihet på detta sätt är potentiellt snarare än direkt och uppenbart stigmatiserande möjliggör användningen av så kallade passerings- och skylningsstrategier (Goffman 1972 [1963], jfr Schneider & Conrad 1980).

Tidigare forskning har lyft fram hur barnfria använder olika strategier, bland annat vad som kan beskrivas som exempel på informationskontroll, för att hantera sin stigmatiserade position och därigenom slippa bli fördömda av andra (Bartlett 1994, Park 2002, Somers 1993). Ett exempel på en sådan så kallad passeringsstrategi är att antyda eller explicit hävda att barnlösheten är ofrivillig snarare än frivillig (Park 2002: 33). Den här strategin baseras på kännedom om attitydskillnader. Att medvetet undvika att bli förälder betraktas som ett själviskt och omoraliskt beteende medan infertilitet betraktas som en olycklig omständighet som bemöts med sympati (Veevers 1980: 140). Även om tidigare forskning pekat ut även ofrivillig barnlöshet som stigmatiserat uppfattade de intervjuade kvinnorna i den här studien positionen ofrivilligt barnlös som betydligt mindre stigmatiserad än den barnfria positionen:

Om du inte kan få barn då är det ju OK. Då är man kvar i ”vi”, i gruppen. Då förråder man inte könet utan då är det synd om en. Men om man väljer bort det frivilligt då förråder man sitt kön. (Intervju 18)

De valde därför att ibland antyda eller explicit förklara att deras barnlöshet snarare var ofrivillig än frivillig som svar på frågan ”Har du barn?”. En kvinna berättade hur hon och hennes sambo hanterade frågan: ”Vi kör vi ju ibland med det här: ’Nej, vi kan inte få några barn’. Bara för att slippa frågorna. Och då blir det genast det här pinsamma tabut. Då gräver dom inte mer i det” (intervju 12). Att hänvisa till ofrivillig barnlöshet beskrevs således som ett sätt att besvara frågan ”Har du barn?” som fick stopp på ytterligare frågor och kunde avstyra en potentiellt obekvämlig diskussion. En annan kvinna förklarade:

Känner jag att jag inte vill ha diskussionen så säger jag: "Nej, tyvärr" för då är det ingen som frågar vidare. Och det blir ingen diskussion kring det. [...] Skulle dom vara så där jobbiga och insistera så säger man bara: "Du vet, det är inte alla som kan få barn." Då brukar dom bli väldigt generade och sluta fråga. (Intervju 3)

Syftet med strategin var sålunda att antyda för personen som ställde frågan att ett socialt övertramp hade gjorts gällande gränsen för den privata sfären. På det sättet, genom skuldbeläggning, tystades den frågvisa personen. Den här strategin har också beskrivits i tidigare forskning om frivilligt barnlösa kvinnor i Storbritannien (Park 2002, 2005, Wood & Newton 2006).

Ett annat exempel på en omdefinieringsstrategi är att positionera sig själv som en "uppskjutare", det vill säga förklara att barnafödandet bara skjutits på framtiden på grund av till exempel ekonomiska orsaker. En sådan förklaring kan framkalla respekt och kommentarer om ett "moget beslut" (intervju 8). Men den här strategin är givetvis enbart trovärdig under en begränsad tidsperiod för yngre kvinnor.

Ytterligare ett exempel på vad som skulle kunna tolkas som ett sätt att omdefiniera barnfriheten i syfte att undgå stigmatisering är kvinnornas sätt att hänvisa till biologiska förklaringar: "Jag har ju förstått att vissa kvinnor har nån slags biologisk drift liksom... så att kroppen vill ha det på nåt sätt och jag... har nog aldrig haft den" (intervju 19). Motivet till barnfriheten förlades på så sätt i kroppen: "Jag tror att det är nånting som fattas i mig [skratt]. En gen eller nånting. En slags moderskapsgen som jag bara inte har" (intervju 7). De här sätten att definiera barnfrihet framställer det som biologiskt tvingande och ett "icke-val" snarare än ett medvetet val. Hänvisningen till avsaknaden av den biologiska driften bemöter därmed anklagelser om att de barnfria har fattat ett egoistiskt beslut och på så sätt kan stigmatiseringen komma att minska.

Diplomati och tystnad

Intervjuerna med de barnfria kvinnorna genomsyrades av en hög grad av medvetenhet om behovet av olika strategier. Enligt dem var vissa sätt att tala om barnfrihet mer accepterade än andra – förutsatt att det överhuvudtaget bedömdes som möjligt att nämna frivillig barnlöshet. En anledning till att strategierna sågs som nödvändiga var risken att provocera omgivningen genom att tala om barnfrihet alltför öppet och i alltför positiva ordalag. En av de intervjuade kvinnorna beskrev till exempel hur hon upplevde kravet att vara "så himla diplomatisk hela tiden" (intervju 10) i samband med barnfrihet som samtalsämne. Det diplomatiska förhållningssättet framkallades av kvinnans önskan att minska stigmatiseringen:

Jag ska liksom anpassa mig till normen och hur det ska vara och jag kan inte bara vara rårak och säga precis vad jag... Nej, då blir man en jäkla egoist eller konstig... Alltså, man skulle bli bemött som: "Vad är det för fel på henne?" liksom. (Intervju 10)

Det här citatet belyser en övergripande samtalsstrategi som går ut på att välja sina ord noggrant och vara medveten om vad som är lämpligt och vad som är olämpligt att

säga som frivilligt barnlös. För den här kvinnan handlade det om att hon undvek att berätta öppet om hur hon njöt av sin barnfria livsstil. Att berätta om sin barnfrihet kunde av omgivningen, framförallt av föräldrar "ses som väldigt kontroversiellt" (intervju 1) och tas som "en förolämpning" och "en provokation" (intervju 10). Det här är ett exempel på hur stigmatiserade utövar så kallad informationskontroll. Genomgående beskrev kvinnorna hur de inte orkade "ta några långtgående diskussioner om det [barnfrihet]" (intervju 2), och därför använde sig av olika strategier för att slippa sådana diskussioner som de annars riskerade att "hamna i titt som tätt" (intervju 2). De försökte sålunda undvika att säga att de inte ville ha barn "för då blir det sån diskussion. Det tar aldrig slut. [skratt] Jag vet att det blir långa diskussioner" (intervju 10). Stigmatiseringen kan följaktligen påverka de frivilligt barnlösa kvinnorna genom att "tysta dem". Risken med den här tysta strategin är emellertid att den bidrar till att frivilligt barnlöshet förblir ett osynligt fenomen i samhället.

Den tysta strategin var inte heller användbar i alla situationer. Ibland upplevde kvinnorna att de mer eller mindre tvingades att tala om sitt val att inte skaffa barn. Omgivningen kunde kräva en förklaring till varför de inte hade barn eller inte ville ha barn: "'Varför inte?'" (intervju 9). Kvinnorna upplevde då att de var tvungna att förklara sitt val att inte skaffa barn. De reagerade emellertid på att frågorna överskred en gräns för vad som är privat: "Det är lite oförskämt att fråga också... det är en ganska privat sak" (intervju 13).

Vilka samtalsstrategier som var aktuella var också situationsbundet och beroende av vilka personer som var involverade: "Man anpassar sig ju till dom som man umgås med" (intervju 10). Om det var nära vänner behandlades situationen oftast annorlunda än om det rörde sig om främlingar eller kollegor på jobbet: "Vilken diskussion jag har lust att ta beror också på vad jag har för relation till dom här människorna" (intervju 2). Behovet att förklara och berätta om sitt val för personer som betraktades som främlingar var ringa. Situationen såg annorlunda ut när kvinnorna mötte vänners frågor. Det kunde upplevas som viktigt att försöka få "människor som verkligen betyder någonting" (intervju 9) att förstå: "Om det är en nära vän så kan jag prata om det, absolut, men är det nån som jag bara träffar ytligt, då är det inte deras problem överhuvudtaget" (intervju 15). En teknik för stigmahantering som kvinnorna använde sig av innebar följaktligen att omgivningen delades in i två grupper som delgavs olika mycket information. Den ena gruppen, bestående av den närmaste familjen och de närmaste vännerna, fick i förtroende ta del av deras val rörande att inte skaffa barn. Däremot uppfattades det som alltför riskabelt att dela denna information med mer ytligt bekanta (jfr Goffman 1972 [1963]: 117). Ibland, och för vissa kvinnor, fungerade emellertid en rak strategi för att undvika jobbiga följdfrågor från personer som de inte betraktade som nära vänner: "Det har jag lärt mig att hantera lite grann. Jag säger bara: 'Nej, jag vill inte ha barn.' Punkt! Då blir det inga mer diskussioner" (intervju 15).

Uttalat avståndstagande från normen

De frivilligt barnlösa i Sverige kan knappast beskrivas som politiska radikaler vilka öppet visar sin vägran eller revolterar på det sätt som Goffman beskriver att sociala

avvikare gör (Goffman 1972 [1963]: 147–149). Än mindre utgör de ett homogent kollektiv även om de intervjuade kvinnorna betonade betydelsen av att känna andra barnfria och vissa dessutom själva bildat ett informellt nätverk. De intervjuade barnfria kvinnornas berättelser uppvisade emellertid flera gemensamma mönster. Förutom erfarenheter av att ha mött stereotyper, myter och fördomar för att de bröt mot normerna om heterosexuell tvåsamhet och kärnfamiljsidealet, tog de dessutom explicit avstånd från dessa normer och ideal.

Deras kritik mot samhällsnormen handlade bland annat om att idealet var en ”idyll med en verklighet bakom fylld med långa stunder av krav och ångest” (intervju 8). Kritiken riktades också mot vad de uppfattade som föräldrars bristande reflektioner i ”barnfrågan” när de skaffade barn ”av fel skäl” (intervju 8) det vill säga inte för att de ”verkligen, verkligen vill ha barn” utan för att ”omgivningen anser att ’nu är det faktiskt dags’” (intervju 14). Att på detta sätt kritisera de rådande normerna och idealen kan minska den negativa upplevelsen av att vara en stigmatiserad grupp (jfr Park 2005: 388). Intervjuerna med de barnfria kvinnorna synliggör därmed vad Goffman beskriver som karaktäristiskt för stigmatiserade så kallade sociala avvikare:

Härtill kommer att sociala avvikare ofta har en känsla av att de inte bara är jämställda med utan bättre än de normala och att det liv de för är bättre än det liv som levs av sådana personer som de eljest skulle vara (Goffman 1972 [1963]: 149).

Ett återkommande tema i intervjuerna med de barnfria kvinnorna var nämligen småbarnsföräldrars klagande. De uppfattade sådana föräldrar som ”ständigt pressade” av sin livssituation (intervju 9) eftersom de barnfria: ”[...] nästan alltid bara får höra det negativa, hur jobbigt det är [att vara förälder]” (intervju 15). En kvinna drog därför slutsatsen:

Shit, vilka tråkiga liv folk lever! Sitter där med sina två ungar och är låsta med att skjuta dom till fotbollen och till kalas och det här va, dom hinner inte göra nånting själv, får aldrig vara själva och bara... (Intervju 11)

Nästa steg för en stigmatiserad grupp kan vara att ge ”normala exempel på hur de kan bete sig” och därigenom i gengäld få ”inte bara sympati utan också rekryter” (Goffman 1972 [1963]: 149). Även om de barnfria kvinnorna inte på detta sätt bedrev en rekryteringskampanj återkom i intervjuerna tankar om att ett ökat synliggörande av frivillig barnlöshet som en alternativ livsföring skulle öka andelen barnfria i samhället: ”Jag är övertygad om att fler skulle välja bort egna barn om det var något som var mer socialt accepterat. Man väljer bort barn för att man är knäpp och konstig” (intervju 16). Det här är ett exempel på den sociala funktion som stigmatiseringsprocessen har i och med att den upprätthåller social ordning och normer (Goffman 1972 [1963]: 134). För den enskilda individen som överväger frivillig barnlöshet som ett livsval kan stigmatiseringen fungera avskräckande. Att leva som stigmatiserad på grund av sin livsstil ter sig sällan särskilt lockande. Veevers föreslår att det är möjligt

och troligt att stigmatiseringen av de frivilligt barnlösa är en motiverande faktor till att bli förälder (Veevers 1973: 201, 1974: 400). Slutsatsen blir att om barnfrihet inte var stigmatiserat skulle fler välja bort barn (jfr Bartlett 1994: 229).

Barnfri: en stigmatiserad position

Den här artikeln har visat hur barnfria kvinnor uppfattar barnfri som en stigmatiserad position. Det är en position som stigmatiseras av omgivningen och som kräver strategier för stigmahantering. Att vara barnfri är, menar jag, emellertid inte en position som per automatik är stigmatiserande utan snarare *potentiellt* stigmatiserande. Graden av stigmatisering varierar dessutom beroende på kontexten. Men om vi förstår barnfrihet som potentiellt stigmatiserat i vårt samhälle förklarar det bland annat varför det är så osynligt. Stigmahantering kan nämligen innebära en balansgång mellan att inte provocera omgivningen och att presentera sig själv i enlighet med den egna självbilden (Goffman 1972[1963]). Som artikeln har visat kan det här leda till att barnfrihet inte diskuteras. De barnfrias användning av vad Goffman betecknar som passerings- och skylningsstrategier syftar just till detta – att osynliggöra.

Resultaten bidrar därmed också till att belysa en återkommande fråga i samband med frivillig barnlöshet – huruvida det är ett fenomen som ökar eller minskar i omfattning (se till exempel Abma & Martinez 2006, Koropecykj-Cox & Pendell 2007, Veevers 1973). I alla fall enligt de barnfria själva finns det ett samband mellan stigmatiseringen och antalet barnfria. Om barnfrihet blir mindre stigmatiserat och därmed mer synliggjort som ett accepterat sätt att leva skulle fler välja barnfrihet, som då skulle bli ytterligare mindre stigmatiserat, lyder kvinnornas resonemang. Huruvida stigmat ökar eller minskar är dock inte lätt att svara på. Vissa resultat tyder på att fenomenet barnfri blir mer och mer synliggjort i media vilket kan tyda på att stigmat håller på att minska (jfr Peterson & Fjell 2010). De intervjuade kvinnorna hoppades emellertid på fortsatta attitydförändringar i positiv riktning. En av kvinnorna drog en parallell till en grupp som Goffman (1973[1963]: 36) lyfter fram som stigmatiserad men som hon förstod som allt mer accepterad: ”Jag hoppas så klart att synen på oss frivilligt barnlösa blir lika öppen och vidsynt som den till exempel har blivit för homosexuella” (intervju 20).

Jag menar att det som skiljer de barnfria från andra stigmatiserade grupper och gör gruppen särskilt intressant i relation till teorierna om stigma är att även den närmaste familjen bidrar till stigmatiseringen och att de barnfria även kan stigmatiseras i intima relationer. Goffman fokuserar på sociala interaktionsprocesser som ”huvudsakligen rör livet ute i samhället” snarare än den intima relationen där de inblandade parterna känner varandra väl (Goffman 1972 [1963]: 59). Enligt honom är risken att stigmatiseras av främlingar större då den närmaste omgivningen låter sitt handlande gentemot personen som bär ett stigma styras av ”sympati, förståelse och realistisk bedömning av personliga egenskaper” (Goffman 1972 [1963]: 59). Som resultaten i den här artikeln visar riskerar emellertid barnfria inte bara att stigmatiseras av främlingar utan även av föräldrar, syskon och partner. Förklaringen kan ligga i ett av särdragen

hos barnfrihet som potentiellt stigmatiserande, nämligen att det uppfattas som resultatet av ett frivilligt val och ett val baserat på egoism, bristande information, insikt eller förstånd. I och med att barnfrihet på detta sätt uppfattas som självvalt kan den närmaste omgivningen se det som sitt ansvar att försöka övertyga den barnfria om att göra ett annat val. Flera av kvinnorna berättade dessutom hur de själva, om än under en begränsad tid, tvivlat på om de gjorde rätt som avvek från den pronatalistiska normen.

Resultaten i artikeln bidrar emellertid även med kunskap om stigmatisering i sociala interaktionsprocesser med främlingar. Även i sådana situationer skiljer sig de barnfria från andra stigmatiserade grupper. Barn, föräldraskap och inte minst barnbarn är ämnen som är vanligt förekommande i den typ av "vanliga kallprat som brukar utspinna sig mellan främlingar" (Goffman 1972 [1963]: 94). Goffman nämner att dessa situationer kan vara problematiska för den stigmatiserade men den här artikeln visar just hur särskilt problematiska de är för barnfria. I jämförelse med andra stigmat, som inte berör så vardagliga och omtyckta samtalsämnen, blir därför utformningen av strategier för informationskontroll, skylning och passering angeläget för de barnfria. De intervjuade kvinnorna var medvetna om riskerna med den här typen av kallprat och hade också en hög beredskap för att använda olika strategier för att hantera dessa situationer.

Artikeln illustrerar dessutom nyanser i användningen av informationskontroll som en strategi för stigmatiserade. Resultaten visar att denna strategi inte nödvändigtvis enbart behöver omfatta information om det stigmatiserade attributet i sig. I vissa fall handlar strategin om att kontrollera information om *bakgrunden* till att individen är bärare av attributet. Kvinnorna i den här studien valde i vissa fall att genom hänvisning till kroppsliga brister eller biologiska fakta (avsaknad av moderskapsgener) avsäga sig (moraliskt) ansvar och skuld och därigenom minska stigmatiseringen (jfr Schneider & Conrad 1980: 40, Kasapoğlu & Kuş 2008: 366). Det här är ett sätt att omdefiniera stigmat, utan att nödvändigtvis utmana den pronatalistiska normen, och betona att det faktiskt inte är ett egoistiskt val eller överhuvudtaget ett val.

Avslutningsvis kan det vara värt att lyfta fram några exempel på alternativa sätt att hantera stigmatiseringen vilka också förekom i intervjuerna. Några av kvinnorna verkade ha accepterat att de av omgivningen betraktades som avvikande och de anammade positionen som annorlunda. En av kvinnorna beskrev sig själv som den som andra betraktade som "kufen", vilket hon inte såg som alltigenom negativt då det också var en accepterande position som gjorde att hon "kom undan" med ett avvikande beteende: "Man accepterar att jag är lite så" (intervju 6). En annan kvinna berättade på ett liknande sätt om hur hon bemötte omgivningens ifrågasättande av hennes val att inte skaffa barn: "Det är OK om du tycker att jag är lite konstig. Det kan vara lite kul kanske [skratt]. Att man är lite annorlunda [skratt]" (intervju 9). De här kvinnorna kan sägas identifiera sig med positionen som barnfri trots att de därigenom också blev stigmatiserade av omgivningen.

De allra flesta av kvinnorna intog emellertid inte positionen barnfri på samma okomplicerade sätt. Intervjuerna utmärktes dock av att de, till skillnad från exempel-

vis de ofrivilligt barnlösa kvinnorna som Charlene Miall (1986: 272) intervjuade, inte uttryckte skam och skuld kopplat till stigmatisering. Det saknas i stor utsträckning tidigare forskning om grupper som på detta vis stigmatiseras samtidigt som de lyckas undvika att skuldbelägga sig själva eller betrakta sitt stigma som en del i ett personligt misslyckande. Att studera barnfrihet med hjälp av teorier om stigmatisering bidrar således med nya perspektiv på både barnfrihet och stigmatiseringsprocessen.

Referenser

- Abma, J. C. & G. M. Martinez (2006) "Childlessness Among Older Women in the United States: Trends and Profiles", *Journal of Marriage and Family* 68 (4):1045–1056.
- Bartlett, J. (1994) *Will You be Mother? Women Who Choose to Say No*. London: Virago Press.
- Baum, F. E. & D. R. Cope (1980) "Some characteristics of intentionally childless wives in Britain", *Journal of Biosocial Science* 12 (3):287–300.
- Bram, S. (1974) *To have or not to have: a social psychological study of voluntarily childless couples, parents-to-be, and parents*. The University of Michigan.
- Burnside, B. (1977) *Gender roles and lifestyles: a sociocultural study of voluntary childlessness*. University of Washington, Seattle.
- Calhoun, L. G. & J. W. Selby (1980) "Voluntary Childlessness, Involuntary Childlessness, and Having Children: A Study of Social Perceptions", *Family Relations* 29 (2):181–183.
- Callan, V. J. (1984) "Voluntary childlessness: early articulator and postponing couples", *Journal of Biosocial Science* 16 (4):501–509.
- Campbell, A. (1999) *Childfree and Sterilized. Women's Decisions and Medical Responses*. London & New York: Cassell.
- Crocker, J. & B. Major (1989) "Social Stigma and Self-Esteem: The Self-Protective Properties of Stigma", *Psychological Review* 96 (4):608–630.
- Engwall, K. (2005) *Drömmen om den rätta. Från singel till förälder*. Forskningsrapport 2005:14. Stockholm: Institutet för Framtidsstudier.
- Engwall, K. (2010) "Barnfria män i Sverige". K. Engwall & H. Peterson (red.) *Frivillig barnlöshet. Barnfrihet i en nordisk kontext*. Stockholm: Dialogos.
- Eriksson, K. (2003) *Manligt läkarskap, kvinnliga läkare och normala kvinnor. Könsoch läkarskapande symbolik, metaforik och praktik*. Stehag: Gondolin.
- Fjell, T. I. (2005) "Childfree Women – Desirable or Deplorable? On Having and Not Having Children and Other People's Views of These More or Less Random Choices", *Ethnologia Scandinavica* 35:55–67.
- Fjell, T. I. (2008) *Å si nei til meningen med livet? En kulturvitenskapelig analyse av barnfrihet*. Trondheim: Tapir Akademisk Förlag.
- Fjell, T. I. (2009) "Different Voices on Childfreedom (Voluntary Childfreeness) in the Media and on the Internet", *Ethnologia Scandinavica: A Journal for Nordic Ethnology* 39:5–17.

- Fjell, T. I. (2010) "Frivilligt barnlös i Norge – ett generationsperspektiv". K. Engwall & H. Peterson (red.) *Frivillig barnlöshet. Barnfrihet i en nordisk kontext*. Stockholm: Dialogos.
- Gillespie, R. (2000) "When No Means No: Disbelief, Disregard and Deviance as Discourses of Voluntary Childlessness", *Women's Studies International Forum* 23 (2):223–234.
- Gillespie, R. (2003) "Childfree and Feminine. Understanding the Gender Identity of Voluntarily Childless Women", *Gender and Society* 17 (1):122–136.
- Goffman, E. (1972) [1963] *Stigma. Den avvikandes roll och identitet*. Stockholm: Norstedts Akademiska Förlag.
- Hagestad, G. O. & V. R. A. Call (2007) "Pathways to Childlessness. A Life Course Perspective", *Journal of Family Issues* 28 (10):1338–1361.
- Herek, G. M. & J. P. Capitano (1996) "Some of My Best Friends': Intergroup Contact, Concealable Stigma, and Heterosexuals' Attitudes Toward Gay Men and Lesbians", *Personality and Social Psychology Bulletin* 22 (4):412–424.
- Hermerén, G. (2011) *God forskningsred*. Stockholm: Vetenskapsrådet.
- Houseknecht, S. K. (1987) "Voluntary Childlessness". M. B. Sussman & S. K. Steinmetz (red.) *Handbook of Family and Marriage*. New York and London: Plenum Press.
- Houseknecht, S. K. (1982) "Voluntary Childlessness", *Journal of Family Issues*, 3 (4): 459–471.
- Houseknecht, S. K. (1977) *Wives but not mothers: Factors influencing the decision to remain voluntarily childless*. Pennsylvania State University, University Park.
- Houseknecht, S. K. (1977a) "Reference Group Support for Voluntary Childlessness: Evidence for Conformity", *Journal of Marriage and the Family* 39 (2):285–292.
- Ireland, M. S. (1993) *Reconceiving Women. Separating Motherhood from Female Identity*. New York & London: The Guildford Press.
- Kasapoğlu, A. & E. Kuş (2008) "The role of gender in the stigmatization of people living with HIV/AIDS in Turkey", *Journal of Gender Studies* 17 (4):359–368.
- Keizer, R., P. A. Dykstra & M. D. Jansen (2007) "Pathways into Childlessness: Evidence of Gendered Life Course Dynamics", *Journal of Biosocial Sciences* 40 (6):863–878.
- Kemkes-Grottenthaler, A. (2003) "Postponing or rejecting parenthood? Results of a survey among female academic professionals", *Journal of Biosocial Science* 35 (2):213–226.
- Koropeckyj-Cox, T. & G. Pendell (2007) "The Gender Gap in Attitudes About Childlessness in the United States", *Journal of Marriage and Family* 69 (4):899–915.
- Letherby, G. (1994) "Mother or Not, Mother or What? Problems of Definition and Identity", *Women's Studies International Forum* 17 (5):525–532.
- Letherby, G. & C. Williams (1999) "Non-motherhood: Ambivalent Autobiographies", *Feminist Studies* 25 (3):719–728.
- Liamputtong, P. & D. Ezzy (2005) *Qualitative research methods*. Oxford: Oxford University Press.

- Link, B. G. & J. C. Phelan (2001) "Conceptualizing Stigma", *Annual Review of Sociology* 27:363–385.
- Link, B. G., E. L. Struening, M. Rahav, J. C. Phelan & L. Nuttbrock (1997) "On Stigma and Its Consequences: Evidence from a Longitudinal Study of Men with Dual Diagnosis of Mental Illness and Substance Abuse", *Journal of Health and Social Behavior* 38 (2):177–190.
- Major, B. & L. O'Brien (2005) "The Social Psychology of Stigma", *Annual Review of Psychology* 56:393–421.
- Miall, C. E. (1986) "The Stigma of Involuntary Childlessness", *Social Problems* 33 (4):268–282.
- Miall, C. E. (1987) "The Stigma of Adoptive Parent Status: perceptions of Community Attitudes Toward Adoption and the Experience of Informal Social Sanctioning", *Family Relations* 36 (1):34–39.
- Morell, C. M. (1994) *Unwomanly Conduct. The Challenges of Intentional Childlessness*. New York & London: Routledge.
- Noordhuizen, S., P. de Graaf & I. Sieben (2010) "The Public Acceptance of Voluntary Childlessness in the Netherlands: from 20 to 90 per cent in 30 years", *Social Indicators Research* 99: 163–181.
- Park, K. (2002) "Stigma Management among the Voluntarily Childless", *Sociological Perspectives* 45 (1):21–45.
- Park, K. (2005) "Choosing Childlessness: Weber's Typology of Action and Motives of the Voluntarily Childless", *Sociological Inquiry* 75 (3):372–402.
- Parker, R. & P. Aggleton (2003) "HIV and AIDS-related stigma and discrimination: a conceptual framework and implications for action", *Social Science and Medicine* 57:13–24.
- Persson, L. (2010) "Barnlöshet i siffror". K. Engwall & H. Peterson (red.) *Frivillig barnlöshet. Barnfrihet i en nordisk kontext*. Stockholm: Dialogos.
- Persson, L. (2001) "Otrygg anställning – färre föräldrar", *Välfärdsbulletinen* 3. Stockholm: SCB.
- Peterson, H. & K. Engwall (2010) "Naturligt barnfri. Kroppens betydelse i frivilligt barnlösas positionering", *Tidskrift för genusvetenskap* 3:5–28.
- Peterson, H. & T. I. Fjell (2010) "Bilderna av frivillig barnlöshet i media". K. Engwall & H. Peterson (red.) *Frivillig barnlöshet. Barnfrihet i en nordisk kontext*. Stockholm: Dialogos.
- Phoenix, A. (2004) "Att belysa det maskulina subjektet – narrativ analys och subjekt-positioner", *Sociologisk forskning* 2:11–17.
- Ramsay, K. & G. Letherby (2006) "The Experience of Academic Non-Mothers in the Gendered University", *Gender, Work and Organization* 13 (1):25–44.
- Riessman, C. K. (2000) "Stigma and everyday resistance practices. Childless Women in South India", *Gender and Society* 14 (1):111–135.
- Rowland, D. T. (2007) "Historical Trends in Childlessness", *Journal of Family Issues* 28 (10):1311–1337.
- SCB (2009a) *Sveriges framtida befolkning 2009–2060*. Demografiska rapporter 2009:1.

- SCB (2009b) *Barn eller inte? Resultat från en enkätundersökning om kvinnors och mäns inställning till barnafödande*. Demografiska rapporter 2009:2.
- Schneider, J. W. & P. Conrad (1980) "In the closet with illness: epilepsy, stigma potential and information control", *Social Problems* 28 (1):32–44.
- Schulte, A. (2002) "Consensus versus disagreement in disease-related stigma: a comparison of reactions to aids and cancer patients", *Sociological Perspectives* 45 (1):81–104.
- Slade, P., C. O. O'Neill, A. J. Simpson & H. Lashen (2007) "The relationship between perceived stigma, disclosure patterns, support and distress in new attendees at an infertility clinic", *Human Reproduction* 22 (8):2309–2317.
- Somers, M. D. (1993) "A Comparison of Voluntarily Childfree Adults and Parents", *Journal of Marriage and the Family* 55 (3):643–650.
- Tanturri, M. L. & L. Mencarini (2008) "Childless or Childfree? Paths to Voluntary Childlessness in Italy", *Population and Development Review* 34 (1):51–77.
- Veevers, J. E. (1973) "Voluntary Childlessness: A Neglected Area of Family Study", *The Family Coordinator* 22 (2):199–205.
- Veevers, J. E. (1974) "Voluntary Childlessness and Social Policy: An Alternative View", *The Family Coordinator* 23 (4):397–406.
- Veevers, J. E. (1975) "The Moral Careers of Voluntarily Childless Wives: Notes on the Defense of a Variant World View", *The Family Coordinator* 24 (4):473–487.
- Veevers, J. E. (1979) "Voluntary Childlessness: A Review of Issues and Evidence", *Marriage and Family Review* 2 (2):1–26.
- Veevers, J. E. (1980) *Childless by Choice*. Toronto: Butterworths.
- Wood, G. J. & J. Newton (2006) "Childlessness and Women Managers: 'Choice', Context and Discourses", *Gender, Work and Organization* 13 (4):338–358.

Författarpresentation

Helen Peterson är för närvarande verksam vid Institutionen för Tema vid Linköpings universitet. Hon disputerade 2005 vid Uppsala universitet med en avhandling om jämställdhet i IT-branschen och har nyligen avslutat ett projekt om akademiskt ledarskap ur ett genusperspektiv.

Flerspråkighet i ett globaliserat samhälle

Uppfattningar om minoritetsspråket som framtidsresurs

Robert Kenndal

Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet

Multilingualism in a globalized society: The minority language as a future resource

In this article the author investigates how the globalization of society is used as a reference in the discussion of future opportunities among minority language speaking youths in Sweden. A spatial typology of four different types of societies are constructed, the national, the multicultural, the diasporic and the transnational society, all giving the expression of different levels of globalization. These are used as layers of reference put upon the empirical data, functioning as a raster on a screen. The result is a pattern of expressions in three societal dimensions, the economic, the social and the cultural dimension. The findings of the investigation show that the minority language as a future resource of opportunities is anchored in all four societal types and in all three dimensions. In the empirical data (the youths interviewed) the ability of anchoring (finding stories, opportunities etc.) is less frequent when it comes to the diasporic and the transnational as a foundation for opportunity and more frequent when it comes to the national and the multicultural.

Key words: Transnationalism, Diaspora, Multiculturalism, Nationalism and Language.

Under de senaste årtiondena har det både inom och utom den akademiska världen gjorts försök att omformulera och definiera den samhällsförändring som brukar förknippas med globalisering. Till denna samhällsförändring hör den tekniska, ekonomiska, sociala och kulturella utveckling som möjliggjort ökat informationsflöde, ökad rörlighet, nya politiska rörelser samt spridning av kapital, varor och tjänster (Eriksen 2007). Diskussionen kring denna utveckling har till stor del rört frågan om statens och specifikt nationalstatens vara eller icke vara (Holden 2000, Held 2006, Hirst & Thompson 1999). Kosmopoliter har hävdats att nationalstatens roll som samhällsgrund är överspelad medan andra pekat på att dess roll är viktigare än någonsin (Calhoun 2007). Vidare har vi kunnat se en ökad rörlighet över nationsgränserna, inte minst vad gäller tilltagande migrationsströmmar. Den kulturella heterogeniteten inom nationsgränserna har ökat samtidigt som föreställningen om det multikulturella samhället tagit form (Thörn 2002, Kymlicka 2001). Migrationen har dock förändrat uppfattningen inte bara om den samhälleliga gemenskapen utan även om dess gränsoverskridande aspekter. En sådan aspekt är bildandet av diasporiska förhållanden mellan sändar- och mottagarländer inom vilka migranterna behåller kontakten med "hemlandet" och bevarar sin kulturella identitet (Brazier & Mannur (red.) 2003, Siu 2001, Cohen 1997). Migranternas upprätthållande av ekonomiska, socia-

la och kulturella kontakter och utbyten inom långvariga gemenskaper som sträcker sig över nationsgränserna har även beskrivits som transnationella sociala fält (Basch 1994) och transnationalism eller transnationella sociala rum (Pries 1999, Vertovec & Cohen 1999).

De olika begrepp som används för att beskriva denna samhällsförändring riskerar dock att bli modeord eller "buzz-words" vilka får betydelsen av allt och inget på samma gång. Allt fler hoppar på tåget, eller "turning transnational" (Bailey 2001), vilket kan leda till att begreppen urvattnas eller får eget liv. Detta gäller både inom och utom den akademiska världen vilket leder till att den potentiella förståelsen av de empiriska fenomen och processer som dessa begrepp syftar till att skapa, riskerar att gå förlorad.

Försök att omformulera och definiera ovanstående samhällsförändring har även gjorts i utbildningspolitiska styrdokument (Olson 2008). Det samhälle som unga utbildas att möta, tar sig i styrdokumenten allt mer gränsöverskridande proportioner. Kunskapskraven jämförs internationellt och anpassas till en rörlig och gränsöverskridande arbetsmarknad. Till detta kommer även förberedelsen för att hantera en mer språkligt heterogen sammansättning av befolkningen. Språkkunskaper har under perioden för millennieskiftet diskuterats flitigt. Dels genom att "språk öppnar fönster mot världen" (Skolverket 2006: 46), dels genom att språk förbereder för en global arbetsmarknad (SOU 2008). Även om det finns en gränsöverskridande ambition i de utbildningspolitiska styrdokumenten är det mer oklart hur denna ambition når och mottas av de ungdomar som finns inom utbildningssystemet och hur dessa uppfattar de gränsöverskridande möjligheter som språkkunskaperna innebär. För ungdomar som själva migrerat eller som har föräldrar som har migrerat torde det eller de språk som familjen talar kunna ligga till grund för gränsöverskridande möjligheter. Men det är också tänkbart att språkets värde förankras eller till och med begränsas, inom ramen för ett rumsligt mer avgränsat samhälle. I den vardagliga diskussionen kring språk och utbildning refereras ofta till det svenska samhället och den svenska skolan. Detta gäller även i talet om det så kallade multikulturella samhället och den multikulturella skolan. Även begreppen diaspora och transnationalism har potential att bli vanligt förekommande i den vardagliga debatten kring samhällets och skolans utveckling. Detta leder till ett behov av att titta närmare på dessa begrepp och hur de relaterar till empiriska uttryck.

Studieområde, syfte och metod

Vilken betydelse har då utvecklingen mot ett mer gränsöverskridande samhälle när det kommer till ungdomars uppfattningar om de möjligheter som denna utveckling innebär i deras egna omedelbara eller mer avlägsna framtid? För att förstå hur samhällseliga dimensioner av det slag som diskuterats ovan relaterar till ungdomars vardagliga liv och hur deras vardagliga uppfattningar och därav föranledda val förankras i skal-mässigt skilda samhällseliga rum finns det anledning att undersöka denna fråga empiriskt. Den empiriska studie som ligger till grund för denna artikel har centrerats kring

hur flerspråkiga gymnasieungdomar i Sverige uppfattar det icke-nationella språket som en resurs, tillgång och möjlighet utifrån olika individuella och samhällsliga aspekter. Uppfattningarna kan sägas vara subjektiva tolkningar, en diskursiv verklighet, av vad det innebär att ha ett annat språk än det nationella språket och avhuruvida det är en tillgång när det kommer till olika aspekter av deras liv, dvs hur språket utgör en del av en möjlighetshorisont inom vilken framtiden stakas ut.

Genom att konstruera och använda det som Max Weber kallar *idealtyper*, blir det möjligt att analysera hur ungdomarnas uppfattningar som diskursiv verklighet förhåller sig till och förankras inom olika idealtypiska samhällen avgränsade av rumsliga dimensioner. De fyra samhällsliga typer som används i denna studie bygger på tidigare forskning och varje typ hålls logiskt samman genom sin rumsliga uppbyggnad. Typerna kan dock inte sägas representera "verkligheten" eller som Bourdieu m.fl. uttrycker det: "the ideal-typical constructions of the sociologist can "make a contribution" by leading to the formulation of hypotheses and suggesting questions to be put to reality; in themselves, they provide no knowledge of reality" (Bourdieu, m.fl., 1991: 185). Det kan uppfattas som att Weber ger idealtyperna någon form av mening då han uttrycker att "relationships of the type referred to by the abstract construct are discovered or suspected to exist in reality to some extent, we can make the characteristic features of this relationship pragmatically clear and understandable by reference to an ideal-type ... It is not a description of reality but it aims to give unambiguous means of expression to such description" (Weber, 1949: 90). Användningen av idealtyper tjänar till att förstå och skapa mening åt fenomen och processer, vilka kan vara "verklighetens" konstruktioner, men vilka i sig inte kan likställas med de idealtypiska konstruktionerna. Genom att tjäna som konceptuell grund för exempelvis diskussionen om samhällets gränsöverskridande utveckling är det möjligt att bryta med "spontaneous sociology" eller "common sense-teorier" (Bourdieu, m.fl. 1991: 20–249). Vardagliga diskurser exempelvis kring samhällets sociala och rumsliga organisering, riskerar att kontaminera forskningen och idealtyper kan vara ett sätt att explicitgöra det som i vetenskapligt eller dagligt tal tas för givet eller förbises.

Den genomförda studien ger en möjlighet att se hur ett empiriskt gränsöverskridande fenomen förhåller sig och relaterar till samhällets gränsöverskridande utveckling vilken debatterats så flitigt under de senaste årtiondena.

Syftet med denna artikel är att testa hur de rumsliga samhällstyperna kan fungera som analytiska referensramar genom att visa hur ungdomarnas uppfattningar förankras inom, och relaterar sig till de fyra abstraktioner av det samhällsliga rummet som presenteras nedan. Dessa abstraktioner utgörs av fyra samhällskonstruktioner – en nationell, en multikulturell, en diasporisk och en transnationell. Dessa ska ses som typer för förståelse, vilka i detta fall först konstrueras utifrån tidigare forskning och vetenskaplig litteratur och därefter analyseras utifrån det empiriska materialet. Idealtyperna läggs som ett raster över empirin, i detta fall ungdomarnas utsagor. Det som framträder är en bild av hur utsagorna rör sig inom ramen för den logik som ligger till grund för de olika samhällstyperna.

Idealtyperna är även en möjlig väg att hantera kritiken mot det som kommit att

kallas metodologisk nationalism. Den metodologiska nationalismen har definierats som "the naturalization of the nation-state by the social sciences" (Wimmer & Glick Schiller, 2003 s. 101) och ryms därmed inom Bourdieus (1991) motstånd mot "common sense-teorier" inom den vetenskapliga forskningen. Detta innebär att man i studiet av sociala processer och samhällsliga fenomen tar nationalstaten som ett naturligt studieobjekt då man likställer samhälle och nationalstat samt smälter samman nationalstatens intressen med vetenskapens intressen. Detta framträder enligt Wimmer & Glick Schiller (2003) på tre olika sätt. För det första bortses från nationalismens betydelse för det moderna samhällets utveckling och nuvarande form. För det andra tas nationalstaten och dess gränser förgivna och får utgöra den huvudsakliga analysenheten. För det tredje begränsas det vetenskapliga studiet till inomnationella processer vilket har överskuggat gränsöverskridande processer (Wimmer och Glick Schiller, 2003). Ett första steg ur den metodologiska nationalismen är att genom de fyra samhällstyperna problematisera och definiera det samhällsliga rummets sociala och fysiska utsträckning. Detta görs genom att skilja en relativ rumsuppfattning från en absolut rumsuppfattning (se nedan). Ett andra steg är att definiera hur olika aspekter av språk framträder inom och mellan olika idealtyper. I denna artikel lyfts aspekter inom den sociala, kulturella och ekonomiska dimensionen av det språkliga vardagslivet fram.

Det empiriska material som ligger till grund för analysen i denna artikel utgörs av 13 semistrukturerade intervjuer med ungdomar på två gymnasieskolor i Stockholm. Den ena gymnasieskolan är belägen i Stockholms innerstad och har en "internationell" inriktning och ett stort upptagningsområde av studenter. Den andra skolan är belägen i en av Stockholms södra förorter och har en bred inriktning bland annat mot idrott och estetik. Upptagningsområdet för den andra skolan utgörs främst av närområdet men skolan har även ett nationellt intag till två spetsutbildningar. Ungdomarna i undersökningen med turkiska, arabiska, persiska och syrianska som modersmål gick vid intervjutillfället sitt andra år på teoretiska program. Ett antal ungdomar uppgav flera icke-nationella språk och även svenska som modersmål. Litteraturen kring två- och flerspråkighet och vad som ska räknas som modersmål och inte är långt ifrån enad (Se exempelvis Cromdal & Ewaldsson 2003, Romaine 1995, Lyon 1996). En närmare genomgång av denna litteratur skulle vara intressant men det ligger utanför artikelns direkta syfte och utelämnas därför. Men sammanfattningsvis, med ökad rörlighet och tilltagande flyttningsmönster över landsgränserna kan människors språkliga situation antas bli allt mer komplex.

En majoritet av ungdomarna deltog i modersmålsundervisningen vid intervjutillfället och samtliga hade under någon period deltagit i undervisningen under grundskoletiden. Som bakgrundsinformation registrerades endast ålder, kön, språk och utbildningsprogram vid intervjutillfället. Intervjuerna genomfördes på respektive gymnasieskola, de pågick under ca 30–60 minuter och de transkriberades i sin helhet. I urvalsprocessen efter strävades en socioekonomiskt bred och könsmissigt jämn fördelning av informanter för att möjliggöra olika meningar att träda fram snarare än för att få ett representativt urval. Syftet med undersökningen var inte att mäta hur olika

bakgrundsvariabler påverkar inställningar till det enskilda språk utan snarare att söka efter olika förhållningssätt till och betydelser av, det icke-nationella språket som kunskap och framtida resurs. Urvalet av intervjupersoner skedde genom en form av snöbollsmetod där en nyckelperson på varje gymnasieskola kontaktades vilken sedan förmedlade kontakt med ungdomar. Nyckelpersonen var i det ena fallet en biträdande skolledare och i det andra fallet en ämneslärare. De semistrukturerade intervjuerna gav utrymme för en viss flexibilitet vad gäller intervjuens innehåll (Kvale 1997). Forskare och informant upptar i alla kvalitativa studier en rad olika sociala positioner vilka i sin tur påverkar resultatet som transkriberad text (Rose 1997). Därför ligger sådana studier endast till grund för analytiska generaliseringar (Denzin & Lincoln 1994). I mitt fall menar jag att förhållandena mellan de rumsligt definierade samhällstyper som beskrivs nedan bör jämföras med andra empiriska material men att det är troligt att förhållandet mellan empiri och teori skulle vara giltigt även i andra fall än det som studerats här.

Artikeln består av två delar. I *den första* delen konstrueras fyra samhälleliga rum genom att utgå från det ramverk som Ludger Pries (2005) lägger grunden för i sin artikel *Configurations of geographical and societal spaces: a sociological proposal between 'methodological nationalism' and the 'spaces of flows'*. Genom att kombinera två olika fysiska rumsuppfattningar och två olika sociala rumsuppfattningar konstruerar Preis fyra samhällstyper vilka resoneras fram genom att referera till tidigare forskning och diskussionen kring samhällets utveckling. Till dessa lägger jag, inspirerad av Preis, tre sociala dimensioner inom vilka de olika idealtypiska samhällena kan tjäna som analytisk grund. I *den andra* delen kopplas gymnasieungdomarnas utsagor till de fyra samhällstyperna som grund för rumslig förankring. En utsaga kan tangeras flera samhällstyper och analysen går ut på att visa komplexiteten i de uppfattningar som förs fram. Uppfattningarna ges i denna studie betydelse efter hur de relaterar till de konstruerade typerna, inte efter den individuella kontext inom vilken de förs fram. Det är inte *vad* som sägs som analyseras utan *hur* det som sägs förankras inom de konstruerade idealtyperna som presenteras i textens första del.

Fyra samhälleliga idealtyper

I diskussionen kring gemensamma och individuella vardagliga processer och fenomen görs ofta distinktioner mellan olika typer av samhällen. Begrepp som det "svenska samhället", det "globala samhället" eller det "multikulturella samhället" förekommer utan att närmare förklara dessa "samhällens" innebörd. Genom att skapa begrepp och konceptuella analysredskap är det möjligt att på ett mer greppbart sätt förstå och analysera hur olika samhälleliga fenomen och processer äger rum. Ludger Pries (2005) gör ett försök att skapa sådana begrepp genom att presentera en typologi inom vilka olika rumsbegrepp och dimensioner av rum kombineras till idealtypiska *konfigurationer*. Pries menar att dessa kan ligga till grund för studier av gränsöverskridande fenomen som exempelvis migration etc. Inom dessa konfigurationer varierar ett absolut kontra ett relativt rumsbegrepp med en fysisk (territoriell) kontra en social (samhäl-

lelig) rumsuppfattning. Med det absoluta rumsbegreppet får rummet form av en avgränsad enhet, en container, vilket definierar vad som finns innanför och vad som finns utanför. Det relativa rumsbegreppet syftar på det rum som skapas av sitt innehåll, exempelvis relationer, symboler och artefakter. Den fysiska rumsuppfattningen innefattar rummets territoriella utbredning på jordens yta vilken kan skiljas från den sociala rumsuppfattningen vilken innefattar och avgränsas genom de sociala processer och fenomen vilka utspelas i samhället.

Tabell 1. Det absoluta och det relativa rumsbegreppets fysiska och sociala dimensioner

Dimensions of space	Concept of space	
	Absolutist	Relativist
Geographic space	Genuine existence/maintains its characteristics without relation to (other) elements	Framework of positional relation of elements/no independent existential quality of its own
Societal space	Geographically contiguous/societally specific/homogenous/inclusion and exclusion	Pluri-local, dense, durable overlapping concentrations of societal practices, symbol systems and artefacts/multi-dimensional

(Pries 2005: 172).

Genom att kombinera dessa begrepp presenteras sju stycken samhällskonfigurationer vilka Pries benämner (1) inter-nationalization, (2) supra-nationalization, (3) re-nationalization, (4) globalization, (5) glocalization, (6) diaspora-building, (7) transnationalization. Var och en av dessa konfigurationer "samexisterar" och kompletterar varandra snarare än utgör skilda rum inom vilka olika samhällsliga processer och fenomen gör sig gällande. Till dessa konfigurationer lägger Pries ett antal analytiska dimensioner av det samhällsliga rummet. Dessa utgörs av ekonomiska, politiska, kulturella, sociala, tekniska och ekologiska aspekter vilkas dimensioner ökar den analytiska potentialen av samhällstyperna. I denna text utgår jag till viss del från Pries konfigurationer och samhällsliga dimensioner när jag skapar fyra typer av samhällsliga rum vilka sedan får utgöra en analytisk referens för bearbetningen av det empiriska materialet. De fyra typer som används här har konstruerats för det empiriska material från vilket utsagorna i analysen nedan hämtas. Genom att explicit konstruera olika samhällstyper skapas förutsättningar för en större förståelse av dessa processer och fenomen samt en ökad möjlighet att precisera kopplingen mellan empiri och teori, eller som i detta fall en diskursiv verklighet, och de begrepp som ligger till grund för förståelsen av denna verklighet. Idealtyperna syftar även till att öka betydelsen av de ve-

tenskapliga begreppen genom att de ger uttryck för olika former av mening vilka kan fungera som referens även utanför den vetenskapliga diskursen. De begrepp som har valts ut till denna studie har diskuterats flitigt i litteraturen och har använts och tolkats på olika sätt av olika författare. Diskussionen som följer utgår främst från begreppens *rumsliga* aspekter vilka ofta har förbisetts eller tagits för givna. Vi kommer nu att gå igenom de fyra idealtyperna, det nationella samhället, det multikulturella samhället, det diasporiska samhället och det transnationella samhället.

Det nationella samhället

Den första samhällstypen, det nationella samhället, syftar på det samhälle som vi har kommit att förknippa med föreställningen om nationalstaten (Eriksen 1998, Brubaker 1994, Fanton 2003). Med denna samhällstyp ryms det samhälleliga med alla dess dimensioner och aspekter inom ett territorium, ett avgränsat fysiskt rum. Samhället likställs enligt denna idealtyp med en "container" inom vilken sociala, politiska, kulturella och ekonomiska processer och fenomen ryms. Enligt John Agnew (1994) bygger exempelvis uppfattningen om staten som en naturlig politisk enhet på en geografisk omedvetenhet och ett antal förgivet tagna antaganden vilka han definierar som "the territorial trap". Denna uppfattning utgörs förutom av att staten ses som en statistiskt oföränderlig container, även av antagandet om statens suveräna kontroll över ett territoriellt område med det dualistiska förhållandet mellan det som är innanför och det som är utanför. En nationell gemenskap kan föreställas genom tillgången på exempelvis information (Anderson 1993), traditioner (Hobsbawm 1983) och uttryck (Malkki 1992). Det och den som inte ryms inom den nationella föreställningen riskerar att exkluderas ur samhällsgemenskapen. Ett exempel på detta kan gälla vem som räknas som samhällsmedborgare. Enligt Joe Painter och Chris Philo (1995) måste medborgaren i en nationalstat urskiljas och konstrueras eftersom nationalstatens gränser inte definierar vem som ska inkluderas (även om föreställningen om medborgaren uppfattas och därmed tas som naturlig). Men i urskiljandet och konstruerandet av en medborgare finns det heller inte plats för heterogenitet och differentiering utan bara för en typ av medborgare. Det samma kan sägas gälla språk och kultur. De språk och de kulturella uttryck som inte räknas som nationella, dvs som alltså inte överensstämmer med föreställningen om det nationella språket och den nationella kulturen, förläggs utanför nationens gränser och är därmed exkluderade.

Utbildning kan sägas vara en av samhällets grundpelare (Lundgren 1979) och därmed även en av nationalstatens grundpelare (Robertson & Dale 2008). Detta kommer ofta till uttryck i utbildningspolitiska dokument (Isling 1988, Richardson 1983, Heater 1998, 2004). Det faktum att de nationella utbildningssystemen byggts upp som ett led i skapandet av nationalstater, samt att diskussioner, debatter och forskning om utbildning tagit både nationalstaten och det nationella utbildningssystemet förgivet har kommit att kallas för "det nationella utbildningsparadigmet" (Adick 2008). Utbildningssystemet ses inom detta paradigm som en nationell angelägenhet och som något naturligt givet vilket gjort att man även behandlat och undersökt det som om så vore fallet. Det som är gränsöverskridande i det nationella utbildningsparadigmet

kan eventuellt framstå som ett problem att hantera eller som en avvikelse, men inte som möjlighet, grundförutsättning eller del av samhällsstrukturen (Schiffauer (red.) 2004, Bunar 2001).

Med Ludger Pries' begreppsapparat bygger föreställningen om det nationella samhället på en absolut rumsuppfattning både när det kommer till det fysiska (geographical) och det sociala (societal) rummet. Samhälleliga processer och fenomen lokaliseras inom ett fysiskt territorium vilket i sin tur hör till ett samhälle i form av ett nationellt territorium.

Det multikulturella samhället

Den nationella samhällstypen är svår att förena med de senaste årtiondenas ökade rörlighet över nationsgränserna och transnationella migration. För att det ska vara relevant att tala om ett nationellt samhälle krävs en homogenisering av det samhälleliga rummet inom ett territorium och en assimilering av dess invånare. Detta har kommit att bli allt mindre realistiskt. Det är inte ens önskvärt.

Genom en utvidgning av det sociala rummet och en postnationalisering av den samhälleliga gemenskapen har fler samhälleliga föreställningar och uttryck kommit att inkluderas inom det nationella fysiska rummet. Man kommit att tala om det multikulturella samhället och multikulturalitet (Kymlicka 1995, 2001). Det innebär att de facto inomnationella företeelser som exkluderas från den nationella gemenskapen inkluderas i den multikulturella samt att de invånare som i den nationella gemenskapen assimileras istället integreras i den multikulturella gemenskapen. Den absoluta uppfattningen av det sociala rummet byts ut mot en relativ uppfattning av det samma. Den absoluta rumsuppfattningen består dock när det kommer till samhällets fysiska utsträckning och de nationella gränserna förblir den container inom vilka samhälleliga processer och fenomen förväntas rymmas. Mycket av den kritik som riktats mot den metodologiska nationalismen gör sig gällande även inom studiet av det multikulturella samhället, genom att föreställningen om den nationella gemenskapen står som en fond mot vilket det mångkulturella diskuteras och problematiseras. Nihad Bunar (2001) menar till exempel att utbildningspolitiska frågor förvisats till integrationspolitiken och att detta lämnar ett gap mellan visioner om det multikulturella samhället och realiseringen av dessa visioner. Exempelvis ska den multikulturella skolan "ha utvecklat ett protektionistiskt drag från den "nationella skolan" som inte fullt ut förmår hantera de visioner som är förankrade i målen om jämlikhet och det mång-etniska samhällets krav på erkännandet av skillnader" (Dahlstedt m.fl., 2007:18). Vidare kan man diskutera huruvida samhällets medborgare integreras in i en befintlig struktur eller om utbildningssystemet banar väg för individuell social utveckling vilket i sin tur kan leda till samhällelig utveckling (Englund 2005).

Det diasporiska samhället

Genom att utvidga även den fysiska rumsuppfattningen ökar möjligheterna att överbrygga den metodologiska nationalismen och därmed även utveckla kritiken mot det multikulturella samhället. Inom det multikulturella samhället ges utrymme för män-

niskor vars familj någon gång migrerat och som befinner sig inom ett specifikt territorium att bevara och utveckla kulturella, språkliga och politiska praktiker och identiteter. Genom att se hur dessa identiteter och praktiker bevaras och utvecklas över landsgränserna inom vad som kommit att kallas en kulturell diaspora ökar möjligheterna till en större förståelse av hur det samhälleliga rummet är strukturerat och organiserat. Detta innebär även att den absoluta fysiska rumsuppfattningen byts ut mot en relativ rumsuppfattning där "samhället" och det "samhälleliga" sträcker sig bortom nationsgränserna. Det samhälleliga rummet är med denna samhällstyp med nödvändighet inte längre inramat inom ett enhetligt rum utan det sträcker sig över flera fysiska rum vilka i sig kan husera flera olika sociala gemenskaper. Begreppet diaspora har använts på olika sätt och i detta sammanhang kan det vara av vikt att skilja en *vid* definition av diasporabegreppet från en *snävare* definition vilken ligger till grund för den diasporiska samhällstyp som analyseras i denna text. Med en vid definition kan en diaspora sägas vara "the condition of imagining and maintaining relations with other communities that articulate a shared history, identity, and cultural heritage" (Siu 2001: 8). Med en något snävare definition kan tilläggas att även om den samhälleliga gemenskapen i diasporan är spridd över flera fysiska rum är gemenskapen relaterad till ett bestämt eller föreställt *centrum*, "hemlandet" (Pries 2005). Med denna definition kan samhälleliga fenomen och processer inom diasporan sägas utspela sig i förhållande till "hemlandet". Även om andra forskare har använt diasporabegreppet för att definiera samhälleliga processer och fenomen både inom och mellan hela det multilokala nätverk som diasporan utgör kommer jag i denna text att urskilja det som är relaterat till "centrum" som tillhörande den diasporiska samhällstypen (för en alternativ syn, se exempelvis Gilroy 1994). Detta för att skilja denna samhällstyp från å ena sidan den multikulturella samhällstypen vilken relaterar till inomnationella förhållanden och å andra sidan den transnationella typen för vilken hela det diasporiska nätverket ligger till grund.

Rogers Brubaker (2005) menar att det *diasporiska* i diasporabegreppet, nämligen (1) gruppens spridning, (2) orienteringen kring "hemlandet" och (3) den kollektiva sammanhållningen, kan fånga begreppets essens. Med centrum som ett nav kring vilket det diasporiska samhälleliga rummet breder ut sig över olika fysiska rum, får "samhälle" en ny innebörd. Det diasporiska samhället kan även hållas ihop av en eller flera olika sociala aspekter. Det är först när vi får en förståelse av hur det diasporiska samhället ger upphov till dubbla lojaliteter, dels till centrum, dels till de olika nationella gemenskaper inom vilka människor inom diasporan befinner sig, som det är möjligt att förstå många av de konflikter som finns inom det multikulturella samhället. I det multikulturella samhället förväntas lojaliteten riktas mot den gemensamma multikulturella samhörigheten. Om lojaliteten istället riktas mot det diasporiska nätet uppfattas detta som en bristande integration trots att det snarare är föreställningen om den nationella gemenskapen vilken inte ger utrymme för flera olika sociala rum inom ett och samma fysiska rum. En social eller "samhällelig" lojalitet behöver dock inte utesluta en annan. Detta kräver dock en större differentiering av samhällsmedborgarna, samhällsinstitutionerna och organisationen av det samhälleliga rummet.

Det transnationella samhället

Den vidare definitionen av diaspora innefattade enligt ovanstående definition de relationer och kontakter som delas av en grupp migranter. Diasporan bildar med denna definition ett socialt nätverk, vilket ligger till grund för samhälleliga processer och fenomen vilka tidigare ofta uppfattats som inomnationella företeelser. De transnationella kontakter och utbyten som äger rum inom diasporan sker dock inte endast mellan centrum och diasporan utan även inom och mellan grupper ute i det diasporiska nätverket. Detta innebär att diasporans centrum till viss del kopplas bort och möjliggör en hybridisering av olika aspekter av diasporiska förhållanden. Denna hybridisering kan exempelvis vara av kulturell eller ekonomisk art och innebära nya möjligheter för de migranter som innefattas av nätverket. Under de senaste årtionena har forskare kommit att undersöka och definiera dessa nätverk av migranter som transnationella sociala fält (Basch m.fl. 1994) och transnationella sociala rum (Pries 1999, Vertovec & Cohen 1999). Utgångspunkten för en definition av det transnationella är bland annat att gränsöverskridande processer och fenomen som inom exempelvis globaliseringsdiskursen bortkopplats från det nationella territoriet, ges en plurilokal eller snarare multilokal förankring. Begreppet transnationalism definieras ofta efter Basch, Glick Schiller och Szanton Blanc (1994) som "the processes by which immigrants forge and sustain simultaneous multi-stranded social relations that link together their societies of origin and settlement ... (thereby) build(ing) social fields that cross geographic, cultural and political borders" (Yeoh m.fl. 2003: 208). Men då de sociala relationerna i denna definition förväntas sträcka sig mellan "sändarland" och "mottagarland" återspeglar denna definition i detta sammanhang faktiskt den diasporiska, snarare än den transnationella, samhällstypen. Thomas Faist m.fl. (2004:3–4) definierar det transnationella rummet som bestående av "relatively stable, lasting and dense sets of ties reaching beyond and across the borders of sovereign states". De transnationella relationerna ska sträcka sig mellan åtminstone två nationalstater och att de ska utgöras av sociala och symboliska band som knyts inom ett nätverk bestående av minst tre personer. Dessa band kan även vara av indirekt art och sträcka sig längre än individens omedelbara omvärld. Att dela ett språk utgör ett exempel på ett sådant indirekt band vilket kan relateras till en transnationell samhällstyp. Inom denna samhälleliga idealtyp bär språket en betydelse som sträcker sig utanför det diasporiska navet, centrum, och samtidigt utanför den enskilda individens omedelbara omvärld. Det transnationella sociala nätverket och de kontakter och utbyten som sker inom detta nätverk återfinns empiriskt inom olika nationalstater vilket i sin tur påverkar nätverkets utformning och utveckling. Det handlar därför om en relativ rumsuppfattning både när det gäller det fysiska och det sociala rummet. Ett fysiskt territorium huserar flera olika samhälleliga rum och det transnationella samhälleliga rummet sträcker sig över flera fysiska territorier. Inom utbildning har exempelvis Christel Adick (2008) definierat tre olika transnationella utbildningskontexter. Dessa består dels av transnationella sociala nätverk, dels av transnationella utbildningsstrategier, dels av spridningen mellan olika nationella utbildningssystem av pedagogiska, utbildningspolitiska och ekonomiska idéer och förutsättningar för utbildning. Genom att

beakta såväl det fysiska rummet som det sociala rummet skapas möjligheter att lämna föreställningen om den nationella containern som reproducerats bland annat genom den metodologiska nationalismen. De *transnationella* nätverken sträcker sig samtidigt över ett internationellt rum av legal pluralism där var stat har sin lagstiftning. Det är ett rum som i sin tur genomgår en homogeniseringsprocess i takt med de transnationella nätverkens utveckling. Den transnationella multilokala förankringen av sociala aktiviteter innebär ökade spänningar gentemot de nationella och multikulturella gemenskaperna av "likhet" (nationella) eller "olikhet" (multikulturella). Den transnationella gemenskapen är samtidigt en av många lager av sociala, kulturella, politiska och ekonomiska lojaliteter och tillhörigheter. Detta innebär även spänningar gentemot det diasporiska samhället i och med lösgörandet från det "centrum" som är ett sammanhållande nav i den diasporiska gemenskapen.

De samhällseliga idealtypernas olika dimensioner

Eftersom samhällstyper är multidimensionella har jag i denna artikel valt ut tre dimensioner som innehåller olika aspekter av studiens empiriska material. De tre dimensionerna är den sociala, den kulturella och den ekonomiska dimensionen vilka valts ut på grund av relevansen för det material som ska analyseras. Andra dimensioner, exempelvis den politiska, skulle kunna vara av intresse men berörs bara till viss del i materialet och utelämnas därför i denna text. Slutligen ska det sägas att de olika dimensionerna inte utgör empiriskt åtskilda företeelser utan att de är sammanvävda i varandra. En aspekt inom exempelvis den ekonomiska dimensionen kan samtidigt tangera den sociala och den kulturella dimensionen.

I den empiriska studien sökte jag uppfattningar om språk sågs som framtidsresurs, möjlighet och kapital av ett antal flerspråkiga gymnasieungdomar. De utsagor som ungdomarna förmedlar utgör en diskursiv verklighet som i sin tur kan förankras i de olika rumsliga samhällstyperna. *Den sociala dimensionen* utgörs av språkets funktion som grund för informantens direkta eller indirekta kontakt med den sociala kontext som informanten utgör en del av. Den sociala kontexten kan bestå av familj, släkt och vänner i delar av informantens nära eller mer avlägsna, även bara potentiella, sociala nätverk. Även uppfattningar om framtida kontakter i det sociala nätverket ryms inom denna dimension. *Den kulturella dimensionen* innefattar de kulturella aspekter som språket antingen bär upp och ger tillgång till eller den kulturella gemenskap som språket i sig självt innebär. Språket kan vidare ges betydelse i den individuella identitetsutveckling som informanten ger uttryck för i sina utsagor genom att språket relateras till informantens bakgrund, socialt nätverk och samhälle. Språkets kulturella betydelse kommer att variera med en mångfasetterad identitetsuppfattning där en eller flera kulturella tillhörigheter kan göra sig gällande. När det kommer till *den ekonomiska dimensionen* utgörs den i det empiriska materialet av de yrkes- och utbildningsmässiga aspekter vilka ligger till grund för ett ekonomiskt kapital i informantens närliggande eller mer avlägsna möjlighetshorisont. Språket som resurs eller möjlighet inom denna dimension rör informantens tilltro till det värde som språket kan innebära inom en

studie- och yrkeskarriär inom och utanför landsgränserna. Tilltron till språkets betydelse ger en bild av uppfattningarnas förankring i de olika samhällstyperna. Av betydelse för denna förankring är informantens uppfattning om vad som är möjligt, snarare än vad som är troligt och realistiskt.

Tabell 2. Tre dimensioner inom fyra samhällstyper.

Samhälleliga dimensioner Samhällstyper	Den sociala dimensionen	Den ekonomiska dimensionen	Den kulturella dimensionen
Det nationella samhället			
Det multikulturella samhället			
Det diasporiska samhället			
Det transnationella samhället			

(Kenndal 2011, förenklad modell av Pries 2005).

De olika dimensionerna ligger till grund för uppfattningar om språket som tillgång, resurs, möjlighet. Skilda uppfattningar kommer inom de olika dimensionerna att ges olika utrymme, och där med olika plats för språket. Genom att det i detta fall rör sig om språk vilka utgör minoritetsspråk gentemot majoritetsspråket, i detta fall svenska, kan de olika utsagorna utgöra en fingervisning om hur samhälleliga fenomen och processer sträcks ut i det fysiska och sociala rummet. Den diskursiva verklighet som utsagorna ger uttryck för konstrueras och reproduceras genom informanternas uppfattningar. Det är dock inte diskurserna i sig som analyseras i denna text utan snarare hur dessa som de uttrycks i informanternas utsagor förankras i de rumsligt skilda samhällstyperna.

Rumslig förankring av uppfattningar om språktillgångar i gymnasieungdomarnas utsagor

De fyra samhällstyperna av det fysiska, territoriella och sociala, samhälleliga rummet är ett försök att skapa analytiska enheter till vilka empiriska fenomen därefter kan relateras. De olika samhällstyperna är konstruerade, inte så mycket för att representera en verklighet, som för att ge möjlighet att analysera och förstå verkligheten så som den konstrueras i exempelvis tal och text. Genom att en analys av detta slag är det även möjligt att förstå vad det innebär att leva i det samhälle som i dagligt tal exempelvis sägs vara både globaliserat och multikulturellt. Samhällsinvånarna lever i olika samhällen, men uppfattningarnas samhälleliga förankring kommer att påverka de val som görs baserade på dessa uppfattningar.

Förankring inom det nationella samhället

En av de mest framträdande utsagorna i hela det material som har tagits fram är uppfattningen om det nationella språkets dominans inom nationalstatens gränser. Föreställningen om att ”vi bor i Sverige och här talar vi svenska” återges av samtliga informanter. Detta gäller oavsett hur mycket de privat praktiserar det icke nationella språket. Det nationella språket utgör där en fond mot vilken ”det andra” språket diskuteras. För att bo i Sverige måste man tala det nationella språket medan andra språk eventuellt ses som en extra tillgång. Utsagan står även stark utan närmare förklaringar och det är svårt att bland informanterna hitta skäl till varför det nationella språket är så viktigt. De förklaringar som ges hämtas framförallt från den ekonomiska dimensionen där det nationella språket ses som en förutsättning för att hävda sig på arbetsmarknaden och inom utbildningssystemet. Skäl för det nationella språkets betydelse inom den kulturella dimensionen ges i enstaka fall. Det handlar då om att man måste kunna det nationella språket för att visa respekt mot samhället och andra samhällsmedborgare. Det gemensamma hålls enligt det skälet ihop av det nationella språket och för att visa att man vill vara en del av detta bör man kunna behärska det. På en fråga om huruvida referenser från ett språk överförs till ett annat, ges följande utsaga och de tre dimensionerna möts.

(...) det är mer 70 % svenska för mig vardagligen, så tror jag inte ..., i skolan pratar jag alltid svenska med kompisarna, även om de är turkar så väljer vi att prata svenska, för det är lättare att kommunicera. Och när jag är hemma så brukar jag prata i telefon med kompisar, då är det svenska. Så brukar vi messa ofta, så skriver vi också svenska och, ja så kommer jag hem och kollar på TV, då är det svensk text också, så det är mycket svenska i mitt liv (...) (Cyrán)

Informanten återger att det nationella språket till stor del fyller vardagens olika utrymmen. Att detta är en realitet för informanterna är troligt men föreställningen om att ”i Sverige talar vi svenska” framträder lika starkt oberoende av den språkliga vardagen. Även de informanter som dagligen använder ett annat språk med föräldrar,

vänner, på fritid och i skolan, i och utanför Sveriges gränser, återger denna uppfattning med stor kraft.

Att det nationella språket framträder som en fond mot minoritetsspråket kommer även till uttryck i valet mellan att följa eller att inte följa modersmålsundervisningen. Uppfattningen att man inte "hinner med" modersmålsundervisningen bygger ofta på att denna konkurrerar med undervisningen i andra språk och då framförallt det nationella språket. Modersmålsundervisningen fungerar i det svenska utbildningssystemet i dagsläget som ett tillägg till den övriga undervisningen och läses därmed utanför det reguljära kursutbudet. Detta gör att modersmålsundervisningen tar alltför mycket fritid i anspråk och måste väljas bort. Man satsar hellre på svenska, engelska och moderna språk vilka finns med i kursutbudet och läses inom det reguljära schemat. Inom idealtypen för det nationella samhället konkurrerar minoritetsspråket med det nationella språket. Genom att välja sida och luta sig mot majoritetsspråket är det möjligt att motivera varför man inte läser modersmålsundervisningen. Beslutet att avstå från undervisningen förankras därmed i logiken för den nationella samhällstypen.

Förankring inom det multikulturella samhället

Den multikulturella samhällstypen ger till skillnad från den nationella samhällstypen ökat utrymme för *olikheter* inom den nationella gemenskapen. Detta kan dock se ut på flera olika sätt. Dels kan det handla om att den språkliga bakgrunden utgör en betydande faktor i informantens identitetsbygge genom att vara något särskiljande (jag talar mitt språk, därför finns jag), vilket bygger på att en olikhet gentemot majoritetsgruppen. Dels kan det handla om att den nationella befolkningen utgör en relativt heterogen massa och att den egna olikheten ger samhörighet med andras olikheter. Bland de informanter som finns med i undersökningen är det främst den första olikheten som gör sig gällande. När det gäller olikhet som likhet gäller det i detta material snarare i förhållande till andra minoriteter än till majoriteten. Just detta fenomen är något som ofta uppmärksammas i samband med diskussionen kring föreställningen om det multikulturella samhället. Det multikulturella finns bland minoritetsbefolkningen snarare än bland majoritetsbefolkningen.

Man märker ju det alltså, man har ju syrianska vänner, kurdiska vänner, och man märker ju hur dom älskar sitt språk, dom vet vart dom kommer ifrån, och så där. Det påverkar ju mig också... (Emran)

För i Sverige, då är det ju många invandrare, då talar alla många olika språk, så det vore kul om man kunde kommunicera med några som inte kunde svenska liksom. (Cyran)

Språkets funktion som nyckel till den kulturella bakgrunden är en annan av de utsagor som framträder allra tydligast i materialet. Detsamma gäller uppfattningen om att bristande språkkunskaper kan leda till att kulturella värden går förlorade återkommer ofta. Risken att bli "svensk" och glömma var man kommer ifrån, är överhängande

och det finns en uppfattning att man tappar språket om man växer upp i ett område bestående av en stor andel ur majoritetsbefolkningen. Att läsa och utveckla det icke-nationella modersmålet är en förutsättning för att kunna föra språket vidare till sina barn. Detta gäller även om man i övrigt inte ser något större ekonomiskt eller socialt värde i språkkunskaperna. Viss ekonomisk nytta kan man dock se.

...jag tror att jag kan ha fördel (som polis). Jag tror att jag kan ha, ja, för... det är ju inte alltid svenska-svenskar som begår brott liksom, alltså... (Cyran)

Jaa alltså, det har ju hänt flera gånger att som i Skärholmen där jag bor så kanske det har kommit in så här gamla gummor som inte kan prata svenska och då har dom frågat så här : 'Kan du arabiska, kan du arabiska?' Och då har jag översatt. (Zeynab)

Den språkligt heterogena befolkningen ger en ökad nytta åt språkkunskaperna. Och inom skolväsendet finns enstaka exempel på hur möjligheter förankras inom ramen för det multikulturella rummet.

Det var ju så i grundskolan, när vår turkiska lärare fick komma med på våra mattelektioner för att visa oss uppgifterna med turkiska ord. Det var så hära, man förstår kanske, jag kan prata för mig själv, jag förstod mycket bättre när hon förklarade på turkiska, matten. Och jag tycker att det där hjälpte mig ganska mycket, så jag tycker att det där är... skolan visade ju så hära... Det där var ganska bra och det hjälpte mig ganska mycket, mig plus mina andra vänner. Så det där var en bra ide som skolan kom på... (Ana)

När det kommer till den ekonomiska dimensionen återkommer det däremot ofta att modersmålsundervisningen ger möjlighet till formella gymnasiepoäng, vilka kan höja det sammantagna betygssnittet och öka chanserna till en plats på en eftertraktad utbildning. Strategiska val anses till stor del ligga till grund för valet att följa modersmålsundervisningen. Samtidigt, paradoxalt nog, kan samma resonemang fungera som skäl att avstå från att följa undervisningen. Om man anser sig ha de poäng och betyg man behöver eller om man anser att förkunskaperna är så dåliga att utsikterna till ett högt betyg få, är chansen stor att modersmålsundervisningen väljs bort.

Att det råder brist på möjligheter i den ekonomiska dimensionen visar sig även i uppfattningen att det räcker med att prata språket hemma och att det därför inte är nödvändigt att följa modersmålsundervisningen. Att klara sig i dagligt tal inom den sociala dimensionen anses av vissa vara tillräckligt. Vidare går det bra att blanda olika språk i kontakten med det sociala nätverket. Att det finns ett åtminstone potentiellt socialt nätverk i vilket man inte skulle klara sig ses inte alltid som något problem. Utifrån den multikulturella samhällstypens logik är detta helt rationellt då den nationella samhällsliga containern, på samma sätt som med den nationella typens logik, ger det nationella språket ett stort värde i och med föreställningen om att de samhällsleliga aktiviteterna är begränsade till området inom landets gränser. Att minoritets-

språken har en låg status inom nationens gränser verkar också minska språkets värde för informanterna

Det är någonting, elever, till och med samma elev, om statusen för persiskan skulle vara högre så skulle samma elev kanske inte bry sig om betygen han skulle få och gått in i persiskan ändå. Men just persiska språket det... jag menar, det är ett muslimskt land, terrorister, jag vet inte vad. (Kaveh)

Eh... Jag tror att dom kanske skäms för sitt ursprung, och dom vill inte ta del av det för att dom kanske, dom känner väl inte att dom har, om ens ursprung inte har betydelse för en själv eller ens ursprungliga land då kanske man, då ser man ingen nytta med att kunna det språket... så jag vet inte, dom kanske har vant sig vid Sverige och dom ser kanske Sverige som sitt ursprungliga land... (Sara)

Ingen av informanterna säger sig själva påverkas av den allmänna uppfattningen om minoritetsspråken eller språkens status i samhället, ändå uttrycks uppfattningen att de som inte vill utveckla sitt icke-nationella språk, vill komma bort från sin bakgrund.

Förankring inom det diasporiska samhället

Till skillnad från den multikulturella samhällstypen innebär den diasporiska samhällstypen en utvidgning av det samhälleliga till att innefatta det som finns utanför landets gränser. Och till skillnad från den transnationella samhällstypen är det främst relationen till det som ovan har kallats centrum (men som kanske i många andra fall skulle kallas periferi) som de diasporiska relationerna riktas. Relationen med centrum vilket ungdomarna ofta benämner som hemlandet, framträder tydligt i det empiriska materialet och denna relation utgör därmed en viktig distinktion mot de övriga samhällstyperna. Denna samhällstyp är plurilokal och bygger därmed på en relativ rumsuppfattning samtidigt som det inte innebär en föreställning om ett multilokalt socialt nätverk som fritt sträcker sig över landsgränserna utan det relateras med nödvändighet till det centrum som ligger till grund för den diasporiska samhällstypen. "Centrum" uppfattas hos samtliga informanter som nära förknippat med modersmålet. Detta gäller oberoende av om informanten vistats där eller har vardagliga kontakter med "hemlandet" eller inte. Vissa uttrycker födelselandet Sverige som hemlandet och "centrum" som föräldrarnas hemland. Inom den sociala dimensionen uppfattas språket som en förutsättning för att upprätthålla kontakterna med centrum. Informanterna skiljer sig dock åt i hur mycket vardagliga kontakter de har med släkt och vänner men alla refererar till föräldrarnas kontakter och eventuella resor till diasporans centrum. Vissa uppfattar sig ha flitiga kontakter och att dessa förväntas öka, bland annat med den tekniska utvecklingen och ökad tillgång till internetuppkopplingar i centrum. Resor till diasporans centrum är vanliga bland informanterna men antalet varierar kraftigt då detta är resurskrävande och då det finns andra potentiella resmål

av intresse. Resor till centrum återkommer dock som en viktig anledning till att läsa och utveckla språket.

Självklart är det en del av mig och jag skulle nog kalla det värdefullt därför, bara som exempel, om jag, när jag åker till Iran, hemlandet, så när jag är där om jag inte skulle kunna tala persiska, det skulle vara värdelöst för mig, det skulle vara världens tråkigaste tid för mig... om jag skulle gå dit, jag skulle inte förstå någonting. (Kaveh)

När man inom ramen för den multikulturella logiken klarar sig med det språket man talar hemma, ställer de sociala kontakterna inom den diasporiska gemenskapen högre krav på språkkunskaperna. Detta kan komma till uttryck som en ren ovilja att besöka hemlandet men mer vanligt är att det utgör en källa till stress när språket man har lärt sig i diasporan inte räcker till mer än att göra sig förstådd.

Alltså jag tror att det kommer att vara nyttigt att kunna det i framtiden för både alltså som en vuxen man att man kan sitt språk, förstår du? Jag vill inte vara den som typ, alltså, som sitter där bland turkiska vänner i Turkiet och sen pratar alla turkiska och sen när jag har något att säga så märker man att jag inte är så utvecklad i det. (Emre)

I samband med diskussioner kring just detta ämne tar många informanter upp att deras språkkunskaper är mer välutvecklade i svenska än i det språk som de har uppgett som sitt modersmål. Samtidigt hävdar de att vistelser i miljöer där språket talas i större utsträckning innebär att språket utvecklas snabbt och att det efteråt kan kännas lite avigt att prata svenska. Medvetenheten om att centrum kräver ett mer utvecklat språk än vad som pratas ute i diasporan gör att det blir relevant att skilja det multikulturella från det diasporiska. Kontakterna med centrum kommer att påverka och påverkas av hur språkkunskaperna upprätthålls i diasporan.

När det kommer till den ekonomiska dimensionen framträder ett antal aspekter, dock sparsamt och de ges långt mindre betydelse än den sociala dimensionens aspekter. Utsagor om ekonomiska förhållanden i centrum framträder som ett problem hos informanterna. Man talar om arbetslöshet bland släktingar och övriga lokalbefolkningen i centrum och om brister i de egna språkkunskaperna som ligger till hinder för ekonomiska utbyten. Exempel på detta kan vara köp av dagligvaror eller ombyggnad av fastighet, där det föreligger risk för att bli lurad då man ses som turist eller utomstående. Tankar kring en framtida arbets- och yrkeskarriär begränsas även av släktingar och vänners ekonomiska ställning och erfarenheter på arbetsmarknaden. Ingen av informanterna ger uttryck för självständiga tankar om att ett socialt nätverk i två länder skulle kunna ligga till grund för ekonomiska förhållanden. Ett mindre antal familjer äger fastigheter i centrum av vilka några hyrs ut under större delen av året. Detta genererar vissa inkomster och fastigheternas värde stiger. Att köpa fastigheter är dock kostsamt och uppfattas inte som realistiskt av merparten av informanterna. På frågan om informanterna uppfattar att det finns en potentiell arbetsmarknad i centrumlandet säger en informant så här:

Ah, men det är ju så hära om man typ samarbetar med Turkiet och säljer varor till varandra och så. Det är alltid bra att kunna turkiskan då. Om man jobbar med något turkiskt företag kanske, så kan man... då är det jättebra att man kan turkiska. Och bra turkiska behövs det för det också... så jag tycker att det är bra. (Ana)

Vidare finns det i materialet i mindre utsträckning uppfattningar om möjligheter till studier inom högre utbildning. Den annars framträdande diskursen om gränsöverskridande utbildningsstrategier verkar inte ha slagit igenom inom den grupp ungdomar som här studerats. Även om möjligheterna till studier i centrum ligger bortom den omedelbara möjlighetshorisonten ges ett antal exempel. Men språkkunskaperna och centrumlandets internationella status ligger i vissa fall till hinder för en diasporisk utbildningsstrategi. Tanken om att läsa på ett universitet kan vara ett stort steg i sig och de språkliga erfarenheterna gör i många fall att informanterna värjer sig för denna tanke. Att centrumlandets status gör att utbildningsstrategin riktas åt ett annat håll beror främst på den anglosaxiska världens dominans på utbildningsområdet.

Jag vill... alltså jag vill jättegärna studera i... alltså gå på ett universitet i Libanon, något engelskt eller internationellt universitet där. Men alltså det är ju bättre om jag går här... Om man kommer från ett libanesiskt universitet så har man ju inte samma möjlighet att få jobb för att det är...

Eh... det finns ju dom här Oxford University och dom där bra universiteten. Om man studerar där då är det ju jättebra för om man söker jobb sen, då tar dom ju först in dom eleverna för det universitetet har hög standard.

I alla fall inte i Beirut även ifall jag vet att de har bra utbildning där. (Sara)

För informanten ovan är det inte språkkunskaperna utan centrumlandets status som gör att blickarna riktas mot andra delar av världen.

Den kulturella dimensionen framträder sparsamt bland informanternas utsagor. Möjligheterna inom denna dimension rör mest förmågan att kunna läsa och skriva.

Det är ju bra för mig, om jag är i ett arabiskt land så kan jag ju läsa vägskyltar till exempel eller alltså skyltar, läsa tidningar, sådana saker, det är ju bra för mig. (Sara)

Informanterna uttrycker inte något större kulturellt utbyte med centrum. Att kunna gå på bio, och läsa litteratur återges som möjligheter, men vardaglig aktivitet på exempelvis forum på Internet finns inte med i ungdomarnas utsagor. Dessa forum kan ligga till grund för sociala kontakter med nätverket, exempelvis via olika former av sociala medier som Facebook, men inte i någon vidare kulturell bemärkelse. Den realpolitiska situationen i centrum skulle kunna sägas vara en del av den kulturella dimensionen och denna påverkar relationerna till centrum. Krigen i Libanon och Irak, terrorism och den turkiska inrikespolitiska situationen kan vara exempel som dyker

upp i materialet. Uppfattningar som påverkas av denna aspekt rör dock oftare vardagslivet i diasporan och därmed den multikulturella samhällstypen.

Förankring inom det transnationella samhället

Även om den diasporiska samhällstypen kan sägas vara transnationell, utgör den transnationella samhällstypen en frigörelse från diasporans centrum och kan snarare liknas vid ett multilokalt nätverk av länkar och noder, där centrum är en nod bland många andra. Genom detta får språket än större betydelse eftersom språket kan fungera som en av flera sammanhållande faktorer inom nätverket. Inom den sociala dimensionen har informanternas utsagor en tendens att vara flyktiga jämfört med när de förankras inom den diasporiska samhällstypen.

... det är en sak med Iran efter revolutionen, jag vet inte när det var, många iranier flydde till Amerika, till Tyskland, överallt i världen, så vi finns lite överallt, så... det kan alltid hjälpa kommunikationen. (Kaveh)

Jag menar det spelar ingen roll om mitt språk hade varit rövarspråket eller persiska, om vi är kompisar och vi talar persiska, det ger en viss samhörighet, en indirekt samhörighet, det kan vara någonting. Sen, men jag använder det t.ex. när jag talar på telefonen kanske med någon släkting från Iran, iranier rent allmänt, kanske man möter någon här och där. (Kaveh)

Det sociala nätverket finns ofta spritt i olika länder i världen men att dessa skulle utgöra en källa för närmare sociala relationer uttrycks sällan. Man ser inte språket som sammanhållande faktor på samma sätt som när man refererar till centrum. När det gäller centrum utgör språket en nyckel till både familj och samhälle. Liknande utsagor förankrade i ett multilokalt transnationellt nätverk där språket utgör en nyckel även till såväl det större sociala nätverket som till olika platser uttrycks inte på samma sätt.

Men när det kommer till den ekonomiska dimensionen är en framtid inom ett transnationellt företag en tänkbar möjlighet hos ett flertal informanter.

Jag vill bli ambassadör så då är ju arabiska, det är ju jättebra om jag kan arabiska eller ju mer språk jag kan desto bättre Eh så det är ju bra med jobb. (...) Man får flytta runt i olika länder och då kanske jag.., jag vet inte, jag tror inte att man får, jag får inte vara ambassadör i Libanon eftersom jag är libanes, jag är inte säker men jag har hört det. Men i andra länder som till exempel Syrien och andra länder, då är det ju bra om jag kan arabiska och sen i andra världsländer så hära... Det finns ju araber överallt ungefär tror jag för att det finns en... I islam så använder dom ju arabiska och då är det ju många som snackar arabiska, som kan arabiska, så då är det ju jättemånga i världen som kan arabiska så... (Sara)

Om vi säger att jag ska jobba på t.ex. företag du vet så... internationella relationer du vet, och grejer, så kan jag använda arabiskan där och jag kan ju prata engelska, jag går ju i engelsk skola också men arabiska är ju ett plus också. Ifall jag ska jobba, säg mitt företag ska jobba med ett arabisktalande företag i ett arabisktalande land... ja. (Ali)

Om man inom ramen för det multikulturella samhället kunde se möjligheter med att tala ett språk som en viss del av befolkningen talar inom nationens gränser rör det sig inom det transnationella samhället om språkets spridning över nationsgränserna och den arbetsmarknad som detta öppnar för. Uppfattningarna begränsas dock av föreställningen om de nationella majoritetsspråkens dominans runt om i världen. För en informant som uppgett att det sociala nätverket finns bland annat i Tyskland är det inte helt uppenbart att detta nätverk kan innebära ekonomiska möjligheter i framtiden. I Tyskland pratar man tyska som man i Sverige talar svenska. När denna potential förs på tal i en direkt fråga ser dock informanten möjligheten.

Jag har tänkt mer på att alltså om man ska söka jobb i det landet så är det inte någon merit eller någonting om man kan turkiska, för det är ju inte deras språk. Men annars, jo det vore smart om man hade en turkisk chef i Tyskland, då skulle man kunna kommunicera på turkiska då. Jo det skulle vara smart faktiskt. Men man har ju känt också hur tyskarna alltså, att dom inte vill ha så många turkar längre, ja man ser ju det på nyheterna och man har ju hört att man vill betala dom för att dom ska åka bort därför... Man har ju hört många sådana grejer så, man känner sig inte riktigt välkommen då. (Emran)

Informanten är medveten om att det bor många turkar i Tyskland men kopplar själv inte ihop det med ekonomiska förhållanden. Insikten om att det faktiskt finns sådana möjligheter begränsas ytterligare av de kulturella motsättningar inom landet som informanten känner till. Vidare är det bland informanterna främst den mer kommunikativa aspekten av språket som förs på tal när det kommer till den ekonomiska dimensionen inom ramen för den transnationella samhällstypen. Att språket ger en samhörighet och därmed potentiella kontakter förekommer sparsamt i materialet. Den kulturella dimensionen berörs för övrigt sporadiskt och handlar främst om religion där islam tas upp som ett exempel.

Samhälleliga utrymmen för språket som möjlighet

I talet kring samhällets gränsoverskridande utveckling, både inom och utom den akademiska världen, finns ofta en viss diskrepans mellan teori och empiri. Det kan i vissa fall handla om att påvisa vad som är globalt eller lokalt, nationellt eller transnationellt. I andra fall kan det röra sig om studier där identitet, etnicitet och attityder till språk ses som konsistenta entiteter vilka människor antingen har eller inte har. Dessa diskussioner leder till en missvisande bild av hur dagens sociala processer och fenomen utspelar sig över nationsgränserna. Det vore bättre att använda förklaringsmo-

deller som ger en mer komplex bild där det inom vardagslivets rumsliga utbredning ges plats för skalmässig variation. Vi kan då nå en ökad förståelse för dessa processer och fenomen. I denna artikel har jag velat visa hur flerspråkighet kan uppfattas och ligga till grund för närliggande och framtida möjligheter inom ett flerdimensionellt och skalmässigt skilda sociala och fysiska rum. Genom att låta en sådan förståelse ligga till grund för en kommande utbildningspolitisk diskussion kring modersmålsundervisning och minoritetsspråkens betydelse för ungdomars sociala utveckling, exempelvis inom en studie- eller yrkeskarriär, kan dessa språk få mer uppmärksamhet än vad som hittills varit fallet. Uttalanden som att "(f)lerspråkighet är bra, men svenska är grunden för allt eftersom vi bor i Sverige (...)" (Dagens Nyheter 2006-06-13) bör åtföljas av förståelsen för den rumsliga utbredning som här har synats. Om svenska är grunden för "allt" kan inte ett annat modersmål än svenska vara grunden för någonting alls. Inom en nationellt rumslig samhällstyp är svenska grunden för allt. Inom en multikulturell samhällstyp är svenska grunden för en hel del, men långt ifrån allt. Det icke-nationella språket ges därmed utrymme att fylla en funktion och vara grunden för någonting, exempelvis som etnicitetsmarkör. Genom en postnationell (transnationell eller diasporisk) samhällstyp kan vi se att svenska får mindre betydelse och att andra språk kan vara grunden för en utökad betydelse, exempelvis kontakten med släktingar eller till och med en yrkeskarriär. Möjligheter riskerar att falla bort om de inte ges utrymme. Genom att analysera och omformulera hur exempelvis kunskap, karriärskapande och entreprenörskap förmedlas till ungdomar kan dessa ungdomar utveckla sina rumsuppfattningar och därmed se de potentiella möjligheter som ett minoritetsspråk kan föra med sig. Begrepp som "invandrarelit" och "näringslivets Zlatan" (Dagens Nyheter 2009-05-19) leder snarare till att reproducera myten om invandrarföretaget än en förståelse kring vad invandrarbakgrund innebär för företagande (Najib 1999).

Inom utbildningsväsendet finns det en möjlighet att se över hur språktillgångar förs in i talet om lärande och ungdomars utbildnings och yrkesstrategier. En berättelse om språk som rymmer fler avgränsningar än nationella och internationella kan leda bort från stereotyper kring minoritetskap och invandrarbakgrund. Detta gäller inte bara i modersmålsundervisningen och andra ämnen utan även i utvecklingssamtal samt studie- och yrkesvägledning. Förståelse för olika rumsliga uppfattningar kan även bidra till att flerspråkiga ungdomar och olika aktörer i deras omgivning kan tolka en mer komplex verklighet av etnicitet, identitet och social tillhörighet än den som ryms i begreppspar som "svensk" respektive "invandrare" och "vi och dem". Jaget och vi-et i människors utsagor kan innebära olika saker inom olika rumsliga kontexter. De samhällstyper som har presenterats i denna text ger ett större utrymme för subjekspositioner av olika slag.

Syftet med denna text var att testa hur ungdomarnas uppfattningar förankrades inom och relaterade till de fyra rumsliga samhällstyper som konstruerats. Samhällstyperna gick att använda som begreppslig bas för samtliga informanter. Det är alltså möjligt att föra en diskussion kring samhällets globalisering och gränsöverskridande utveckling där det multikulturella, diasporiska och transnationella ges en mening när

ungdomar tänker och talar om möjligheter. Detta gäller även om det fanns stora skillnader i hur utvecklade deras utsagor var inom de olika konceptuella samhällstyperna och dessas olika dimensioner. Jag har funnit att ingenting tyder på att individer eller grupper skulle kunna sägas vara endast "transnationella" eller endast "multikulturella" på det sätt som ofta beskrivs inom den samhällsvetenskapliga forskningen. Det jag har visat i analysen är att ungdomarnas utsagor förankras, dock till olika grad, inom alla de fyra samhällstyper som tagits upp i texten. Det kan dock vara relevant att försöka hitta förklaringsmodeller till variationer i ungdomarnas rumsliga förankring av möjligheter. Varför ser vissa det som andra har *svårare* att se? Språkundervisningen kan med globalisering och en utsträckt språklig livsvärld ta nya grepp om flerspråkiga ungdomars språkutveckling och på så sätt öppna fönstret mot världen snarare än att stänga in ungdomarna i innehållslösa kategorier med språket som grund.

Referenser

- Adick, C. (2008) "Transnational organisations in education." 126–154 i L. Pries (red.) *Rethinking transnationalism: the meso-link of organisations*. London: Routledge .
- Agnew, J. (1994) "The territorial trap: the geographical assumptions of international relations theory", *Review of International Political Economy* 1 (1):53–80.
- Anderson, B. (1993) *Den föreställda gemenskapen: Reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning*. Göteborg: Daidalos.
- Bailey, A. J. (2001) "Turning transnational: Notes on the theorisation of internal migration", *International Journal of Population Geography* 7 (6):413–428.
- Basch, L. (1994) *Nations unbound: transnational projects, postcolonial predicaments, and deterritorialized nation-states*. Basel: Gordon and Breach.
- Bermejo, R. & B. Eriksson (2009) "Satsa på invandrarelit", *Dagens Nyheter* 05 maj.
- Bourdieu, P., J.-C. Chamboredon, & J. C. Passeron, (1991) *The craft of sociology: epistemological preliminaries*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Brazier, J. E. & A. Mannur (red.) (2003) *Theorizing diaspora: a reader*. Malden, MA: Blackwell Pub.
- Brubaker, R. (1994) "Rethinking nationhood: Nation as institutionalized form, practical category, contingent event", *Contention* 4 (1):3–14.
- Brubaker, R. (2005) "The 'diaspora' diaspora", *Ethnic and Racial Studies* 28, (1):1–19.
- Bunar, N. (2001) *Skolan mitt i förorten: fyra studier om skola, segregation, integration och multikulturalism*. Diss. Växjö: Linnéuniversitetet.
- Calhoun, C. J. (2007) *Nations matter: culture, history, and the cosmopolitan dream*. London: Routledge.
- Cohen, R. (1997) *Global diasporas: an introduction*. London: UCL Press .
- Cromdal, J. & A.-C. Evaldsson (2003) "Flerspråkighet till vardags – en introduktion", i Aarsæther, F., J. Cromdal & A.-C. Evaldsson *Ett vardagsliv med flera språk*. 1. uppl. Stockholm: Liber.
- Dahlstedt, M. (red.) (2007) *Utbildning, arbete, medborgarskap: strategier för social inkludering i den mångkulturella staden*. Umeå: Boréa.

- Denzin, N. K. & Y. S. Lincoln (red.) (1994) *Handbook of qualitative research*. Thousand Oaks, Calif.: Sage.
- Englund, T. (2005) *Läroplanens och skolkunskapens politiska dimension*. Göteborg: Daidalos.
- Eriksen, T. H. (1998) *Etnicitet och nationalism*. Nora: Nya Doxa.
- Eriksen, T. H. (2007) *Globalization: the key concepts*. Oxford, UK: Berg.
- Faist, T. & E. Özveren (red.) (2004) *Transnational social spaces: agents, networks and institutions*. Ashgate: Burlington, VT.
- Fenton, S. (2003) *Ethnicity*. Cambridge: Polity.
- Gilroy, P. (1994) "Diaspora", *Paragraph* 17 (1):207–212.
- Heater, D. B. (1998) *The theory of nationhood: a platonian symposium*. New York: St. Martin's Press.
- Heater, D. B. (2004) *A brief history of citizenship*. New York: New York University Press.
- Held, D. (2006) *Models of democracy*. Cambridge: Polity.
- Hirst, P. Q. & G. Thompson (1999) *Globalization in question: the international economy and the possibilities of governance*. Malden, Mass.: Polity Press.
- Hobsbawm, E. J. (1983) "Introduction: Invention of traditions", 1–14 i E.J. Hobsbawm & T. O. Ranger (red.) (1997) *The invention of tradition*. Cambridge: University Press.
- Holden, B. (red.) (2000) *Global democracy: key debates*. London: Routledge.
- Isling, Å. (1988) *Kampen för och mot en demokratisk skola. 2, Det pedagogiska arvet*. Stockholm: Sober .
- Kvale, S. (1997) *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Lund: Studentlitteratur.
- Kymlicka, W. (1995) *Multicultural citizenship: a liberal theory of minority rights*. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Kymlicka, W. (2001) *Contemporary political philosophy: an introduction*. 2. ed. Oxford: Oxford University Press.
- Lundgren, U. P. (1979) *Att organisera omvärlden: en introduktion till läroplansteori*. Stockholm: LiberFörlag (på uppdrag av Gymnasieutredningen).
- Lyon, J. (1996) *Becoming bilingual: language acquisition in a bilingual community*. Clevedon: Multilingual Matters, Macmillan Press Ltd.
- Malkki, L. (1992) "National Geographic: The Rooting of peoples and the territorialization of national identity among scholars and refugees". *Cultural Anthropology* 7, (1):24–44.
- Najib, A. B. S. (1999) *Myten om invandrarföretaget: en jämförelse mellan invandrarföretagande och övrigt företagande i Sverige*. Stockholm: Rådet för arbetslivsforskning. www.larena.se/dokument/rapporter/njof/RAPP09MY.PDF
- Olson, M. (2008) *Från nationsbyggare till global marknadsnomad: om medborgarskap i svensk utbildningspolitik und 1990-talet*. Diss. Linköping : Linköpings universitet.
- Painter, J. & C. Philo (1995) "Spaces of citizenship: an introduction". *Political Geography* 14 (2):107–120.
- Pries, L. (2005) "Configurations of geographic and societal spaces: a sociological proposal between 'methodological nationalism' and the 'spaces of flows'". *Global Networks* 5, (2):167–190.

- Pries, L. (red.) (1999) *Migration and transnational social spaces*. Aldershot: Ashgate.
- Pries, L. (red.) (2008) *Rethinking transnationalism: the meso-link of organisations*. London: Routledge.
- Richardson, G. (1883) *Drömmen om en ny skola. Idéer och realiteter i svensk skolpolitik 1945–1950*. Skara: Liber.
- Robertson, S. L. & R. Dale (2008) *Researching education in a globalising era: Beyond methodological nationalism, methodological statism, methodological educationism and spatial fetishism*. Published by the centre for globalisation, education and societies, University of Bristol, Bristol BS8 1JA, UK at: <http://www.bris.ac.uk/education/people/academicstaff/publications/15slr/>
- Romaine, S. (1995) *Bilingualism*. 2. ed. Oxford: Blackwell.
- Rose, G. (1997) "Situating knowledge: positionality, reflexivities and other tactics". *Progress in Human Geography* 21 (3):305–320.
- Schiffauer, W. (red.) (2004) *Civil enculturation: nation-state, schools and ethnic difference in four european countries*. New York: Berghahn.
- Siu, L. (2001). "Diasporic cultural citizenship: Chineseness and belonging in Central America and Panama." *Social Text* 69:7–28.
- Skolverket (2006) *Gymnasieskola 2007*. Stockholm: Skolverket 2. uppl. (2006).
- SOU 2008:27 *Framtidsvägen – en reformerad gymnasieskola*: betänkande. Stockholm: Fritzes.
- Thörn, H. (2002) *Globaliseringens dimensioner: nationalstat, världssamhälle, demokrati och sociala rörelser*. Stockholm: Atlas.
- Vertovec, S. & R. Cohen (red.) (1999) *Migration, diasporas and transnationalism*. Cheltenham: Elgar.
- Weber, M. (1949) *The methodology of the social sciences*. New York: Free Press.
- Wimmer, A. & N. Glick Schiller (2008) "Methodological nationalism, the social sciences, and the study of migration: An Essay in historical epistemology", 104–117 i Levitt, P. & S. Khagram (red.) *The transnational studies reader: intersections and innovations*. New York: Routledge.
- Witt-Brattström, E. (2006) "Miljonsvenskan – en mediebluff". *Dagens Nyheter* 13 maj.
- Yeoh, B., K. Willis & A. Khader Fakhri (2003) "Introduction: Transnationalism and its edges". *Ethnic and Racial Studies* 26 (2):207–17.

Författarpresentation

Robert Kenndal studerar inom Forskarskola i geografi, vid Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet och arbetar som gymnasielärare vid Tumba gymnasium i Botkyrka. Studierna är inriktade på (minoritets-) språkets sociala och rumsliga aspekter. Ytterligare resultat kommer att presenteras i en licentiatuppsats under hösten 2011.

Hårdare tag i arbetslivet?

Åtgärder mot arbetsrelaterat våld i facklig press 1978–2004

Sofia Wikman

Kriminologiska institutionen, Stockholm

Preventing violence at work: A study of descriptions of safety measures in Swedish trade union journals 1978–2004

The purpose of this study is to examine if perceptions of interventions aimed at violence in the workplace have changed since the 1970s. In the beginning of the study period, structural factors are seen as the dominating explanation for workplace violence. The crime perspective rises in the 1990's and methods of intervention becomes the control- and justice functions of larger society. The result shows search for accountability to be a salient factor for understanding the development towards an increasing use of penal sanctions.

Key words: Criminology, Workplace violence, Assault, Sweden, Responsibilization

De senaste 15–20 åren har det arbetsrelaterade våldet ökat markant i Norden. Samtidigt som denna typ av våld ökar ligger övrigt våld kvar på en stabil nivå (Estrada m.fl. 2007; 2010). Som förklaringar till denna utveckling har bland annat framförts en ökad känslighet för vad som är att betrakta som våld i arbetslivet samt försämrade och mer riskfyllda arbetsmiljöförhållanden (Estrada m.fl. 2010; Wikman m.fl. 2010).

Under motsvarande period har kriminalpolitiken förändrats. Våld har blivit en politiskt prioriterad fråga och kriminalpolitiken betonar i större utsträckning säkerhet, kontroll och hårdare tag (von Hofer 2008). Tidigare var det vanligt med strukturella förklaringsmodeller till brott. Nu är individen i fokus för kriminalpolitiken, både som brottsoffer och som förövare. Enligt Demker & Duus-Otterström (2009) är det ett ökat fokus på brottsoffret som möjliggjort utvecklingen av en kriminalpolitik där personligt ansvar är centralt. Som en följd av att politiker vill visa handlingskraft mot samhällsproblem, regleras det individuella ansvaret rättsligt genom att allt fler oönskade beteenden kriminaliseras. (Garland 2001; Simon 2007; Brännström 2009).

Där arbetsgivaren traditionellt varit ansvarig, har ansvaret allt oftare kommit att glida över på arbetaren som *ansvarsfull och skyldig*, inte bara för sin egen utan även för andras säkerhet. Gray (2006, 2009) hämtar exempel från vården i Kanada där arbetare som utsätter sig för risk, kan straffas med böter. En svensk studie i medie- och kommunikationsvetenskap av tre industriföretags förhållningssätt till risker och åtgärder i arbetsmiljön visar att detta *individuella ansvarsgörande* nått även Sverige (Rasmussen 2010). Enligt Rasmussens studie krockar två synsätt, det arbetsmiljöorienterade respektive det beteendeorienterade perspektivet, i fråga om risker i arbetsmiljön. I ett beteendeorienterat perspektiv är det hos individen både problemet och problemets lös-

ning ligger. Ofta medför detta synsätt att felaktiga beteenden och avvikelser identifieras och klassificeras som *brott* (Dekker 2008). I motsats till det som här kommer att kallas brottsproblem står arbetsmiljöproblem där åtgärder riktas mot att förändra betingelser i verksamhetens struktur och rutiner.

Att ett politiskt eller etiskt förhållande blir rättsligt, eller att en fråga börjar behandlas som en rättslig fråga, kallas *förrättsligande*¹ (Brännström 2009). Att en fråga förrättsligas innebär *inte* att alla börjar behandla frågan som rättslig eller att det är oundvikligt att göra det. Det handlar om att en grupp människor vid en viss tidpunkt och i ett visst sammanhang de facto börjar närma sig frågan utifrån den rättsliga diskursen. Förskjutningen behöver inte innebära att en fråga uteslutande behandlas inom ramen för den rättsliga diskursen utan att den rättsliga diskursen blir mer framträdande på bekostnad av andra diskurser.

Vi har sagt att våld i arbetslivet har ökat. Även *uppmärksammandet* av våld i arbetslivet har ökat. Antalet fackpressartiklar om våld har mer än femdubblats sedan 1978 (Wikman 2008). Tidigare var det arbetsrelaterade våldet oftast synonymt med rån. På 2000-talet har det istället blivit vanligare med beskrivningar av icke-traditionella gärningspersoner, vilket inbegriper såväl sjuksköterskor och demenssjuka som företag. Eftersom uppmärksammandet av det arbetsrelaterade våldet i facklig press har ökat och innefattar nya grupper av förövare och brottsoffer (se Wikman 2008) menar jag att det är relevant att undersöka vilka åtgärder mot det arbetsrelaterade våldet som uppmärksammas. Ett problem är nämligen att det är få åtgärder som enligt forskning har empiriskt stöd (Wikman m.fl. 2010). Det går inte heller att utan vidare överföra åtgärder som fungerar inom ett område till ett annat. Övervakningskameror och metallbågar är inte lika lämpade på sjukhuset och i skolan som på banken och i häktet.

Syftet med denna artikel är att undersöka de åtgärder mot hot och våld i arbetslivet som uppmärksammas i facklig press under tidsperioden 1978–2004. Studiens frågeställningar är de följande. Vilka åtgärder föreslås över tid? Syns liknande förändringar som i kriminalpolitiken, dvs. har vi även för det arbetsrelaterade våldet en utveckling mot individuellt ansvarsgörande och/eller förrättsligande? Ses problemet som ett arbetsmiljöproblem eller ett brottsproblem? Går förändringen att förstå som en del av kriminalpolitiken eller finns det egna/unika problem och åtgärdsförslag inom det arbetsrelaterade våldet?

Den fackliga pressen kan antas fånga upp ett bredare urval av händelser än dagspress och det som tas upp är sannolikt de ämnen som arbetstagare och arbetsgivare just då anser vara aktuella och av vikt. En norsk avhandling om våld mot tjänsteman visar att en stor del av ökningen av anmälningar av brottet våld mot tjänsteman kan förklaras av fackföreningarnas ökade uppmärksamhet av och engagemang i frågan (Kårikstad 2007). Fackföreningarnas betydelse för att uppmärksamma hot och våld i arbetslivet i Danmark har påvisats av Kruize m.fl. (2008). För att undersöka hur åtgärder mot våld i arbetslivet formuleras av arbetsgivare och arbetstagare är det också

1 Närliggande begrepp är *juridifiering*, *judikalisering* och *rättsliggörande*. På engelska *juridification*, *judicialisation* och *legalization* (Brännström 2009).

en fördel att utgå från ”smalare” tidningar, fortfarande med stor spridning, där mindre intressegrupper och deras frågor kan antas få större utrymme jämfört med i den nationella dagspressen².

Disposition

Inledningsvis presenteras teoretiska utgångspunkter, tidigare forskning om kriminalpolitikens förändringar, definitioner av centrala begrepp – vad räknas som arbetsrelaterat våld – samt en kort genomgång av vad som framkommit i forskningen om just åtgärder. Därpå beskrivs metod och material. Sedan redovisas en kvantitativ bild över utvecklingen av beskrivna åtgärder. Detta följs av en tematisk analys med fokus på om det skett en förskjutning från ett arbetsmiljöproblem som kan lösas internt inom arbetsplatsen till ett brottsproblem som måste lösas av polis och rättsväsende.

Teoretiska utgångspunkter och tidigare forskning

Den här studien har ett socialkonstruktionistiskt perspektiv som teoretisk ram. Det innebär att samhällets uppfattning av ett socialt problem anses ha konsekvenser för hur problemet uppfattas och därefter framträder i offentlig statistik (Kitsuse & Cicourel 1963; Åkerström 1997; Estrada 1997, 1999; von Hofer 2006, 2008). En adekvat problemförståelse har stor betydelse för vilka åtgärder som anses som rimliga (Blumer 1971; Lindgren 1993). Hur ett problem definieras sätter avtryck på vilken lösning som anses finnas till hands och förslag på nya åtgärder hänger därför samman med en förändrad problembeskrivning. Mot denna bakgrund är det således främst de våldshandlingar som får status som allvarliga problem kring vilka man kan räkna med att få igång en åtgärdsdiskussion.

Dagens massmedier kan betraktas både som aktörer i konstruktionen av sociala problem och som en arena där vad som är att betrakta som brott står under ständig förhandling mellan olika intressenter (Nilsson 2011). Medierna tillskrivs ett stort inflytande, och en del av deras makt anses ligga i att de talar för allmänheten (Ekström & Nohrstedt 1996:296). Därför kan man utgå ifrån att medier är betydelsefulla för människors föreställningar om vad som betraktas som brott.

Kriminalpolitikens utveckling

På 1970-talet präglades svensk kriminalpolitik av pragmatism och en tro på att lagöverträdaren kunde rehabiliteras. Brottsligheten sågs som ett socialpolitiskt problem snarare än ett kriminalpolitiskt. Under 1980-talet skedde sedan en viktig omdefiniering av kriminalpolitikens syfte. Brottsproblemet började förändras från att ses som samhällets misslyckande till att enskilda individer ses som orsak och ansvariga genom sina rationella handlingar. Brott konstruerades inte längre som ett brott mot samhället utan snarare som en aggressionsakt från en individ mot en annan (Demker &

2 Andra som valt specialtidningar för att studera samhällsproblem är Estrada (1999) och Jönson (2001).

Duus-Otterström 2009). En effekt blev att brottsoffret kunde få en mer framträdande roll på gärningsmannens bekostnad.

Tham (2006) har sammanfattat kriminalpolitikens utveckling i motsatspar: från gärningsman till brottsoffer, från fokus på orsak till fokus på effekt, från behandling till straffvärde, från trygghet till otrygghet och från optimism till alarmism. Det tidigare välfärdsperspektivet byggde på att staten skulle ha hela ansvaret för brottsligheten. Som en anpassning till de nya högre brottsnivåerna omdefinieras statens ansvar i två delar, vardagsbrott och grov brottslighet (Garland 2001). Vardagsbrottsligheten har medborgarna själva större ansvar för medan staten tar ansvar för den grova. Statens uppgift blir därmed främst att upprätthålla lag och ordning genom de åtgärder som kan genereras av rättssystemets olika verksamheter (Andersson 2002). År 1996 kommer den socialdemokratiska regeringens nationella brottsförebyggande program (Ds 1996:59). Syftet med programmet är att bevara, bevaka och förbättra samhällets ordning genom att effektivisera och intensifiera myndigheternas kontroll av individers beteende (Sahlin 2000; Hörnqvist 2001; Andersson 2002; Demker & Duus-Otterström 2009). Att *ansvarsgörandet* är den centrala tanken markeras inte minst av titeln *Allas vårt ansvar*. En följd av ett ökat fokus på individen, menar Rasmussen (2010:79), är att *beteende* har blivit en helt dominerade diskurs inom säkerhetsarbetet (se även Andersson 2004). Att arbetarna själva skall ta eget ansvar för sin egen säkerhet och i förlängningen sin egen viktimisering benämns på engelska *responsibilization* (Garland 2001; Andersson 2002; Gray 2006, 2009) vilket kan översättas med *ansvarsgörande*. Ett ytterligare led är det *förrättsligande* som nämndes inledningsvis.

Definitioner

Det finns inte någon enhetlig definition av vad som räknas som våld i arbetslivet. Enligt Arbetsmiljöverkets föreskrift om hot och våld innefattar hot och våld i arbetslivet: "Allt från mord till trakasserier i form av hot via brev eller telefon". (AFS 1993:2, s. 7) Fackförbundens internationella organisation (ILO) avgränsar hot och våld som:

Varje handling, incident eller uppträdande som härrör från en medvetet utförd handling och som leder till att en person misshandlas, hotas eller skadas som en direkt eller indirekt konsekvens av hans eller hennes arbete (Chappell & Di Martino 2006 s. 3).
(Författarens översättning)

Våldets typer

Vad som uppfattas och definieras som våld är starkt kontextberoende. Samma typ av händelse kan uppfattas på olika sätt beroende på vem som är utsatt, händelseplats och gärningsperson. Utifrån de vida definitioner som nämndes ovan kan våld i arbetslivet anta flera olika karaktärer som är beroende av var sitt specifika sammanhang (se t.ex. Bowie 2002a; Chappell & Di Martino 2006; Wassell 2009). Inom forskning om våld i arbetslivet är det därför vanligt att man söker särskilja olika typer av våld. Fördelen med detta är inte minst uppenbar när man söker identifiera riskfaktorer och åtgärder. I tablå 1 presenteras en uppdelning som ursprungligen togs fram av *Californian Divi-*

sion of *Occupational Safety and Health* och som har blivit vida använd i forskningslitteraturen (se t.ex. Bowie 2002a; Paterson m.fl. 2009; Wassell 2009; Wikman m.fl. 2010; Bowie 2011; Jones m.fl. 2011).

Tablå 1: Typologi över olika typer av våld i arbetslivet (Bowie 2002a; 2002b)

Typ av våld	Handling
1 Inkräktarvåld	Avsiktlig handling utförd av någon som inte har legitim skäl att vistas på arbetsplatsen
2 Klientrelaterat våld	a) Våld från konsument/klient/patient mot personal b) Våld från personal mot konsumenter/klienter/patienter
3 Relationsrelaterat våld	Våld som riktas mot en särskild person, t.ex. sexuella trakasserier: Förövaren har en känd relation till offret
4 Strukturellt våld	Våld mot personal eller klienter som har sitt ursprung från t.ex. kulturella eller traditionella förhållanden inom arbetsplatsen

Enligt Bowie (2002a; 2011) är *inkräktarvåld* den typ som rättsväsendet och kriminologin traditionellt intresserat sig för. Förövaren är en person som inte har något legitimt förhållande till arbetsplatsen, exempelvis en rånare. *Klientrelaterat våld*, inkluderar dels aggressiva handlingar från konsumenter, klienter, patienter eller deras anhöriga som är riktade mot personal inom omsorg/vård eller personal med servicefunktion, dels våld från personal mot konsumenter/klienter/patienter. Det kan t.ex. handla om att man underlåter att sköta sina åtaganden mot klienter eller det kan bestå av muntliga hot och sexuellt våld (Mayhew 2002).

Med *relationsrelaterat våld*, menas att gärningsmannen är en anställd eller tidigare anställd, eller bekant med offret. Förövaren är alltså känd, någon som offret har en relation av privat karaktär till. I *strukturellt våld*, utsätter organisationer/företag sina anställda/klienter för riskfyllda situationer utan att göra dem medvetna om detta och utan att anstränga sig för att skydda dem.

Åtgärder mot arbetslivsvåld – en genomgång

Flera forskare har uppmärksammat att brottspreventiva åtgärder fungerar som ett raser som påverkar uppfattningen om brottslighetens orsaker (Giertsen 1994: 299). Sahlin (2000:83) menar att det alltid finns ett antal föreställningar, som ofta är outtalade, vilka utgör förutsättningar för att en åtgärd ska framstå som rationell. I den bemärkelsen impliceras vilka som är brottslighetens orsaker och vilka av dessa orsaker som är möjliga att påverka. Alltså kan det många gånger vara meningsfullt att inte bara söka en lösning utan också söka ett svar på frågan *på vilket problem är detta en lösning?*

Forskningen om åtgärders effektivitet är begränsad när det gäller arbetsrelaterat våld (se t.ex. Braverman 2002; Menckel & Hultin 2004; Viitasara 2004; Chappell

& Di Martino 2006; Kelley & Mullen 2006; Paterson m.fl. 2009; Wikman m.fl. 2010). Detta beror kanske framför allt på att avsaknaden av en gemensam definition av hot och våld i arbetslivet innebär ett metodologiskt problem för de slutsatser som kan dras om åtgärders generella effektivitet. Det finns dock en samstämmighet i forskningen gällande synen på missförhållanden i arbetslivet. Dessa bör ses som *symptom* på en icke fungerande verksamhetsstruktur som kan åtgärdas snarare än som orsakade av handlingar av enskilda individer som bör klandras och straffas (Runyan 2000; Braverman 2002; Chappell & Di Martino 2006; Paterson m.fl. 2009).

Situationellt inriktad teknisk brottsprevention har dock visat sig ha betydelse för att förebygga inkräktarvåld. Till exempel har användning av nattlucka, begränsad tillgång på kontanter och goda rutiner för att hantera kontanter samt begränsade öppettider visat sig vara effektiva sätt för att minska utsattheten för hot och våld inom handeln (Geijer & Menckel 2003a, 2003b).

Exempel på *psykosociala* åtgärder som kan användas både för det strukturella våldet och det klientrelaterade våldet är att reducera stress och krav genom att tillse att det finns adekvata personalresurser och att undvika natt- och ensamarbete (Mullen 1997, Braverman 2002; Bowie 2002a; Jones m.fl. 2011). Typiska åtgärder för samhällets stränga hållning gentemot kriminalitet i allmänhet har gällt mer övervakning och ett *aktivare polis- och rättsväsende* (Kruize m.fl. 2008).

De åtgärder som figurerar i litteraturen kan delas in i de som de motsvarar ett arbetsmiljöperspektiv eller ett brottsperspektiv. Tablå 2 visar några åtgärder som är vanligt återkommande i forskningen som en lösning på ett arbetsmiljöproblem respektive ett brottsproblem.

Tablå 2: Åtgärder och åtgärdsperspektiv

Arbetsmiljöproblem (åtgärder riktade mot arbetsplatsen, arbetssituationen eller arbetsstrukturen)		Brottsproblem (kontroll och straffrättsliga åtgärder riktade mot individen)	
Tema	Åtgärd	Tema	Åtgärd
Fysisk arbetsmiljö	Rumslig planering, skottsäkert glas, larm, utgångar, rutiner för pengahandtering, nattlucka, begränsad summa kontanter. Övervakningskameror kopplade till personal.	Poliser/polisanmälan	Fler poliser. Fler händelser definieras som brott. Är en viss handling förbjuden så kan man anmäla detta till polis som då tar hand om ärendet.
Psykosocial arbetsmiljö	Tillräcklig personalstyrka, ordnande av köer, borttagande av ensamarbete, långa öppettider och nattarbete.	Övervakning	Vakter, övervakningskameror kopplade till vaktare eller polis, identifiering och lämplighetstest.
Informationsarbete	Utbildningsinsatser, kartläggning, tillsättandet av arbetsgrupper etc.		

Metod och material

Varför facklig press?

J:son Lönn (2005) avhandling om hur arbetsmiljöproblem skildras i svensk dagspress under 1990-talet visar att dagspressen fokuserar på enstaka exceptionella händelser medan de mer utbredda händelserna³ som arbetsolyckor och våldet i vården hamnar i medieskugga. I cirka hälften av artiklarna har våldsoffren mördats, hotats till livet eller tillfogats livshotande skador. Dagspressens rapportering om våld i arbetslivet "faller ofta mellan stolarna" eftersom det är oklart om det är en miljö-, hälso-, brotts- eller vetenskapsjournalistisk fråga (J:son Lönn 2005). Facklig press har däremot enligt tidigare nordisk forskning konstaterats ha stor betydelse för att uppmärksamma hot och våld som ett samhällsproblem (Kårikstad 2007; Kruize m.fl. 2008; Wikman 2008). Vilka åtgärder som förespråkas av facklig press är däremot en kunskapslucka, ett faktum som motiverar denna studie (Wikman 2008).

Urval

I denna studie ingår ett systematiskt urval av artiklar i sex fackliga tidningar (tabell 1)

Tabell 1: Tidningar, urval, antal artiklar om åtgärder och tidningsfakta (Källa: Massmedia 2000)

Namn	Grundad	Antal nr/år som läses	Upplaga (1998)	Ägarförhållande*	Antal artiklar om åtgärder**
Handelsnytt	1917	11	174 200	Arbetstagare	100
Kommun-aktuellt	1978	14	37 400	Arbetsgivare	40
Landstingsvärlden	1914	10	10 600	Arbetsgivare	14
LO-tidningen	1921	14	61 800	Arbetstagare	44
Statstjänstemannen	1907	16	93 600	Arbetstagare	14
Värdacket	1977	11	114 000	Arbetstagare	24
		n =76			n=241

* Tidningarnas ägarförhållande skulle kunna utgöra en utgångspunkt för en jämförande analys. Dock är det i den här studien mindre lämpligt eftersom urvalets karaktär gör det svårt att skilja ett branschintresse från ett uttryck sprunget ur ett visst ägarförhållande. Exempelvis motsvaras inte arbetstagar tidningen Handelsnytt av någon tidning på arbetsgivarsidan.

** Det som är av intresse i den här studien är om och i så fall när det skett någon förändring inom fackpressen i sin helhet varför artikelantalet för respektive tidning är av underordnat intresse.

De tidningar som valts ut är tidningar som vänder sig till näringsgrenar/yrkesgrupper som framstår som i hög grad utsatta för våld i arbetet (Wikman m.fl. 2010) och som också har en betydande läsekrets. Samtliga tidningar i urvalet utom Landstingsvärlden⁴ finns tillgängliga hela perioden fram till år 2004 då tidningarna *Kommun-*

3 Enligt arbetsskadestatistik.

4 Landstingsvärlden finns tillgänglig från 1985.

Aktuellt och *Landstingsvärlden* slås samman och bildar en ny tidning – *Dagens Samhälle*.⁵

De artiklar som valts innehåller en beskrivning av det som i brottsbalken (BrB) rubriceras som: *mord och dråp, våldtäkt, övriga sexualbrott, rån, misshandel, olaga hot och vållandebrott*. Om någon sådan händelse beskrivits men denna händelse inte har relation till arbetslivet har den valts bort. Artiklar som inte berör svenska förhållanden har inte heller tagits med. Det som avses i den här artikeln med åtgärd är någon slags strategi eller lösning som uppmärksammas i tidningarna i samband med att hot och våld diskuteras.

Analysmetoder

Kvantitativ innehållsanalys har använts för att få en överblick (Bergström & Boréus 2005) och besvara frågor om det skett en förändring beträffande vilka åtgärder som uppmärksammas utifrån de två synsätten, att se arbetsrelaterat våld som brottsproblem eller som arbetsmiljöproblem. Dessutom används en kombination av kvantitativ metod och en kvalitativ tematisk innehållsanalys där inslag i texten räknas och sedan kompletteras med mer komplexa analyser (Altheide 1997). Första steget i en sådan analys är ofta explorativt och involverar olika kodningar och teman (Ezzy 2002). I det här fallet räknas olika åtgärder som kodats i ett kodschema som utvecklats efter en genomgång av tidigare forskning om åtgärder (Chappell & Di Martino 2006; Kelley & Mullen 2006; Paterson m.fl. 2009). Dessa åtgärder har sedan delats in i två teman: *brottsproblem* och *arbetsmiljöproblem* (se tablå 2 ovan). En fördel med en tematisk innehållsanalys är att när en temagrupp har valts fokuseras analysen särskilt på denna samtidigt som möjligheten att skapa nya teman kvarstår (Ezzy 2002).

Eftersom temana *Arbetsmiljöproblem* och *Brottsproblem* konstruerades efter en genomgång av tidigare forskning om åtgärder och en tidig kodning av materialet är de således inte bara ett analysinstrument utan även ett resultat. De representerar två olika perspektiv på hur man definierar problemet, genom att fokusera på *vad* som diskuteras, *hur* det diskuteras och *vad* som *inte* diskuteras (Altheide 1997).

Varje åtgärd som påträffades i artiklarna kodades antingen som tillhörande temat *arbetsmiljöproblem* eller temat *brottsproblem* beroende på sammanhang. Till exempel är *larm* en åtgärd som kan ses som tillhörande temat arbetsmiljöproblem om larmet är kopplat till övrig personal men om det är kopplat till polis eller väktare kan det ses tillhöra brottsproblemet. Förutom åtgärder kodades vem som är *problembeskrivare*, vilken *källa* som citerades och om åtgärden beskrevs *positivt* eller *negativt*. Det kodades också om en diskussion om *ansvar* förekom.

Efter att ha identifierat de två huvudtemana följde nästa steg i analysen (Ezzy 2002). I texten markerades avsnitt där ord som ”ansvar”, ”brottsoffer”, eller ”straff” förekom i syfte att analysera dessa artiklars problembeskrivningar. Artiklarna grupperades därefter i undergrupperna *brottsofferdiskursen*, *ansvarsgörande* och *förrättsli-*

5 Landstingsvärlden ges fortsättningsvis ut under 2004 medan Kommunaktuellt ges ut under namnet Dagens Samhälle. Från och med 2005 finns bara Dagens Samhälle.

gande. En indelning i tidsperioder 1978–1989, 1990–1999 och 2000–2004 gjordes också, vilket motsvarar den kraftiga ökning av uppmärksammandet av våld i arbetslivet som syns i de fackliga tidningarna vid ingången av 2000-talet (Wikman 2008).

Resultat

Jag har funnit 241 artiklar i materialet som handlar om åtgärder men eftersom en artikel kan nämna flera åtgärder, medför det att antalet åtgärder är större än antalet artiklar, i det här fallet 394 stycken. Att en åtgärd nämns är inte liktydigt med att tidningarna också förespråkar den. Det vanligaste är att de fackliga tidningarna är neutrala i sin framställning. Det är endast i en liten del av artiklarna (4 procent) som en åtgärd kritiseras. Hälften av artiklarna bygger på någon typ av rapport eller undersökningsresultat. De vanligaste problembeskrivarna, dvs. de som definierar att hot och våld är ett problem, är de fackliga organisationerna och enskilda arbetstagare, arbetarskyddsmyndigheter och forskningsorganisationer. Förekomsten av de vanligast förekommande åtgärderna presenteras i tabell 2:

Tabell 2: Förekomst av andel och antal artiklar där någon åtgärd omnämns 1978–1989, 1990–1999 och 2000–2004. Antal inom parentes. (n=394)

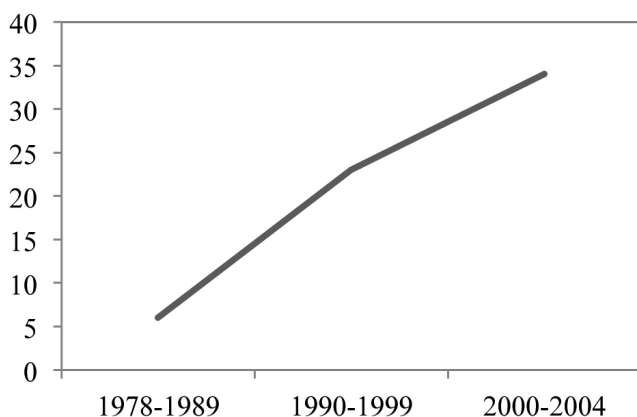
Åtgärd	1978–1989	1990–1999	2000–2004	Summa
Brottsproblem				
Polis/polisanmälan	16 (14)	19 (19)	27 (57)	(90)
Övervakning	13 (11)	13 (13)	12 (25)	(49)
Summa	29 (25)	32 (32)	39 (82)	
Arbetsmiljöproblem				
Psykosocial arbetsmiljö	36 (30)	26 (27)	20 (42)	(99)
Fysisk arbetsmiljö	17 (14)	14 (14)	14 (30)	(58)
Information	18 (15)	28 (29)	26 (54)	(98)
Summa	71 (59)	68 (70)	60 (126)	
Totalt	100 (84)	100 (102)	100 (208)	(394)

Tre av tio åtgärder tillhör temat brottsproblem på 1980-talet medan det på 2000-talet är fyra av tio (tabell 2). Denna förändring kanske inte förefaller som så stor men kan vidare illustreras med vilken enskild åtgärd som uppmärksammas oftast. På 1980-talet var det *psykosocial arbetsmiljö* som det skrevs mest om. Detta har skiftat på 2000-talet då *polisanmälan* och *information* är de åtgärder som uppmärksammas mest. *Information* ökar kraftigt på 1990-talet och sedan ligger uppmärksamheten kvar på en relativt hög nivå. Övervakning och åtgärder för att förändra den *fysiska arbetsmiljön* skrivs det ungefär lika mycket om över tid.

Inom temat arbetsmiljöproblem ses hot och våld som något som skall hanteras internt inom arbetsplatsen och något som kan förebyggas med förändringar på arbetsplatsen, till exempel genom att begränsa hanteringen av kontanter. En syn på våld i arbetslivet som brottsproblem, implicerar istället att våldet har sitt ursprung i det omgivande samhället och att våldet därmed bör hanteras av samhällets kontroll- och rättsfunktioner, såsom väktare, poliser och rättsväsende.

Vi har alltså visat att det skett en glidning från arbetsmiljöproblem till brottsproblem. Denna glidning sker samtidigt som bilden av det arbetsrelaterade våldet förändrats (Wikman 2008). Även om det arbetsrelaterade våldet numera inkluderar betydligt fler händelser än inkräktarvåldet är mönstret detsamma. Att klientrelaterat, relationsvåld och strukturellt våld uppmärksammas mer, "hejdar" därmed inte denna förskjutning.

Eftersom individualisering varit ett nyckelbegrepp inom kriminalpolitikens utveckling är det intressant att lägga märke till att störst andel artiklar i vilka ansvar efterfrågas (45 procent) handlar om det *strukturella våldet*. Åtgärder för det strukturella våldet riktar sig inte mot den enskilde utan mot hela eller delar av arbetsplatsen. Därefter efterfrågas ansvar för våld som begås av *inkräktare* (31 procent) och *personal mot klient* (30 procent) i cirka var tredje artikel. För *relationsvåld* (12 procent) och *klientrelaterat våld* (10 procent) är det endast i var tionde artikel som ansvar efterfrågas.

Figur 1: Procentuell andel artiklar om hot och våld i där ansvar efterfrågas 1978–1989, 1990–1999 och 2000–2004. (n=241)

Figur 1 visar att från att vara något som sällan uppmärksammas 1978–1989, efterfrågas *ansvar* i var fjärde artikel 1990–1999 och i var tredje artikel 2000–2004. Detta resultat ligger därmed i linje med tidigare forskning om utvecklingen av både våld i arbetslivet (J:son Lönn 2005; Gray 2006, 2009) och kriminalpolitiken (Demker & Duus-Otterström 2009) där ansvar efterfrågas i allt högre grad.

Teman i problembeskrivningar och åtgärder

Följande avsnitt visar mer ingående om våld i arbetslivet ses som ett arbetsmiljöproblem eller ett brottsproblem över tid och om problembeskrivningarna är de samma som återfinns inom kriminalpolitiken eller om det finns egna/unika problem och åtgärdsförslag inom det arbetsrelaterade våldet.

Perioden 1978–1989: Våld i arbetslivet ses framför allt som en arbetsmiljöfråga

Fram till 1980-talets mitt förlades fokus på de brottsförebyggande åtgärderna i regel utanför rättssystemet (Tham 1999; Andersson 2002; Estrada 2004; Demker & Duus-Otterström 2009). Exempel på detta syns även i mitt material. Det kan illustreras av nedanstående citat där Handels ombudsman talar om butiksrånen:

Man måste ta stor hänsyn till att det är unga människor som i de flesta fall frestas till att begå något som betecknas som brott men som de själva inte alltid uppfattar som något "olagligt" De är alltså inte brottslingar i ordets egentliga innebörd. Man måste därför göra allt för att hjälpa dem att sluta med den här verksamheten. Det bör i första hand ske genom kontakt med föräldrar och skolan. (Handelsnytt nr 11 1978)

Det tidstypiska i citatet är att ombudsmannen lägger ansvaret utanför individen hos det omgivande samhället. Rånaren är inte någon obotlig brottsling utan någon som frestas, vilket också styr åtgärden:

Det går naturligtvis att skapa skyddsåtgärder i form av mera vaktpersonal och flera säkerhetsanordningar. Men jag tror inte att vi kommer tillrätta med problemet förrän vi har skapat ett människovänligare samhälle där samarbetet och hänsynstagande till människan är viktigare än massägande av prylar och konkurrens mellan människorna. Ett samhälle där alla har arbete och arbetsplatserna är bemannade för service till kunderna. Ett samhälle där den sociala utslagningen inte längre existerar. (Handelsnytt nr 11 1978)

I tidningsmaterialet löper tekniska åtgärder för att förändra den fysiska arbetsmiljön i handeln som en röd tråd. På 1970- och 80-talet är det främst pressbyråerna och andra kiosker som har öppet sent som beskrivs som utsatta (följande decennier handlar det om 7-eleven butiker och bensinmackar istället men med liknande beskrivningar).

Förutom handelsanställda är socialsekreterare en grupp som tidigt beskrivs som utsatta för våldshandlingar av sina klienter. Att våld i arbetslivet successivt börjar uppmärksammas syns i citatet nedan där Örebros socialsekreterare har fått ett handlingsprogram mot hot och våld som *först ut i landet*. Handlingsprogrammet betonar att bättre säkerhet handlar om en helhet. Tekniska lösningar kombineras med satsningar på den så kallade *psykosociala arbetsmiljön*, dvs. att det finns tillräckligt med personal, bra arbetsledning, balans mellan förväntningar och resurser:

Örebro har nu, först i landet ett handlingsprogram för hur hot och våld mot socialsekreterare kan förebyggas och hanteras. Larm, reservutgångar i alla rum, låsbara dörrar, slussar in till socialkontoret kan ge en säkrare arbetsmiljö. Men det måste också finnas tillräckligt med personal. Ensamarbete bör undvikas, alla bör få fortbildning och bra arbetsledning. (KommunAktuellt nr 40 1980)

En annan artikel om socialarbetare i *KommunAktuellt* anger att ett lyckat försök med att avsätta mer tid till varje klient i Linköpings kommun fungerat så bra att den väktare som tidigare var nödvändig inte längre behövdes. I artikeln antyds det vidare att det på 1970-talet inte var självklart att hot och våld kunde diskuteras öppet på arbetsplatsen på grund av att brottsoffret kunde känna skam:

Viktigt är att ge personalen känslan av att man inte behöver skämmas om man blir utsatt för hot från klient, men att man måste erkänna det och ta upp det till diskussion. (KommunAktuellt nr 9 1978)

Utöver bevakningen om handelsanställda och socialsekreterare skrivs några enstaka artiklar om hot och våld i form av polisbrutalitet och om våldet i skolan. En skolinspektör säger i *KommunAktuellt* att han ser våldet som ett symptom på samhällets kris som skolan får bära och att skolan ska våga ge polisen större roll (se vidare Estrada 1999). I citatet framgår att det kunde vara genant att bli utsatt för brott, inte bara för den enskilde, utan även för arbetsplatsen som helhet, i det här fallet skolan:

Polisen ska inte bli ordningsvakter i skolan. Men kommer beväpnade berusade ungdomar skall polisen tillkallas. Skolpersonalen riskerar livet. Den skall inte avhysa eller avvärja. Polisen kan sådant, och de har de lagliga rättigheterna. Skolan drar sig nu för att kalla på polisen, man tror att det är fult, ett nederlag (KommunAktuellt nr 1 1980).

Perioden 1991–2000: Brottsoffret gör sitt inträde i arbetslivet

Den nya arbetsmiljölagen med tillägget "Våld och hot i arbetsmiljön" (AFS 1993:2) kommer under 1990-talet. I det här materialet är det få artiklar som direkt handlar om den nya lagen. Däremot märks att *informationsarbete*, vilket ibland räknas som en särskild modell för förebyggande arbete (Sahlin 2000) blir vanligare. Den typ av information som beskrivs i de fackliga tidningarna är rapportering framförallt om våldets prevalens i samband med att någon ny kartläggning gjorts, en statlig utredning släppts eller ny forskning presenterats. I citatet nedan är det en ny undersökning om att lagen att anmäla hot inte följs.

Hela 70 procent av rånoffren har inte anmält hoten och överfallen som arbetsskador eller rapporterat dem till yrkesinspektionen trots att man enligt lagar och regler är skyldig att göra det, visar handelsanställdas undersökning av rån mot detaljhandeln 1993. (Handelsnytt nr 7 1994)

De fackliga tidningarna fungerar också som organ för skyddsombuden där de presenterar sina nya riktlinjer och handlingsplaner. Det kan handla om hur man undviker risksituationer, förebygger skador om patienterna är hotfulla eller våldsamma samt riktlinjer för hur personalen skall handla. Kännetecknande för kriminalpolitiken under 1990-talet är att brottslingen ändrar status från någon som kan hjälpas till fördömd brottsling. Eftersom det blivit allt viktigare att återupprätta brottsoffret lämnas mindre utrymme kvar till gärningspersonen. En psykolog som jobbar med bearbetning av trauman hos brottsoffer säger så här i *Handelsnytt*:

Många drabbade känner sig misstrodda under rättegången. Rånaren är kanske bara 15 år och man talar om att han haft det svårt. Omgivningen tycker synd om honom. Och det är jobbigt när den människa som i ena stunden utsatte en för livshot i nästa ögonblick förvandlas till en stackare. [Den butiksanställda] beskriver också det här med förmildrande omständigheter som jobbigt. Straffet blir olika beroende på om rånaren haft en laddad pistol eller en attrapp. Men vapnet spelar ingen roll för den som blivit rånad. Man har blivit hotad till livet och det känns som ens egna upplevelser inte tas på allvar. (Handelsnytt 1992 nr 10)

En ledare i tidningen *Handelsnytt* uppmärksammar sexuella trakasserier och i *KommunAktuellt* behandlas våld i skolan. Det som är tidstypiskt i citatet nedan är att visa handlingskraft genom punktinsatser som nolltolerans och ”vi anmäler alla brott”. Tillspetsat kan man säga att om 1970-talets åtgärder mot brott mest handlade om att reformera samhället för avvikarens skull talar man med en början på 1980-talet och sedan allt tydligare på 1990-talet om att kontrollera avvikarna för allmänhetens skull (Tham 1997, Sahlin 2000).

Var går gränsen för när ett skämt, en gest eller en sexuell anspelning har passerat det tolererbaras gräns och övergått till att bli ett sexuellt trakasserier? ... Ytterst är det arbetsgivarens ansvar att klargöra och se till att kvinnor inte utsätts för oönskade beteenden på arbetsplatsen. Därför är det så viktigt att man på arbetsplatserna informerar om att det är nolltolerans som gäller. Och att det alltid är den utsatta kvinnan själv som avgör var gränsen går. Det finns inga tumregler eller omständigheter som kan användas, kvinnan är den som drar upp gränslinjen för vad som kan tolereras och inte kan tolereras. (Handelsnytt nr 10 1998)

KommunAktuellt skriver ett antal artiklar om att mobbning skall polisanmälas i samband med att det kommer en ny lag som pekar ut rektorns ansvar.

Rättschef Erik Terssmeden förklarar att skärpningen av lagtexten i mycket syftar till att rektor snabbt ska polisanmäla övergrepp. Det har funnits och finns en dålig tradition i skolan att utan inblandning utifrån själva försöka ställa till rätta även när det rört sig om kriminella handlingar. (KommunAktuellt nr 13 1994)

Att ansvarsfrågan för våld i arbetslivet är komplex och oklar framkommer i flera artiklar. I citatet nedan är det dåvarande justitieminister Leila Freivalds som talar om det nya lagförslaget mot ensamarbete i samband med att hon besöker Handels medlemmar i Trollhättan. En butiksanställd har sagt upp sig på grund av att hon inte klarar de ensamma kvällspassen. I samband med uppsägningen sade hennes chef att ”det var samhällets sak att se till att de anställda kunde känna sig trygga.” Ansvarsfrågan kommenterar Freivalds så här:

– I en allmän mening är det så och det är därför vi jobbar så mycket med att få en polis som ingriper tidigt och jobbar nära medborgarna, svarade Leila Freivalds. Men det är ändå butiksägarna som i första hand har ansvaret för er säkerhet. Varje individ har ansvar för sig själv och sina medmänniskor och där går det att göra mycket mer. [...] Det jag har gjort under senare tid är att butiksägarna fått möjlighet att sätta in övervakningskameror utan att det krävs tillstånd. Och det borde kunna förbättra säkerheten. Även om ingen ingriper just då, finns filmen kvar och brottslingen går att identifiera. [...] Vi tar kanske för lite hänsyn till brottsoffren i vårt rättssystem. (Handelsnytt nr 2 1998)

I citatet ligger alltså ansvaret samtidigt hos samhället, polisen, butiksägaren och individen. Individen är dock den som enligt Freivalds kan ”göra mycket mer”. Sammantaget belyser citatet de kriminalpolitiska förändringarna inom brottsramen – att ökad uppmärksamhet för brottsoffret i kombination med en ökad individualisering, vinner allt större mark.

Perioden 2000–2004: Våld i arbetslivet ses allt oftare som ett brottsproblem

I studien återfinns flest artiklar från år 2000–2004. Det som kännetecknar kriminalpolitiken på 2000-talet är en ökad betoning av straffvärde och proportionalitet, av att ”hänsynslöshet” tillmäts större betydelse, att den kroppsliga integriteten tillskrivs ökat värde och att straffet ses som en upprättelse för brottsoffret (Tham 2006). Ett exempel på detta är också den så kallade straffnivåutredningen (Ju 2007:04) där tanken är att lagstiftningen skall återspegla en skärpt syn på allvarliga våldsbrott. På *Handelsnytt*s ledarsida uttrycks att straffet också bör vara en del av brottsoffrets upprättelse:

Vårt samhälle är skrämmande tafatt när det gäller att väga brottsoffrens situation mot brottslingarnas. Vi bör se över rättssystemet för att det ska stämma överens med människornas rättsmedvetande och för att brottsoffren ska få sin rätt [...] Det är inte bara för att förebygga brott som samhället ska döma grova brottslingar till fängelse. För brottsoffren är rättsförfarandet en bekräftelse på att de har utsatts för övergrepp som samhället fördömer. Det är en del av läkeprocessen och domarna är en form av upprättelse. (Handelsnytt nr 1 2000)

I ledaren ovan motiveras en översyn av rättssystemet med hänvisning till *människornas rättsmedvetande* och inte till vad som är brottsförebyggande eller inte. Att polis, domstolar och straff framställs som möjliga lösningar på problem som tidigare definierats som sociala problem som skulle lösas med sociala insatser kan förklaras med hänvisning till *det allmänna rättsmedvetandet*, vilket är ett antagande om vad allmänheten anser vara mest problematiskt med brottsligheten (Jerre & Tham 2010). Eftersom brottsoffret ställs i centrum på gärningspersonens bekostnad behöver inte brottsligheten förklaras med hjälp av experter utan kan istället knyts till känslomässig rationalitet. Därigenom öppnas kriminalpolitiken för åtgärder som saknar vetenskaplig rationalitet (Andersson 2002).

Ett exempel på att brottsoffret tar allt större plats, ofta på gärningspersonens bekostnad, är en artikel i *Vårdfacket*. Artikeln handlar om en patient på en låst psykosavdelning som polisanmäls efter att ha slagit en sjuksköterska. Huvudvinkeln på artikeln är brottsoffrets bemötande och att hon fått för lite stöd från ledningen:

– Oavsett utgången är rättegången min upprättelse. Polisen tog mig på allvar, och utredaren har ringt ibland och frågat hur jag mår. Genom att berätta om det som hänt offentligt hoppas jag kunna väcka politiker och arbetsgivare så att de förstår hur det blir på arbetsplatserna när de drar ned på resurser och personal. De har ett ekonomiskt och moraliskt ansvar att värna om personalen. (Vårdfacket nr 9 2000)

I några nummer senare kan man läsa att patienten av tingsrätten dömts⁶ för misshandeln med skyddstillsyn som påföljd i kombination med kontakt med psykiatriker. Bedömningen gjordes att mannen led av en allvarlig psykisk störning när han misshandlade psykiatrisjuksköterskan. Resten av artikeln handlar om att sjuksköterskan ännu inte erhållit något skadestånd. Intressant i denna artikel är att tidningen inte låter någon diskutera frågan om det är rimligt att en patient som var inlåst på en psykiatrisk avdelning skall ställas till svars för sina handlingar. Eller om det är effektivt att man använder samhällets *rättsliga* resurser till att bedöma om mannen – som var intagen på en låst avdelning för psykossjuka och därmed troligen redan diagnostiserad, led av psykiatrisk sjukdom eller inte.

Typiskt för vården är att parallellt med att vårdpersonal allt oftare beskrivs som brottsoffer beskrivs de också allt oftare som förövare. Den status de uppnår som brottsoffer utjämnas av att de också kan göras ansvariga som skyldiga gärningspersoner och därigenom förlora makt. Denna uppdelning kan också ses som tecken på samhällets minskade tolerans för våld och att definitionerna för det icke acceptabla våldet har vidgats (von Hofer 2006).

6 Svensk rätt har enligt den så kallade *tillräknelighetsprincipen*, dvs principen om ansvarsförmåga, en särställning eftersom *allvarligt psykiskt störda lagöverträdare* kan dömas till påföljd för brott (med undantag för fängelse, 30:6 BrB) (Jareborg & Zila 2007)

Våld och hot på jobbet skall anmälas till polis

Många av artiklarna på 2000-talet, en tid då det skrivs många artiklar om ämnet, syftar till få de fackliga medlemmarna och arbetsgivarna att *anmäla* händelser i högre grad. Det är inte alltid det framgår *vart* en anmälan bör ställas eftersom anmälan kan göras dels till polis, dels till Arbetsmiljöverket eller någon tillsynsmyndighet. Flera artiklar i Handelsnytt påpekar på 2000-talet att det ingår i arbetsgivarens ansvar att vid allvarlig skada eller tillbud skyndsamt underrätta Arbetsmiljöverket i form av en anmälan.

Vissa arbetsplatser har ett eget incidentrapporteringsystem dit man kan anmäla händelser som *nästan* inträffat, vilket kallas incidenter eller avvikelser. Enligt Skatte- och kronofogdemyndighetens säkerhetschef betyder ett stort antal anmälningar inte nödvändigtvis att det skett mer våld utan det kan också förklaras av att man har ett fungerande förebyggande arbete.

Skatte- och kronofogdemyndigheten drabbades förra året av nära 200 incidenter med hot och våld. Ökningen beror främst på att mörkertalet minskat. Ett syfte med den nya incidentdatabasen är att öka benägenheten att rapportera händelser. En ökad ovilja att rapportera är förklaringen till att myndigheter på mindre orter har relativt sett fler incidenter än storstäderna. Falun låg till exempel väldigt högt, men där rapporteras även sådant som nästan inträffat. Det är mycket bra, för då arbetar man preventivt. (Statstjänstemannen nr 4 2002)

Det som vanligen uppmärksammas i tidningarna är att det som avses med *anmälan* är anmälan till polismyndighet. I *Vårdfacket* citeras en våldsdrabbad sjuksköterska som tagit fram en handlingsplan till hjälp för andra som riskerar att hamna i en våldsam situation. Där ingår bland annat följande:

– Det jag och min kollega mest av allt hade önskat oss var att få bli avlösta och omhändertagna direkt efter överfallet. Att slippa ha ansvaret för nära tjugo multisjuka patienter inklusive denna totalpsykotiska patient när vi själva var chockskadade och jag hade fått en rejäl hjärnskakning. (Vårdfacket nr 9 2000)

Sjuksköterskan föreslår alltså en åtgärdsförändring på det strukturella planet men i nästa stycke fortsätter kraven på åtgärder – nu på det individuella planet i form av en polisanmälan:

Det inträffade ska polisanmälas – min uppgift som sjuksköterska är att bedriva god omvårdnad och jag har aldrig givit tillstånd till att min kropp får misshandlas av någon. När andra yrkeskategorier i samhället, till exempel poliser, banktjänstemän, väktare med flera, utsätts för våld och hot leder detta enligt rutin till en polisanmälan. Detta gäller dock inte inom vården – det är ofta upp till den enskilda drabbade att utan stöd fatta det svåra beslutet att polisanmäla. (Vårdfacket nr 9 2000)

Betoning av risk och säkerhet leder till mer kontroll och övervakning

Efter mordet på Anna Lindh 2003 förekommer i *Statstjänstemannen* och *Dagens Samhälle* intensiva diskussioner om öppenhet kontra säkerhet för de ledande politikerna, inte bara på riksnivå utan även för ett stort antal politiker i kommuner och landsting. I Enköpings kommunhus är alla dörrar låsta och de anställda har passerkort med bild för att komma in till sin arbetsplats. Kommunens säkerhetssamordnare uttalar sig i *Dagens Samhälle*:

Det springer omkring mer och mer folk som är psykiskt sjuka. Vi har haft ett antal incidenter. Nu slipper vi obehöriga som rör sig i kommunhuset. [...] Jag har aldrig känt mig hotad här i lilla Hjo men knäppskallar kan finnas överallt. I kommunhuset släpper vi aldrig in någon utan att veta vem det är. (*Dagens Samhälle* nr 6 2004)

Retoriken kring att *vem som helst* inte skall kunna ta sig in diskuteras inte bara vad gäller politiker utan även i andra sammanhang. En notis i tidningen *Dagens Samhälle* uttrycker att detta resonemang även förs för sjukhusens akutmottagningar. Ordvalet *springer*, som även användes i citatet ovan, medverkar till att signalera oreda och normbrytande beteende:

Mölnalds lasarett skärper säkerheten på akuten. Patienterna ska inte längre kunna springa rakt in på akutmottagningen. Det här är en direkt följd av det som inträffade vid sjukhusakuten i våras, skriver tidningen GP. (*Dagens Samhälle* nr 2 2004)

Vem som helst skall inte heller kunna få anställning. År 2001 infördes en lag som innebär att den som ska arbeta på förskola, fritidshem eller i skola måste visa ett registerutdrag⁷ som intygar att han eller hon inte är straffad för grova brott. Bakgrunden till lagen uppges vara en rad uppmärksammade fall av övergrepp mot barn inom barnomsorgen under 1999.

Runt 80 personer dömda för grova våldsbrott har erbjudits jobb i barnomsorg och skolor sedan lagen om lämplighetsprövning infördes den 1 januari 2001. [...]

– Det är obehagligt att så många som straffats ändå söker sig till de här yrkena. Jag trodde det skulle vara noll träffar, säger Ann-Katrin Wirén, kansliråd på utbildningsdepartementet. Jag skulle inte vilja vara den rektor som genom slarv anställer någon straffad för sexualbrott. Det är ett mardrömsscenario, säger hon. (*KommunAktuellt* nr 13 2002)

7 Obligatoriska registerkontroller har sedan dess förslagits inom en rad andra verksamheter såsom HVB-hem, Posten, Scouterna och Riksidrottsförbundet (se Backman 2011).

Diskussion

Den tematiska analysen stärker den kvantitativa analysens mönster. Förändringen av åtgärder mot våld i arbetslivet under de senaste decennierna kännetecknas av att det skett en glidning. Åtgärderna har gått från att gälla problem som kan och bör lösas internt inom arbetsplatsen genom att förändra *strukturer*, till att allt oftare gälla problem som ska lösas externt i huvudsak genom ingripanden av rättsväsendet mot *individer*. Mönstret att arbetsmiljöproblemet hela tiden är det vanligaste sättet som åtgärderna uppmärksammas på förändras. Över tid minskar alltså arbetsmiljöproblemet inflytande medan åtgärder inom brottsproblemet, och då framför allt *polisänmälan* uppmärksammas allt oftare. Brottsproblemet får ökad uppmärksamhet under 1990-talet för att på 2000-talet ta ännu mer plats. Brottsproblemet präglas förutom av ett *förrättsligande* även av de kriminalpolitiskt tongivande diskurserna *individualisering* och ett *ökat fokus på brottsoffret*. Inom brottsramen hanteras våldet av samhällets kontroll- och rättsfunktioner.

En del åtgärder är jämnt fördelade över tid, t.ex. åtgärder för att ändra den *fysiska arbetsmiljön*. De största ökningarna syns för *polisänmälan* och *information*. Ökningen av information som åtgärd kommer redan på 1990-talet medan polisänmalingarna ökar mest på 2000-talet, vilket kan vara en följd av ett inledande informationsarbete. Åtgärderna *polis/polisänmälan* och övervakning skiljer sig åt från de andra bland annat för att de är ämnade att söka och identifiera avvikande *individer* till skillnad från de andra åtgärderna. Detta utgör en viktig skiljelinje mellan *brottsproblemet* och *arbetsmiljöproblemet*.

Det är intressant att lägga märke till att uppmärksammandet av åtgärder inom brottsramen inte bromsas upp av det faktum att det numera inte bara är de traditionella förövarna inom handeln utan även förövarna av "nya typer av brott" som uppmärksammas. "De nya förövarna" är klienter, patienter, arbetstagare och företag (se Wikman 2008) vilket innebär att gärningspersonen i många fall är någon som brottsoffret har en närmare relation till än till den mera traditionella inkräktaren. Denna ökade närhet förefaller dock inte ändra det huvudmönster som denna studie visat. Huvudmönstret är att uppmärksammandet av åtgärder inom brottsramen har ökat.

Till skillnad från de brottsbekämpande myndigheterna som använder bestraffning som redskap använder andra myndigheter med kontrollfunktion såsom Arbetsmiljöverket ofta en rådgivande och stödjande roll (Korsell 2003). Ett intressant fenomen är att det inte verkar räcka med att anmäla en arbetsskada till statliga myndigheter som Arbetsmiljöverket och Socialstyrelsen där tanken bakom en anmälan är att förhindra att det som har skett upprepas. Brottsoffrets fullständiga upprättelse förefaller allt oftare kräva en anmälan till polismyndigheten som en försäkran om att händelsen är allvarlig och en markering av att händelsen inte är acceptabel.

En annan viktig faktor som kommit in i kriminalpolitiken är *ansvarsgörande* (Gray 2006, 2009; Demker och Duus-Otterströms 2009). Ansvarsfrågan är något som efterfrågas i artiklarna oavsett om en åtgärd faller inom temat brottsproblem eller temat arbetsmiljöproblem. Demker och Duus-Otterströms (2009) tes är att alltmer av kri-

minalpolitiken fokuserar på att förändra individer. För de åtgärder mot våld i arbetslivet som uppmärksammats i den här studien stämmer inte detta förändringsmönster helt och hållet. Snarare förefaller en ansvarslokalisering vara det starkast utmärkande draget, det vill säga att någon instans bör ha formellt ansvar och kunna ses som skyldig, oavsett om det ansvaret gäller individer eller strukturer.

Eftersom det inte bara är efter det individuella våldet utan även efter det strukturella våldet, som krav höjs på straffrättsliga sanktioner så kan det tyda på att det kanske inte endast är fråga om att *individualisering* präglar kriminalpolitikens utveckling utan också *ansvarsgörande* (se även Altheide 1997 och J:son Lönn 2005). Detta visar sig på 2000-talet genom att även om huvudtendensen är att det blir vanligare att det ansvarsbefriade brottsoffret får en alltmer framskjuten position i de fackliga tidningarnas beskrivningar av våld i arbetslivet, betonas även brottsoffrets skyldigheter.

Detta stämmer överens med vad bland annat Gray (2009) beskrivit som ansvarsgörande där arbetarna har fått ökat ansvar för sin egen och andras säkerhet. Åtgärder som fokuserar på ansvar och konsekvenser riktade mot den enskilde gärningspersonen för med sig repressiva reaktiva åtgärder, snarare än proaktiva åtgärder i en vidare mening på arbetsplatsen och i det omgivande samhället. Detta sker trots att det inom forskningen finns en samstämmighet om att missförhållanden i arbetslivet inte bör åtgärdas genom att klandra den enskilde individen (Paterson m.fl. 2009) utan hellre bör ses som ett symptom på ett system med en icke fungerande verksamhetsstruktur. Det verkar som om samhällets hållning gentemot kriminalitet i allmänhet även påverkar synen på hur det arbetsrelaterade våldet bör förebyggas, på grund av detta *förrättsligande* av våldet i arbetslivet (jfr. Brännström 2009).

I Åkerströms studie (2000) om hur sjukvårdspersonal talar om våld konstaterades att personalen ofta undvek att använda själva ordet våld genom att använda omskrivningar som att de blivit *slagna, rivna eller klösta* för att "tona ned" händelsen och på så sätt värna om relationen med klienten och sin egen kompetens. När allt fler yrkesgrupper, däribland vårdpersonal, uppmärksammar att dessa händelser kan benämnas våld, är uppsåtet med detta förmodligen inte att straffa sina klienter utan att snarare markera en gräns för vad som är acceptabelt och inte på en arbetsplats. Dock förefaller ordet vålds konnotationer ibland vara så starka att åtgärderna i form av straffrättsliga sanktioner mot klienter och patienter inte alltid ifrågasätts. Citatet om den psykiskt sjuka patienten som dömdes för att ha misshandlat en sjuksköterska kanske förefaller vara en extrem händelse, men det visar att det är möjligt att resonera kring att ansvaret för patienter/elever som inte längre "klaras av" överförs till rättssystemet. Sett över tid finns det i materialet en dimension som spänner över att brottslingen i slutet av 1970-talet förklaras som sjuk och i behov av vård till att man på 2000-talet istället ser den som sjuke som vårdas och missköter sig, som brottsling i behov av straff, där sjukdomen inte längre accepteras som ursäkt eller ens en förklaring.

Referenser

- AFS 1993:02 *Våld och hot i arbetsmiljön*. Arbetarskyddsstyrelsens kungörelse med föreskrifter om åtgärder mot våld och hot i arbetsmiljön samt allmänna råd om tillämpningen av föreskrifterna. Stockholm: Arbetarskyddsstyrelsens författningssamling.
- Altheide, D.L. (1997) "The news media, the problem frame and the production of fear", *Sociological Quarterly* 38:647–668.
- Andersson, R. (2002) *Kriminalpolitikens väsen*. Stockholm: Stockholms universitet, Kriminologiska Institutionen.
- Backman, C. (2011) "Vocabularies of Motive Among Employers Conducting Criminal Background Checks", *Acta Sociologia* 54(1)27–44.
- Bergström, K. & G. Boreus (2005) *Textens mening och makt*. Lund: Studentlitteratur.
- Blumer, H. (1971) "Social problems as collective behaviour", *Social Problems* 18:298–306.
- Bowie, V. (2002a) "Defining violence at work: a new typology", 1–20 i M. Gill, B. Fisher, & V. Bowie (red.) *Violence at work. Causes, patterns and prevention*. Devon: Willan Publishing.
- Bowie, V. (2002b) *Workplace violence: A Second look*: Paper presented at the Crime Prevention Conference i Sydney, Australien, 12–13 September 2002.
- Bowie, V. (2011) "An Emerging Awareness of the Role Organizational Culture and Management Style Can Play in Triggering Workplace Violence", 43–58 i M. Privitera (red.) *Workplace Violence in General Health Settings*. London: Jones & Bartlett publishers.
- Braverman, M. (2002) "The prevention of violence affecting workers: a systems perspective", 114–131 i M. Gill, B. Fisher, & V. Bowie (red.) *Violence at work. Causes, patterns and prevention*. Devon: Willan Publishing.
- Brännström, L. (2009) *Förrättsligande. En studie av rättens risker och möjligheter med fokus på patientens ställning*. Lund: Bokbox förlag.
- Chappell D. & V. Di Martino (2006) *Violence at work*. Geneva: ILO.
- Demker, M. & G. Duus-Otterström (2009) "Realigning criminal policy. Offender and victim in the Swedish party system over time", *International Review of Sociology* 19 (2):273–296.
- Dekker, S. (2008) *Just Culture. Balancing Safety and Accountability*. Farnham: Ashgate.
- Ds (1996) *Allas vårt ansvar – ett nationellt brottsförebyggande program*. Stockholm: Fritzes.
- Ekström, M. & SA. Norstedt (1996) *Journalistikens etiska problem*. Stockholm: Rabén Prisma och Svenska journalistförbundet.
- Estrada, F. (1997) "Ungdomsvåld: upptäckten av ett samhällsproblem. Ungdomsbrottslighet i svensk dagspress 1950–1994", *Sociologisk Forskning* 4:51–72.
- Estrada, F. (1999) *Ungdomsbrottslighet som samhällsproblem. Utveckling, uppmärksamhet och reaktion*. Stockholm: Stockholms universitet, Kriminologiska institutionen.

- Estrada, F. (2004) "Brottslighetens politiska dynamik – ledarsidors syn på ungdomsbrottslighet 1970–1999" i H. Blomberg-Kroll, T. Kroll, T. Lundström, & H. Swärd (red.) *Samhällsproblem och socialpolitik i massmedier*. Lund: Studentlitteratur.
- Estrada, F., A. Nilsson & S. Wikman (2007) "Det ökade våldet i arbetslivet. En analys utifrån de svenska offerundersökningarna", *Nordisk Tidskrift för Kriminalvetenskap* 94:56–73.
- Estrada, F., A. Nilsson, K. Jerre & S. Wikman (2010) "Violence at work – the emergence of a social problem", *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime prevention* 11:46–65.
- Ezzy D. (2002) *Qualitative analysis. Practice and innovation*. London: Routledge.
- Garland, D. (2001) *The Culture of Control. Crime and Social order in Contemporary Society*. Chicago: Chicago University Press.
- Geijer, P. & E. Menckel (2003a) *Hot och våld i detaljhandeln*. Stockholm: Arbetsmiljöverket och Arbetslivsinstitutet.
- Geijer, P. & E. Menckel (2003b) *Hot och våld vid svenska bensinstationer*. Stockholm: Arbetsmiljöverket och Arbetslivsinstitutet.
- Giertsen, H. (1994) "Forebygging av kriminalitet: altfor bredt og altfor smalt", *Nordisk Tidskrift for Kriminalvidenskab* 3:295–313.
- Gray, G. (2006) "The Regulation of Corporate Violations: Punishment, Compliance, and the Blurring of Responsibility", *British Journal of Criminology* 46:875–892.
- Gray, G. (2009) "The Responsibilization Strategy of Health and Safety", *British Journal of Criminology* 49:326–342.
- von Hofer, H. (2006) "Ökat våld och/eller vidgade definitioner?", *Nordisk Tidskrift för Kriminalvetenskap* 93:193–208.
- von Hofer, H. (2008) *Brott och straff i Sverige*. Stockholm: Stockholms universitet, Kriminologiska Institutionen.
- Hörnqvist, M. (2001) *Allas vårt ansvar – i praktiken: En statligt orienterad folkrörelse mot brott*. Rapport 2001:2. Stockholm: Stockholms universitet, Kriminologiska Institutionen.
- Jareborg, N. & J. Zila (2007) *Straffrättens påföljsslära*. Stockholm: Nordstedts Juridik.
- Jerre, K. & H. Tham (2010) *Svenskarnas syn på straff*. Rapport 2010:1 Stockholm: Stockholms universitet, Kriminologiska Institutionen.
- Jones, T., A. Robinson, R. Fevre & D. Lewis (2011) "Workplace assaults in Britain. Understanding the influence of individual and workplace characteristics", *British Journal of Criminology* 51:159–178.
- J:son Lönn, E. (2005) *Jobb(iga) nyheter: om dagstidningars bevakning av arbetsmiljöfrågor*. Umeå: Institutionen för kultur och medier.
- Ju 2007:04 *Straffnivåutredningen*. (http://www.riksdagen.se/webbnav/?nid=3255&doktyp=komm&dok_id=B2_Ju2007:04).
- Jönson, H. (2001) "Äldre människor som offer för våld och brott", 119–154 i M. Åkerström, & I. Sahlin (red.) *Det motspänstiga offret*. Lund: Studentlitteratur.

- Kelley, E. & J. Mullen (2006) "Organizational Response to Workplace Violence", i E. K. Kelloway, J. Barling, & J.J.Jr. Hurrell (red.) (2006) *Handbook of Workplace Violence*. London: Sage.
- Kitsuse, J.I. & A. Cicourel (1963) "A Note on the Uses of Official Statistics", *Social Problems* 11:131–139.
- Korsell, L. (2003) *Straff och självreglering – en strategi för reglering av kontroll av ekobrott. Underlagsrapport till Förtroendekommissionen*. SOU 2004:47 Yttrande över Förtroendekommissionens betänkande Näringslivet och förtroendet. Stockholm: Fritzes.
- Kruize, P., D. Sorensen, & D. Dreyer Lassen (2008) *Vold mod offentligt ansatte*. Odense: Syddansk Universitetsforlag/Rockwool Fonden.
- Kårikstad, L. (2007) *Vold mot offentlig tjenestemann – et innblikk i kriminalstatistikens ulike fortellinger*. Oslo: Universitet i Oslo, Ovedfagsoppgave i kriminologi ved Det juridiske fakultet.
- Lindgren, S-Å. (1993) *Den hotfulla njutningen: Att etablera drogbruk som samhällsproblem 1890–1970*. Stockholm: Symposion graduale.
- Mayhew, C. (2002) "Occupational violence in industrialized countries: types, incidence patterns and 'at risk' groups and workers", 21–40 i M. Gill, B. Fisher, & V. Bowie (red.) *Violence at work: causes, patterns and prevention*. Cullompton: Willan publishing.
- Menckel, E. & A. Hultin (2004) "Arbeten med risk för hot och våld", 345 – 361 i R.Å. Gustavsson, & I. Lundberg (red.) *Arbetsliv och hälsa 2004*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Mullen, E.A. (1997) "Workplace Violence: Cause for Concern or the Construction of a New Category of Fear?", *Journal of Industrial Relations* 39 (1):21–32.
- Nilsson, B. (2011) "Brottsoffer i nutida svensk dags- och kvällspress: en studie i offerskapets logiker", i A. Heber, E. Tiby, & S. Wikman (red.) *Viktologi*. Lund: Studentlitteratur. (kommande)
- Paterson, B., D. Leadbetter, G. Miller & V. Bowie (2009) "Re-framing the problem of workplace violence directed towards nurses in mental health services in the UK. A work in progress", *International Journal of Social Psychiatry* 56:310–320.
- Rasmussen, J. (2010) *Safety in the Making. Studies on the Discursive Construction of Risk and Safety in the Chemical Industry*. Örebro: Örebro Universitet.
- Runyan, C.W., R.C. Zakocs, & C. Zwerling (2000) "Administrative and behavioral interventions for workplace violence and prevention", *American of Preventive Medicine* 18 (4) 116–127.
- Sahlin, I. (2000) *Brottsprevention som begrepp och samhällsfenomen*. Lund: Arkiv Förlag.
- Simon, J. (2007) *Governing through crime: How the war on crime transformed American democracy and created a culture of fear*. New York: Oxford University Press.
- Tham, H. (1999) "Lag och ordning som vänsterprojekt? Socialdemokratin och kriminalpolitiken", 96–117 i *Reflektioner om kriminalpolitik*, BRÅ-rapport 1999:9. Stockholm: Fritzes.

- Tham, H. (2006) "Brottsoffret, kriminalpolitiken och kriminologin", *Nordisk Tidskrift för Kriminalvetenskap* 93:147–159.
- Viitasara, E. (2004) *Violence in caring: risk factors, outcomes and support*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Wassell, J. (2009) "Workplace violence intervention effectiveness: A systematic literature review", *Safety Science* 47 (8)1049–1055.
- Wikman, S. (2008) "Våld på jobbet. Beskrivningar av våld i arbetslivet 1978–2004 i facklig press", *Sociologisk Forskning* 3:6–31.
- Wikman, S., F. Estrada & A. Nilsson (2010) *Våld i arbetslivet – en kriminologisk kunskapsöversikt*. Rapport 2010:4. Stockholm: Arbetsmiljöverket.
- Åkerström, M. (1997) "Att anmäla våld – en praktik inom lokala kulturer". *Nordisk Tidskrift för Kriminalvetenskap* 84:125–132.
- Åkerström, M. (2000) "Det gicks bärsäkrång" – nedtoning av våld på sjukhem" i M. Åkerström, & I. Sahlin (red.) *Det lokala våldet. Om rädsla, rasism och social kontroll*. Stockholm: Liber.

Författarpresentation

Sofia Wikman är doktorand vid Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet. Artikeln utgör en del av hennes pågående avhandlingsområde, våld i arbetslivet som samhällsproblem.

Tid som välfärdsfaktor

Förändrade motiv i svensk arbetstidspolicy

Uffe Enokson

Institutionen för Socialt arbete, Linnéuniversitetet

Time as a welfare factor

This article presents the results of an archive study of working time development in Sweden. It investigates how structural policy change is moving from a social discourse closely related to Swedish welfare reforms, towards an economic discourse motivated by financial arguments. By doing so, the political measures to solve working time related problems in today's flexible working life appear to be contradictory. On one side we find time-poor people on the labour market mainly supported by tax-reductions and private time saving solutions. On the other side we find time-rich people mainly supported by activation programs and/or welfare benefits. This is a system and a policy strategy that obviously disregards the other side of the coin.

Key words: time, working time policy, flexibility, work-life balance

Den viktigaste tidsfaktorn för statlig kontroll är lönearbetstiden. I jämförelse med den tid vi spenderar i hemmet och på fritiden har lönearbetet den dominerande ställning som kräver vår odelade uppmärksamhet. En tredjedel av vår tid i yrkesverksam ålder spenderas i ett lönearbete som har en mäktig ställning i utformningen av våra vardagsliv. Arbetstiden och dess omedelbara relation till individens tillgång till ekonomiska resurser gör förändringar i arbetstidspolicyn till en nyckelfråga för att förstå hushållsstrategier, sociala positioner och fördelningen av tid och inkomst i befolkningen. Med policy avses en politisk inriktning mot vissa mål.

Historiskt har arbetstidspolicyn haft en balanserande roll i den så kallade "svenska modellen" med förhandlingar mellan representanter för arbetsgivare och arbetstagare (Lundh 2002). Utfallet av förhandlingarna har under mer än ett halvt sekel utmynnat i kortare arbetstid bland annat för att kompensera för en ökad arbetstakt. Arbetsreformer har etablerat sin legitimitet genom lagstiftning. Den lösningen finns inte längre på den politiska agendan, trots att flexibla och intensifierade arbetsförhållanden är ett hett ämne i debatten (Furåker et al. 2007). I denna artikel ska förändrade motiv i svensk arbetstidspolicy diskuteras utifrån tidens roll som välfärdsfaktor. När arbetstiden försummas som balanserande kraft i välfärdsutvecklingen framträder obalanser i hushållens tidsanvändning. Det handlar om livsstilar i ett hektiskt arbetsliv med krav på flexibilitet och självförverkligande samtidigt som de offentliga välfärdssystemen uppvisar en bristande förmåga att skydda de som hamnat utanför. Det rör sig om levnadsvillkor som synliggör strukturella såväl som individuella obalanser mellan arbetsliv och privatliv.

Syfte och frågeställningar

Lönearbetet som dominerande tidsfaktor och social organisatör har ett stort inflytande över människors livsmönster. Självklart gäller det majoriteten av lönearbetande, men även för andra i arbetsför ålder blir det inflytelserikt, inte minst som ett normativt riktmärke och önskvärd inkomstkälla. I värderingarna från lönearbetet ingår även en institutionaliserad heltidsnorm för den arbetande befolkningen (Junestav 2004). Med tanke på människors svårigheter att hålla sig kvar och leva upp till en sådan norm på en kunskapskrävande och flexibel arbetsmarknad uppstår frågan om varför arbetstidsförkortning som politiskt instrument har försvunnit som balanserande faktor i arbetstidspolitiken. Då den formella arbetstidspolicyn ligger till grund för individers handlingsutrymme och planering av tid för lönearbete, hemarbete och fritidsliv ska intresset här riktas mot hur policyfrågor kring arbetstiden har presenterats på den politiska agendan. Syftet är att i en dokumentstudie förstå arbetstidsutvecklingen i ett historiskt perspektiv. Det sker genom en undersökning av hur den svenska arbetstidspolicyn har motiverats för lagstiftare och allmänhet sedan den första arbetstidsreformen antogs år 1920. Därigenom blir det möjligt att förstå förändringar i motiven i den förda politiken och varför allmänna arbetstidsförkortningar har blivit en icke-fråga i svensk arbetstidspolitik. Hur har arbetstidsfrågan presenterats som policyförslag på den politiska agendan? Vilka argument för eller emot en allmän arbetstidsförkortning har framförts i offentligt tryck?

Metod

I den välfärdspolitiska utvecklingen har arbetstidsfrågan kommit att vara en central del av arbetsmarknadspolitiken. Den svenska staten är en viktig aktör i utformningen av arbetstidspolicyn och dess utredningar på området bidrar till en ökad förståelse för policyutvecklingen och för hur en policy legitimeras och presenteras för den svenska allmänheten. För att förstå regeringens motiv bakom politiska beslut "är det svårt att tänka sig sådana studier utan att delar av den omfattande textmängd som omger regeringar analyseras" (Bergström & Boréus 2005 s.13). Hur arbetstidsfrågan diskuteras och motiverats inför makthavare och medborgare föranleder ett val av analytiska redskap som använder policyanalysens sätt att blottlägga förändringar i synsätt över tid (Bergström & Boréus 2005 s.357; Esaiasson et. al 2004 s.239). Policyanalys är ett beprövat sätt att finna underliggande orsaker och motiv bakom aktörers handlande (Janson 2003). Dokumentens språkliga uttryck är därför viktiga att analysera för att förstå ändringar i arbetstidslagen. Förutom det uppenbara att undersöka om arbetstidsfrågan överhuvudtaget diskuteras som ett problem i olika tider och om dessa problembilder utgör grunden för en vedertagen arbetstidspolicy, är följande tre frågor relevanta angående arbetstiden: Vad är problemet? Vad är orsaken till problemet? Vad är lösningen på problemet?

Analysverktyget som definierar problem – orsak – lösning synliggör det politiska handlingsutrymmet (Bergström & Boréus 2005) i arbetstidsfrågan. En dokument-

studie av svensk arbetstidspolitik har fördelen att kunna löpa över en så lång tidsperiod att det är möjligt att i en process följa motivförändringar för vad som är politiskt möjligt eller önskvärt. Positionen som förarbeten till lagstiftning gör offentliga utredningar till auktoritativa utsagor som är legitima i diskursen (Mörkenstam 1999) och sådana utredningar utgör ett väl avgränsat undersökningsmaterial som placerar den lagstiftande statsmaktens underlag för politiska beslut i fokus.

Policyanalysen har även sina begränsningar. Katznelson (1986) menar att det ofta saknas en kontextuell historieskrivning och en riktning i framförandet av resultaten. En annan kritik som framförs är att ett flerfaldigt aktörsperspektiv hade kunnat ge viktig information om hur en specifik policy når den politiska agendan (se bland annat Kingdon 2003). I denna artikel är arbetstidsfrågans historiska förankring väl dokumenterad, däremot kan det vara en nackdel att väsentliga aktörers röster i arbets-tidsdebatten riskerar att inte komma till tals. På så sätt är undersökningen inte fixerad vid maktbalansen mellan aktörernas relationer i den arbetstidspolitiska diskursen. Däremot är det en aktörscentrerad studie i den bemärkelsen att statsmaktens politiska motiv så som de framträder i dokumenten kan analyseras och tolkas (Esiasson et al. 2004 s.242). Politik handlar främst om att lösa problem (Mörkenstam 1999; Haldén 1997). Om det inte finns något problem att lösa så finns det inte behov av politiskt handlande. Den svenska statens policy i arbetstidsfrågan har därför en central betydelse i strävan att förstå den svenska arbetstidspolitiska utvecklingen.

Analys av arbetstidsregimer

På grundval av de problem, orsaker och lösningar som framförs i policydokumenten har jag identifierat fyra arbetstidsregimer. Det har skett genom en idealtypisk analys av arbetstidspolitikens historiska utveckling. Ursprungligen är idealtypsmetoden en konstruktion för att på ett illustrativt sätt förstå abstrakta fenomen och avgränsa de mest framträdande egenskaperna. Fyra arbetstidsregimer kan genom metoden presenteras så att de utesluter varandra tidsmässigt och var och en får representera en tidsperiod som är idealtypisk för just den perioden (jfr Weber 1983). Webers idealtypsmetod har använts av Esping-Andersen (1990) för att göra representativa klassificeringar av nationalstater. Det resulterade i den välkända kategoriseringen i tre olika välfärdsregimer. Metoden används idag i huvudsak för att kategorisera och identifiera dominerande policystrategier i olika länder (Hall 2004) och utgörs företrädesvis av *rumsliga* kategoriseringar. I min studie är det i stället arbetstidens *tidsmässiga* indelning som står i fokus. Jag vill visa hur den svenska arbetstidsutvecklingen skett i flera olika faser och som var och en dominerats av en viss policystrategi. Varje fas kallas arbetstidsregim och varje regims gränser utgörs av större förändringar i arbetstidslagen. Dessa förändringar ska dock inte uppfattas som skarpa tidsbundna gränser, utan det rör sig om processer där arbetstidspolicyn har förberetts och motiverats under lång tid i de arbetstidsutredningar som föregår lagändringen. De ”brott” som sker genom lagstiftning utgör alltså regimernas inbördes gränser och bildar på så sätt markörer i undersökningen. Dessa markörer är 1920 års lag om en 48-timmars arbets-

vecka, 1958 års arbetstidslag om en arbetsvecka på 45 timmar och 1973 års lag som introducerade 40-timmarsveckan. Motiven bakom en viss arbetstidspolitisk linje får laga kraft efter behandling av de på utredningarna byggda regeringspropositionerna 1919:247, 1957:80 och 1970:5. De fyra arbetstidsregimerna har namngetts på följande sätt: *Konflikternas arbetstidsregim* kännetecknas av internationell politisk oro och krav på genomgripande sociala reformer. *Den svenska modellens arbetstidsregim* präglas av framväxandet av den svenska modellen med en strävan att alla ska omfattas av arbetstidslagstiftningen. *Det öppna fönstrets arbetstidsregim* präglas av att ett ”möjlighetsfönster” öppnas vilket föranleder aktiva förhandlingar för arbetstidsförkortningar i flera etapper. *Flexibilitetens arbetstidsregim* kännetecknas av en anpassning till en konkurrensutsatt global marknad med flexibla produktionsformer och arbetstider.

Tabell 1: Arbetstidsregim, årtal och lagstiftad veckoarbetstid 1919–2007

Arbetstidsregim	Årtal	Veckoarbetstid
Konflikternas arbetstidsregim	–1920	c:a 57 timmar
Den svenska modellens arbetstidsregim	1920–1958	48 timmar
Det öppna fönstrets arbetstidsregim	1958–1973	45 timmar
Flexibilitetens arbetstidsregim	1973–	40 timmar

En reducering av arbetstiden har institutionaliserats i de arbetstidsregimer som kontinuerligt sänkt den ordinarie veckoarbetstiden. Att reformerna för generella arbetstidsförkortningar har legitimerats i lagstiftning tydliggör statens aktiva roll i utformandet av en generell arbetstidspolitik. Denna artikel ska nu förtydliga och tolka de processer som lett fram till, och tagit gestalt i den nuvarande flexibilitetens arbetstidsregim där en lagstadgad arbetstidsförkortning inte längre är lösningen på de problem arbetskraften ställs inför. Först presenteras typologianalysen med hänvisningar till propositioner och utredningsmaterial. Därefter görs en policyanalys av arbetstidens utveckling där stabilitet och trendbrott i svensk arbetstidspolitik uppmärksammas.

Konflikternas arbetstidsregim (–1920)

En arbetstidskommitté tillsattes 1918 efter en lång rad motioner om arbetstidsförkortning från 1911 och framåt. Kommittén framför kravet på en arbetstidsreform med det viktiga motivet för en 48-timmars arbetsvecka att produktionshöjningarna mångfaldigats utan att arbetarna kompenseras i samma omfattning. Trötta arbetare hanterar maskinerna sämre och råkar ut för olycksfall och en arbetstidsförkortning skulle innebära en minskning av sjukdomar till förmån för arbetarens hälsa. Ett annat motiv är att arbetarklassen ska kunna ”skaffa sig erforderliga kunskaper samt taga del i samhällets angelägenheter för att uppnå större likställdhet med andra arbetstagare i fråga om fördelningen av tider för arbete och vila” (Rt. 1919 s.27).

Lönearbetet har betungats både fysiskt och psykiskt på grund av den tekniska utvecklingen och mekaniseringen som fört med sig risker för olycksfall, speciellt vid långa arbetsdagar. Det finns även en stark rättighetsaspekt i den strävan som uttrycks för arbetarens principiellt likställda levnadsförhållanden jämfört med andra arbetande grupper, rättfärdighetskrav som ”kräver att förevarande spörsmål framför allt ses ur statskloketens och den samhälleliga rättvisans ståndpunkt” (Prop. 1919:247 s.15). Ett omvälvande politiskt klimat finns med i bakgrunden både som ett revolutionärt hot och som ett löfte i form av kortare arbetsdag. Reformen mot en 48-timmarsvecka har nämligen redan genomförts internationellt (Prop. 1919:247).

Motiven för att införa åttatimmarsdagen lagstiftningsvägen under konflikternas arbetstidsregim kommer upp för att Sverige ”utan uppsplitande maktstrider på arbetsfältet skall kunna nå fram till en samhällsordning [...] som lika vårdar sig om alla samhällets medlemmar” (Prop. 1919:247 s.16). Utredarna pläderar för kortare arbetstid med sociala och politiska argument som framhåller hälso- och trygghetsaspekterna, rättvisetanken, jämlikhet mellan samhällsklasser och demokratiska motiv samt det förhållandet att 48-timmarsveckan mer eller mindre redan är ett internationellt faktum.

Den svenska modellens arbetstidsregim (1920–1958)

Problemen i den svenska modellens arbetstidsregim består först och främst i att alla arbetargrupper inte ingår i den reform som stadfästes 1920. Lösningen är en långsiktig strävan att verka för de arbetstagares rättigheter vilka står utanför reformen, speciellt de i särskilt utsatta yrken. Förhandlingarna ger bättre reglerade arbetstider för arbetande på fartyg (1919), hantverksarbetande (1920), gruvarbetare (1921–22) sjukvårdsanställda (1922) och arbetare i bageri- och konditorinäringen (1925). På grund av arbetskraftbristen är lösningen även att höja statusen i särskilt utsatta yrken, speciellt de med skiftarbete, nattarbete och arbete under jord. Ett komplement till arbetstidsförkortningen är att genom semesterlagarna 1938 och 1951 stärka samhällssolidariteten och öka trivseln i samhället (SOU 1947:65; SOU 1948:51; SOU 1954:22). Fortfarande anges kraven på rättvisa, likställdhet och en utjämning mellan olika medborgargrupper som viktiga motiv. Arbetskraftsbristen för särskilt utsatta yrken är ett underliggande motiv och ett hot mot produktionen och exporten (SOU 1947:65; SOU 1948:51; SOU 1956:20).

Under den svenska modellens arbetstidsregim kom hälso- och trygghetsaspekterna att vara starka motiv i arbetstidsutredningarna. Men ett nytt problem som uppstår i slutet på den svenska modellens arbetstidsregim är att de partiella lagstiftningarna kan kringgå genom dispenser och undantag. Då det gör arbetstidslagen mindre verkningsfull väcks tanken på en ny arbetstidsreform. Motiven för en sådan reform handlar om rättvisemotivet och skyddsmotivet då ”omsorgen om arbetstagarnas hälsa kräver en förkortning av 48-timmarsveckan” (Prop. 1957:80 s.40). Däremot kan man inte ”draga några alldeles bestämda slutsatser rörande den faktiska utvecklingen av riskerna för skador i arbetslivet” (Prop. 1957:80 s.41). Skyddsmotiven för en kortare arbetstid finns kvar, men tonas ner på grund av begränsade kunskaper och svårigheter

att ”bedöma hälsotillståndet i stort hos den förvärvsarbetande delen av befolkningen” (Prop. 1957:80 s.42).

I motiven som föreslås i propositionen till en ny arbetstidslag 1957 sker en förskjutning mot ekonomiska motiv som i större utsträckning än tidigare framhåller rätten att välja mellan högre lön för ökad konsumtion och längre individuell fritid (Prop. 1957:80; SOU 1956:20; SOU 1956:21). Det betyder att fritiden uppfattas som en av flera beståndsdelar i den materiella levnadsnivån ”som i valet mellan olika former av konsumtion principiellt intar samma ställning för konsumenterna som livsmedel, kläder eller vilka varor eller tjänster som helst” (Prop. 1957:80 s.43). Arbetstiden får på så sätt ett pris där den enskilde ska ges möjlighet till ett fritt val mellan fritid, varor och tjänster.

Men propositionens nya individualiserade, ekonomiserade och dispositiva argument hålls fortfarande stängna av argument om de sociala vinningarna av en arbetstidsförkortning ”mot en utjämning av skillnaderna i arbetstidshänseende mellan olika arbetargrupper” (Prop. 1957:80 s.112). Vägningen av argument resulterar i ett förslag om kortare arbetstid som tillstyrker ”att den lagstadgade ordinarie arbetstiden under loppet av tre år successivt sänkes från 48 till 45 timmar i veckan” (Prop. 1957:80 s.118).

Det öppna fönstrets arbetstidsregim (1958–1973)

I samband med 45-timmarsveckans införande under det öppna fönstrets arbetstidsregim äger en ”förskjutning av motivkretsen rum så att ekonomiska synpunkter kom att bli vägledande” (Prop. 1970:5 s.25). Det är en tendens som står sig och förstärks i propositionen om en 40-timmars arbetsvecka (Prop. 1970:5). Eftersom arbetstakten stegrats och intensifierats presenteras skäl för att förbättrade produktionsresultat ska tillgodogöras folket genom ökad fritid eller ökad konsumtion, ett ”val mellan olika sätt att tillgodogöra sig en möjlig förbättring av levnadsstandarden” (Prop. 1970:5 s.26). I en valsituation mellan ekonomisk välfärd i form av höjd lön eller ökad fritid slår utredningskommittén fast att arbetstagarna är inställda på att standardförbättringen tas ut i ökad fritid (SOU 1968:66).

De samhällsekonomiska övervägningarna för en kortare arbetstid berör förvärvsfrekvens, eventuellt produktionsbortfall och minskat konsumtionsutrymme. ”Arbetstidsförkortningen måste betraktas som en ekonomisk avvägningsfråga” (Prop. 1970: s.33), en utsaga som visar på en viss försiktighet. Ett starkt skäl är att en ”dämpande effekt på ökningstakten för totalproduktionen försenar möjligheterna att genomföra andra reformer” (Prop. 1970:5 s.33).

Jämlikhets- och rättighetsmotiven för att utjämna skillnaderna mellan olika arbetargrupper står sig stark och kom under det öppna fönstrets arbetstidsregim att handla om arbetarnas situation i förhållande till tjänstemännens sjuk-, löne- och semesterförmåner som uppnått avtalsvägen (Prop. 1970:5). Att genomföra arbetstidsförkortningen avtalsvägen diskuteras, men lösningen på arbetstidsfrågan blir till slut ändå att ”en generell förkortning av den ordinarie arbetstiden till 40 timmar i veckan ska genomföras lagstiftningsvägen” (Prop. 1970:5 s.62). Flera remissinstanser förhåller sig tveksamma eller direkt negativa till förslaget om kortare arbetstid ”under mo-

tivering att avgörandet i förkortningsfrågan i dagens läge inte bör träffas genom lagstiftning utan istället genom överenskommelser mellan arbetsmarknadsparter” (Prop. 1970:5 s.62).

Kritiken får dock stå tillbaka för en kompromiss då lagens utvidgning mot nya verksamhetsområden ökar behovet av avvikelser från lagen. Det leder till att lagen får en dispositiv inriktning som gör det möjligt att genomföra reformen avtalsvägen (Prop. 1970:5).

Flexibilitetens arbetstidsregim (1973–)

De offentliga utredningarna på 1970-talet, efter den då senaste stora arbetstidsreformen år 1973, präglas av ett fortsatt arbete mot kortare arbetsvecka för alla löntagare. Motiven är att en sådan reform bidrar till att lösa *tidsanvändningsproblemet* som sägs bero på hushållens och framför allt kvinnornas ökade deltagande i arbetslivet. När båda föräldrarna arbetar och när barnen är små blir tiden de tillbringar tillsammans alltför kort. Lösningen med en sänkt arbetstid för alla bidrar till mer tid för arbete i hemmet, ökad samvaro med familj och vänner samt fler samhälleliga aktiviteter för hushållen i stort. Något som även gynnar jämställdheten. Även riktade lösningar mot barnfamiljer diskuteras, såsom en utbyggd barnomsorg och en viss uppdelning av föräldrapenningen mellan föräldrarna. En förkortad arbetstid motiveras även med att det är ett attraktivt alternativ till materiella standardförbättringar. Såväl delegationen för jämställdhet mellan män och kvinnor (SOU 1976:7), delegationen för arbetstidsfrågor (SOU 1979:48) och betänkandet från familjestödsutredningen (SOU 1975:62) kommer fram till att sänkt arbetstid för alla löser de problem som utredningarna ställts inför. Riksdagstryck betonar samtidigt vikten av att införa begränsningar av de overtidsuttag som medges i arbetstidslagen (Prop. 1975/76:179).

Under 1980-talet visar emellertid utredningarna att de ekonomiska förutsättningarna och motiven har förändrats med snävare finansiella marginaler och hårdare ekonomiska prioriteringar. En generell arbetstidsreform anses ha en övervägande negativ effekt på bland annat ekonomisk tillväxt med minskad privat konsumtion och skattehöjningar som följd. Snäva tidsmarginaler i vardagslivet ska istället lösas genom riktade åtgärder mot bland annat barnfamiljer. De varierade krav och behov som löntagare och arbetsgivare har, gör att *flexibel arbetstid* prioriteras framför kortare arbetstid.

I propositionen inför lagändringen 1983 sker en skärpning av overtidsreglerna. Samtidigt görs arbetstidslagen mer tydligt dispositiv där dispenser och avvikelser från lagen accepteras i högre grad i lokala avtal. Däremot finns det ”för överskådlig tid inte utrymme för någon generell arbetstidsförkortning” på grund av det samhällsekonomiska läget (Prop. 1981/82:154 s.16). Då ”en lagändring skulle få betydande ekonomiska konsekvenser” (s.17) har man ”avstått från att lägga fram förslag om preciserade regler för en begränsning av dygnarbetstiden [...] då utrymmet för kostnadskrävande reformer idag är ytterst begränsad” (Prop. 1981/82:154 s.17). Att inte framföra lagförslag om kortare arbetstid är en ståndpunkt som samtliga remissinstanser godtar (Prop. 1981/82:154; SOU 1981:5).

De problem som framförs under 1990-talet handlar bland annat om förändringar

i sättet att producera och organisera verksamheterna i arbetslivet. Förändringarna ska lösas genom ökad flexibilitet där både arbetsgivarnas och arbetstagarnas utvecklingsmöjligheter anses angelägna. Då lagstiftning om en arbetstidsförkortning är ett "alltför trubbigt medel" (SOU 1992:27 s. 240) ska en ökad flexibilitet på arbetstidsområdet ske genom kollektivavtal och ge "de enskilda arbetstagarna, deras fackliga organisationer samt arbetsgivarna ett större ansvar för arbetstidsfrågorna" (SOU 1996:145 s.239). Slutbetänkandet från arbetstidskommittén (SOU 1996:145) går helt i linje med utredningen om flexibla arbetstidsregler (SOU 1992:27). Lagreglerna mot ett flexibelt uttag av arbetstiden är dispositiva och parterna förutsätts träffa avtal i dessa frågor. Förslaget är enligt utredarna även en lösning på jämställdhetsfrågan då det ska bli enklare för föräldrar av båda könen att kombinera förvärvsarbete med familjeansvar (SOU 1996:145).

De utredningar som hanterat arbetstidsfrågan efter millennieskiftet präglas av de höga "sjuktalen" och utslagningen från arbetsmarknaden. Arbetstidsförkortningar som kan öka möjligheterna till vila och återhämtning vägs mot ekonomisk tillväxt och en långsammare ökning av den privata konsumtionen. Ett stort heterogent utredningsmaterial under denna period diskuterar motiv för och emot en generell arbetstidsförkortning. En sådan styrs till stor del av möjligheter till ekonomisk tillväxt och en flexibel arbetsdelning för att anpassa produktionen till internationell konkurrens. Kommittén för nya arbetstids- och semesterregler (Knas) poängterar att stressen och utslagningarna från arbetsmarknaden med utbrändhetssymptom är ett problem. Det påpekas dock i kommitténs slutbetänkande att en minskning av normalarbetstiden inte har politisk eller facklig förankring. Problemet med arbetstidsfrågan är att arbetsgivare vill ha mer flexibla och företagsanpassade arbetstider för att möta den globala konkurrensen. Fackföreningar och arbetstagare hävdar å sin sida rätten till att själva kunna påverka sin arbetstid. I de senare arbetstidsutredningarna talas det om att rätten till heltidsarbete ska stärkas och att rätten till ledighet ska begränsas (SOU 2005:105; SOU 2003:54; SOU 2002:6; SOU 2001:91).

Under flexibilitetens arbetstidsregim har alltså fokus på heltidsanställdas rätt till en generellt sänkt arbetstid fått stå tillbaka för den deltidsanställdes rätt till heltidsarbete. Den arbetstidslag som träder i kraft den 1 januari 2007 bygger på EU-direktiv som gäller arbetskraften i Sverige och EU. I förslaget presenteras inga förändringar som generellt påverkar arbetsveckans längd (93/104/EG; 97/81/EG; Arbetstidslagen 2006).

Sammanfattning av regimanalysen

Resultaten av denna dokumentstudie över den svenska arbetstidspolitiken visar att motiven under *konflikternas arbetstidsregim* (-1920) varit flera. Ur ett rättviseperspektiv ska arbetare ha rätt att leva under levnadsförhållanden som principiellt är jämställda andra samhällsklassers. Utöver de skäl som behandlar jämlikhetsmotiv finns hälso- och trygghetsskäl där höjd levnadsstandard genom kortare arbetstid står som garant för att minska risker för olycksfall och såväl fysiska som psykiska påfrestningar på grund av förändrade arbetsförhållanden. Det rör sig även om ett internationellt

rättviseproblem då 48-timmarsveckan i huvudsak är ett internationellt faktum, liksom om att en internationell revolutionär anda hotar att skapa oro även i Sverige.

I *den svenska modellens arbetstidsregim* (1920–1958) är problemet att inte alla arbetargrupperingar ingår i den arbetstidsreform som togs i bruk 1920. Fortfarande finns krav på rättvisa, jämlikhet mellan klasserna och en utjämning mellan olika medborgargrupper. Även trygghets- och hälsoaspekterna har en framträdande roll i problemmotiveringen. Lösningen är även under den svenska modellens arbetstidsregim att förkorta arbetstiden i lag, denna gång till 45 veckoarbetstimmar.

Sedan åttatimmarslagen utarbetats till att gälla de flesta yrkesgrupper kom *det öppna fönstrets arbetstidsregim* (1958–1973) att gestalta parternas kamp om arbetstidens utformning. Problemen anses inte i samma utsträckning gälla trygghet och hälsa för de arbetande. Det handlar istället om välfärd och ett fritt val mellan fritid, varor och service. Problemet beskrivs visserligen i termer av att arbetstakten stegrats, men diskussionen handlar dessutom om landets ekonomi tillåter en åtgärd som arbetstidsförkortning. Ytterligare ett problem är uppkomna orättvisor mellan arbetare och tjänstemän när det gäller bland annat olika löne- och semesterförmåner. Även om det sker en förskjutning i problemmotiveringen är lösningen, även under det öppna fönstrets arbetstidsregim, kortare arbetstid i lag. Den tar form i en 40-timmars arbetsvecka som tas i bruk i sin helhet 1973.

När arbetstidsregimerna ses som en historisk process framträder ett trendbrott under perioden för *flexibilitetens arbetstidsregim* (1973–). Det som sker är att kortare arbetstid i lag inte längre är lösningen på de problem som framförs i arbetstidsutredningarna. Staten som lagstiftare och maktfaktor i utformningen av arbetstidspolitiken tar ett steg tillbaka till förmån för avtalslutande parter. Denna ökade dispositivitet i arbetstidslagen är lösningen på en oflexibel organisering av arbetstiden. Målsättningen är en anpassning och effektivisering av företagets konkurrenskraft och en ökad valfrihet för arbetstagaren att konsumera och få inflytande över förläggningen av arbetstiden.

Tabell 2: Problem och lösning för respektive arbetstidsregim

Arbetstidsregim	Problem	Lösning
Konflikternas arbetstidsregim (–1920)	Hälso- och trygghetsrisker, ojämlikhet mellan klasser, internationella skillnader i arbetstid	Kortare arbetstid i lag
Den svenska modellens arbetstidsregim (1920–1958)	Alla arbetare står inte under lagstiftning, ojämlikhet mellan klasser, trygghets- och hälsorisker	Kortare arbetstid i lag
Det öppna fönstrets arbetstidsregim (1958–1973)	Obalanserad fördelning av välfärden mellan lönearbete och fritid (tidsanvändningsproblemet), ojämlikhet mellan arbetare och tjänstemän	Kortare arbetstid i lag
Flexibilitetens arbetstidsregim (1973–)	Oflexibel organisation av produktionsförhållanden och arbetstider	Flexibel arbetstid i avtal

Bakomliggande orsaker

De bakomliggande orsakerna till problemen kan, om än sällan explicit, främst härledas till de internationella relationerna. Dessa bakomliggande orsaksförklaringar till motiven kan även spåras över tid.

I konflikternas arbetstidsregim kan hotet från omvärlden spåras i efterdyningarna av den ryska revolutionen. I ett omvälvande politiskt klimat och där reformer mot en 8-timmarsdag har genomförts internationellt är ”en allmän misstämning inom en samhällsklass en fara för en lugn och god samhällsutveckling” (Prop. 1919:247 s.12).

I den svenska modellens arbetstidsregim framträder ett hot mot produktionen och exporten på grund av arbetskraftsbrist i särskilt utsatta yrken. Rädslan för minskad export var särskilt stor i ”sådana industrier som äro av vital betydelse för vårt näringsliv” (SOU 1948:51 s.37).

I flexibilitetens arbetstidsregim utgör den globaliserade handeln ett hot mot den svenska produktionen. Detta ställer krav på företagsanpassade och flexibla arbetstider, liksom på förändrade organisations- och produktionsformer för att klara den internationella konkurrensen (SOU 1979:48; Prop. 1981/82:154).

Dessa bakomliggande orsaker har troligt bidragit till att utredarna framför motiv som i huvudsak handlar om rättvisa, jämlikhet och trygghet i konflikternas och den svenska modellens arbetstidsregim. Under den nuvarande flexibilitetens arbetstidsregim har policyn om att i lag bekräfta vikten av kortare arbetstid av sociala skäl försvunnit som motiv i statens offentliga utredningar. Istället förespråkas en arbetstidspolitik som förstärker de ekonomiska motiven i utredningarna och som gör det lättare att kringgå arbetstidslagen till förmån för uppgörelser avtalsvägen.

Förändrade motivbilder

Förenklat visar följande tabell på hur motiven för arbetstidspolitikens utformning har förändrats.

Tabell 3: Markerat fält anger viktigt motiv för arbetstidspolicy i respektive arbetstidsregim

Motiv som framförs i utredningsmaterialet	Konflikternas arbetstidsregim	Den svenska modellens arbetstidsregim	Det öppna fönstrets arbetstidsregim	Flexibilitetens arbetstidsregim
Hälsomotivet	✗	✗		
Trygghetsmotivet	✗	✗		
Rättvisa/jämlikhet	✗	✗	✗	
Tekniska och org. förändringar	✗			✗
Arbetskraftsbrist		✗		
Ekonomiska motiv			✗	✗
Individuella motiv			✗	✗
Brist på flexibilitet				✗

Tabellen visar hur de motiv som framställs i de offentliga utredningarna under de två tidiga regimerna till övervägande del handlar om sociala hälso- trygghets- och rättvisemotiv. Under de två senare regimerna har det skett en förskjutning i utredningarna mot individuella och ekonomiska motiv samt motivet brist på flexibilitet i produktionen. En ny ordning framträder i flexibilitetens arbetstidsregim och markerar ett trendbrott då vedertagna och angelägna lösningar som tidigare förts fram i arbetstidsutredningarna inte längre kommer upp på den politiska agendan. Istället argumenteras det för att tidigare policyförslag är direkt olämpliga på flera centrala områden. Den nya politiska inriktningen stoppar vidare förslag om arbetstidsförkortning. Det är ett trendbrott, bort från den sedan länge inslagna vägen som betonat betydelsen av lagstiftning för kortare arbetstid. Det rör sig om en grundläggande förändring som visar att arbetstidspolitiken som historisk process kräver vidare fördjupning och tolkning.

Med de argument och motiv som vi har sett blivit framförda i arbetstidspolitiken och de policyförändringar som ägt rum finns det anledning att utveckla en policymodell som kan användas för att analysera varför arbetstidsförkortning som politiskt policyförslag *inte* kommer upp på den politiska agendan.

Analys av arbetstidens policykärna

Ur ett policyperspektiv blir det möjligt att undersöka varför en specifik arbetstidspolicy inte längre kommer upp på den politiska agendan. På en generell nivå handlar policyforskning om samhällsfrågor som får mer eller mindre utrymme på den politiska agendan. Varför vissa frågor får mer och andra mindre utrymme och hur policyförändringar sker blir därför av vikt när orsaker till varför arbetstidsförkortningarnas uttåg ur politiken ska undersökas. Janson (2003) menar att "policydiskussioner oftast handlar om politiska problem som behöver åtgärdas" (s.31). Ett policyförslag befinner sig på beslutsagendan när "det tilldrar sig *ett seriöst och aktivt intresse* från regering, riksdag och politiska organisationer" (Janson 2003 s.13). Det räcker alltså inte med att det finns ett offentligt samtal och att arbetstidsfrågan tas upp i medial allmän debatt. Politiska aktörer måste aktivt förhålla sig till det i situationer där arbetstidsförkortning kan vara tillämpbar och det krävs att ett politiskt parti eller en förhandlingspart med stort inflytande i beslutsprocessen tar sig an och argumenterar för frågan (Janson 2003). Arbetstidsförkortning som policyfråga har i den meningen fått ett starkt begränsat utrymme och fungerar inte längre som ett verktyg för att lösa de sociala problemen som historiskt haft en stark anknytning till arbetsmarknaden.

Arbetstidsfrågan är alltså bunden till på förhand givna premisser som sätter gränser för det politiska beslutsfattandet. Om förändring ska ske krävs det att dessa premisser är mer eller mindre knutna till problemets eller frågans *policykärna*. Var en policyfråga befinner sig på den politiska agendan, i kärnan eller i periferin, beror i hög utsträckning på vilka mål, vilka intressen och vilka politiska aktörer som ingår i policydiskussionen. Janson (2003 s.49) visar på fyra olika nivåer i en policy:

Kärnan:

1. Övergripande mål för alla policyområden (djup kärna)
2. Mål för en specifik policy (policykärna)

Periferin:

3. Instrumenten i en policy
4. Nivån på instrumenten

Förenklat kan man säga att kärnan består av vissa mål för en policy medan periferin tillhandahåller de medel som krävs för att uppnå målen. Förändringsbenägenheten i den *djupa kärnan* är mycket små. De ska närmast ses som diskursiva i den meningen att en "rättvis politik" eller en frågas genomslagskraft varierar mellan olika aktörers värderingar. *Policykärnan*, å sin sida, reglerar vilka förslag som för tillfället är möjliga att föra fram. Den är också motståndskraftig mot förändring men har ett mer specifikt innehåll och omgärdas av en politisk möjlighetsram, en ram som i vissa fall stänger ute vissa policyförslag som otänkbara och sådana avvisas utan debatt. Men om möjlighetsramen vidgas och andra problemområden och målhierarkier träder fram, försvagas policyparadigmet och lämnar vägen öppen för ett paradigmskifte (Janson 2003).

Förändringar i *periferin* sker däremot kontinuerligt och styrs i huvudsak av experter. Här finns de konkreta lösningarna och de instrument som används för att uppnå målen i policykärnan (Janson 2003). En tillämpning av modellen för policynivåerna på arbetstidsfrågan ska kunna ge svar på varför arbetstidsförkortning inte längre har en plats på den politiska agendan.

Från social till ekonomisk dominans i policykärnan

Målet med arbetstidspolitiken har för arbetarrörelsen ända sedan konflikternas arbetstidsregim under den tidiga industrialismen varit att sänka arbetstiden. Längre fördes en kamp mellan företrädare för arbetarrörelsen och arbetsgivare där arbetstiden var en viktig policyfråga. Den var viktig för att säkerställa jämlikhet mellan samhällsklasser, säkerhet, hälsa och trygghet på arbetsplatserna under parollen ”åtta timmars arbete, åtta timmars fritid, åtta timmars vila” (Rydberg-Welander 2000 s.159). Arbetstidskommittén, som tillsattes inför 1920 års arbetstidslag, legitimerade att arbetstidsfrågan fördes fram i policykärnan. Kraven på förändring var starkt knutna till ideologiska värderingar och intressen. Delvis med internationella förtecken kunde frågan om en lagstadgad begränsning i arbetstiden till en 48-timmarsvecka arbetas fram.

Kravet på att lagen skulle gälla alla arbetare stod i intimt förbund med jämlikhetsmålen i policykärnan och gjorde att en arbetstidspolicy om kortare veckoarbets-tid permanentades på den politiska dagordningen. Kontinuerligt gjordes utredningar om kortare arbetstid som kompletterades av utredningar om semesterlagstiftningen. Under närmare 50 år låg målet med den dåvarande arbetstidspolicyn fast: en generell sänkning av arbetstiden med sociala motiv. Det var en politisk lösning som fortgick, trots att motiven för en sådan politik förändrades. Från att ha gällt arbetarens hälsa, säkerhet och jämlikhet mellan medborgargrupper kom policymotiven under det öppna fönstrets arbetstidsregim att i större utsträckning handla om ekonomiska motiv. Detta är ur policysynpunkt en viktig förändring och den kom senare att bli en av flera faktorer i en process där en generell arbetstidsförkortning som policyförslag stoppas och försvinner från den politiska agendan. Enligt Rothstein (1992) beror det på att institutionella lösningar vid en tidpunkt, har kommit att betraktas som institutionella problem vid en senare tidpunkt i takt med att medborgarintressen manövrerats ut av producentintressen (Rothstein 1992).

Lindvall (2004) visar hur den ekonomiska politiken i Sverige förändrats genom en process från 1970-talet till 1990-talet till en högre nivå av policyförändring. Hans huvudpöäng är att området ekonomisk policy är strukturerat kring normer beträffande meningen med politisk auktoritet och vad människor tänker/tycker om staten. Statens delaktighet i det sociala livet producerar förväntningar och normer angående statens roll och syfte (Lindvall 2004). I ett sådant perspektiv drunknar kraven på kortare arbetstid i statens och allmänhetens förväntningar på full sysselsättning och ekonomisk stabilitet genom policyincitament som anses gå stick i stäv mot socialt motive-rade argument. Att ett policyförslag *inte längre* kommer upp på den politiska agendan beror med andra ord på att förslaget inte är kopplat till ett etablerat politiskt problem då det finns andra frågor som anses viktigare och helt eller delvis motsäger tidigare

målsättningar. Så länge sociala motiv styr målen för bättre hälsa, trygghet och ökad jämlikhet definieras arbetstiden som ett centralt instrument för att nå dessa mål. Men när arbetstidspolitiken förlorar sin legitimerade kraft blir den en perifer del av den ekonomiska politiken, inte en viktig del knuten till policykärnan i socialpolitiken.

Slutsatser och diskussion

I denna artikel har jag typologiserat förändringarna på policyområdet arbetstider i fyra regimer, konflikternas, den svenska modellens, det öppna fönstrets och flexibilitetens arbetstidsregimer. Jag har analyserat vad som ligger bakom arbetstidens utveckling mot flexibilitetens arbetstidsregim genom att undersöka vilka motiv som framförs i arbetstidsutredningar och propositioner. En tillämpning av de olika nivåerna av Jansons policymodell (2003) på arbetstidspolitiken visar att målet för arbetstidspolitiken i policykärnan har förändrats från att ha motiverats med sociala och politiska argument till att motiveras med ekonomiska. Arbetstidens position som viktigt instrument i en socialpolitisk diskurs har kommit att bli ett ekonomiskt instrument med i stora delar andra målsättningar. Frågan om kortare arbetstid har bleknat i ljuset av ekonomiska mål som ökad tillväxt, stärkt internationell konkurrenskraft och balans i finanserna. Att sociala argument för kortare arbetstid står långt ifrån den finanspolitiska policykärnan kan exemplifieras med att det tvärt emot sociala policymotiv för kortare arbetstid uppkommer diskussioner om att vi utifrån en ekonomisk målsättning måste jobba mer.

De sociala argumenten för arbetstidspolitiken har alltså kommit på glid i den svenska policyagendan. I en ekonomiskt motiverad politik har lönearbetet och anställningsbarheten etablerat sin starka ställning. Samtidigt har inte de sociala problemen försvunnit, utan bara tagit delvis andra former. Frågan som måste ställas är vilken kunskap har vi för att se och åtgärda dessa ”nya” ojämlikhetsmönster som finns dolda i en ekonomisk rationell målstruktur för arbetstidens organisering? När den sociala dimensionen i arbetstidspolitiken försvagas, begränsas människors handlingsstrategier och marginaler i förhållande till de institutioner som är till för att underlätta våra vardagsliv. Det riskerar att skapa obalansmönster mellan individuella behov och samhällskrav där de ekonomiska målen ensidigt upprätthåller lönearbetets flexibla arbetsvillkor, samtidigt som lönearbetets krav på kompetens och utbildning utestänger ett stort antal medborgare från arbetsmarknadens trygghetssystem.

Arbetstidspolitiken är ur ett svenskt perspektiv ett exempel på hur balanserande förhandlingar mellan arbetsmarknadens parter har ökat välfärden i Sverige och skapat utrymme för sociala reformer. Utvecklingen under flexibilitetens arbetstidsregim med fokus på ekonomisk tillväxt har dock medfört att den ökade produktionen med ett överflöd av kunskap, tjänster och varor, har medfört en biverkning. Det råder inte en brist på ting, utan en brist på kontroll över den egna tiden. Då det inte finns några motiv för, eller förslag på, hur vi ska dela upp tiden mellan oss utmynnar det i en ojämn fördelning av arbetstiden i samhället. En socialt motiverad arbetstidspolicy under motot att ”alla ska med” har förskjutits mot en ekonomisk och individualiserad arbetstids-

policy vilket skapat två separerade sätt att hantera de nya problem som uppstår i flexibilitetens arbetstidsregim. Nya sårbarhetsmönster uppkommer när lönearbetets snabba och effektiva tid ställs mot privatlivets långsamma och otidsenliga. Det har skett genom att den arbetstidspolicy som motiveras med ekonomiska argument har slutit sig och numera bara gäller de som redan är inne på arbetsmarknaden. Kring *innanförskapets* arbetande ska lösningar ur de offentliga trygghetssystemen väga upp för en ökad och intensifierad tidspress med risker för ohälsa och för att inte kunna leva upp till de krav som ställs. De åtgärder som föreslås i de arbetstidspolitiska utredningarna under flexibilitetens arbetstidsregim innebär en förstärkt rätt till heltidsanställning och förslag på förhandlingsbar flexibilitet, vilket innebär ett flexibelt uttag av semestern, flexibel lönearbetstid genom timbank eller årsarbetstid och möjligheten att sänka arbetstiden genom avtal. Dessa lösningar kompletteras med riktade lösningar i till exempel föräldraförsäkringen. Trots dessa insatser uppstår stora problem att hantera snäva tidsmarginaler i försöken att balansera arbetsliv och privatliv. Det ökar trycket på privata lösningar och skattesubventioner för exempelvis hushållsnära tjänster.

Samtidigt är ett beständigt problem att en betydande andel av befolkningen har marginaliserats och hamnat utanför (Bäckman 2010). När staten i större utsträckning lämnar den sociala policydiskursen i arbetstidsfrågan och när en övergripande och generell arbetstidspolitik överges erbjuds tillfälliga, lokala åtgärder och sysselsättningspaket, ofta genom socialtjänstens försorg. Det innebär en strukturell obalans som visar på polariserande tendenser i den arbetstidspolitiska utvecklingen. Det ifrågasätter politikens riktning och väcker behovet av okonventionella lösningar på de nya problem som uppstår. De tillfälliga åtgärderna och välfärdskontakterna som behandlar var sak för sig bortser dessutom ifrån vikten av resurser på andra samhällsområden, exempelvis tid i icke-anställt arbete på informella arenor utanför arbetsmarknaden. Arbete, mestadels utfört av kvinnor, utförs som obetalt arbete i en informell sektor eller som låglönejobb på den formella arbetsmarknaden.

Socialt konstruerade kategorier skapar en bestående ojämlikhet mellan människor med olika livschanser. Relationella restriktioner uppstår genom exploateringen av resurser. En sådan kategoriell gräns (Tilly 2000) går mellan tid i anställning och tid i arbetslöshet. Tvångsmedel knutna till organiseringen av lönearbetet, såsom kontroll av arbetslöshetsförsäkringen, arbetstvång i åtgärder och trösklar i trygghetssystemen upprätthåller distinktioner för utestängning. Kontrollen över den värdefulla lönearbetade tiden ger hög ersättning för de anställningsbara. Men trots upprätthållandet av de kategoriella skillnaderna och en effektiv ekonomisk hamstring av resurser är priset ett högt arbetsuttag med bland annat hälsorisker för innanförskapets storkonsumenter. Vi har fått en tudelning av de ekonomiska resurser som kommer ur den snedfördelade tiden för lönearbetet.

Ytterligare en aspekt är att denna kategoriella gräns mellan de som lönearbetar och de som är utestängda bidrar till en moralisk kränkning som berövar individen känslan av att vara socialt betydelsefull (Honneth 2003). I erkännandets praktik erkänns den enskilde för att hans eller hennes förmågor har ett konstruktivt värde för hela samhällsgemenskapen. Det är ett värde som visas genom solidaritet eller lojalitet och

som grundar sig på omtanken om den andres välgång mot bakgrund av gemensamma mål. Arbetstidspolitikens utveckling visar på hur samordningen av sociala målsättningar på samhällsnivå *försvaras* av en ekonomisk styrning i fördelningen av lönearbetad tid. Endast med en arbetsfördelning som ger individen "en rimlig chans att påta sig socialt önskvärda sysslor, så uppstår medvetenheten om en inbördes samverkan ur vars perspektiv demokratiska förfaringssätt har ett värde av det skälet att de utgör det bästa verktyget för att lösa gemensamma problem" (Honneth 2003 s.200). Ur Honneths perspektiv går nuvarande sätt att fördela lönearbetet mellan oss stick i stäv mot en erkännandets praktik. Istället bidrar det till att stigmatisera enskilda personer utifrån en flexibel arbetsdelning som skapar kategoriella par och utplånar kollektiva strävanden och solidaritetskänslor.

När ekonomiska motiv för arbetstidspolitiken och rätten att konsumera framhålls före rätten till personlig fritid synliggörs två "nya" klassmönster med en polariserad fördelning av tid och ekonomiska resurser. Det är en obalanserad välfärdsutveckling som också skapar nya former av sociala motsättningar. Tidfattigdomen kompenseras med tidsbesparande konsumtion av varor och tjänster där lönearbetet positionerar individen socialt. Tidrikedom kompenseras med åtgärder för att kunna komma in på, eller återvända till, arbetsmarknaden för att minska den sociala och ekonomiska utsattheten. Att omfördela tid och resurser för en ökad balans mellan lönearbete och privatliv för "tidfattiga" och "tidrika" är i dagsläget inte möjligt med de tidsinstitutioner som finns tillhands.

Referenser

- Arbetstidslagen (2006) *Arbetstidslagen med kommentarer i lydelse från den 1 juli 2005*, Hellberg, A (red.), Stockholm: Arbetsmiljöverket.
- Bergström, G. & K. Boréus (2005) *Textens makt och mening: Metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys*, Lund: Studentlitteratur.
- Bäckman, O (2010) *Anknytning till arbetsmarknaden och ungas etablering*, Social rapport 2010, Stockholm: Socialstyrelsen.
- Enokson, U (2009) *Livspuslet: Tid som välfärdsfaktor*: Växjö University Press.
- Esping-Andersen, G (1990) *The three worlds of welfare capitalism*, New Jersey: Princeton University press.
- Esiasson, P., M. Gilljam, H., Oscarsson & L. Wägnerud (2004) *Metodpraktikan: Konsten att studera samhälle, individ och marknad*, Stockholm: Norstedts.
- Furåker, B., K. Håkansson & J. Ch. Karlsson (eds.) (2007) *Flexibility and stability in working life*, London: Palgrave Macmillan.
- Haldén, E (1997) *Den föreställda förvaltningen – en institutionell historia om central skolförvaltning*, Stockholms Universitet, Statsvetenskapliga institutionen.
- Honneth, A. (2003) *Erkännande – praktisk-filosofiska studier*, Göteborg: Daidalos.
- Hall, A (2004) *Social policy for development*, London: Sage publications.
- Janson, P (2003) *Den huvudlösa idén: Medborgarlön, välfärdspolitik och en blockerad debatt*, Lund: Arkiv.

- Junestav, M (2004) *Arbetslinjer i svensk socialpolitisk debatt och lagstiftning 1930–2001*, Uppsala universitet: Uppsala studies in Economic history no 72.
- Katznelson, I (1986) 'Rethinking the silences of social and economic policy', *Political Science Quarterly*, Vol.101, No.2, pp.307–325.
- Kingdon, J.W (2003) *Agendas, alternatives and public policies*, 2nd ed, New York: Addison-Wesley Educational Publishers.
- Lindvall, J (2004) *The politics of purpose: Swedish macroeconomic policy after the golden age*, Göteborg university: Department of political science.
- Lundh, C (2002) *Spelets regler: Institutioner och lönebildning på den svenska arbetsmarknaden 1850–2000*, Stockholm: SNS förlag.
- Mörkenstam, U (1999) *Om "Lapparnes privilegier": Föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883–1997*, Stockholms universitet: Statsvetenskapliga institutionen.
- Rothstein, B (1992) *Den korporativa staten: Intresseorganisationer och statsförvaltning i svensk politik*, Stockholm: Norstedts.
- Rydberg-Welander, L (2000) *Arbetsregleringens utveckling: En studie av arbetsreglering i fyra länder*, Sociologiska institutionen: Lunds universitet.
- Tilly, C (2000) *Beständig ojämlikhet*, Lund: Arkiv förlag.
- Weber, M (1983) *Ekonomi och samhälle, förståelsesociologins grunder*, Lund: Argos.

Statliga Offentliga Utredningar

- SOU 1947:65 Arbetstidsutredningens betänkande, del 1: Arbete under jord i gruva och stenbrott, Socialdepartementet: Stockholm 1947.
- SOU 1948:51 Arbetstidsutredningens betänkande, del II: Treskiftsarbete och tunnelarbete, Socialdepartementet: Stockholm, 1948.
- SOU 1954:22 Arbetstidsutredningens betänkande V: Ny arbetstidslagstiftning och partiell arbetstidsförkortning, Socialdepartementet: Stockholm, 1954.
- SOU 1956:20 Utredningen om kortare arbetstid: Betänkande framlagt av särskilt sakkunniga, Socialdepartementet: Stockholm, 1956.
- SOU 1956:21 Utredningen om kortare arbetstid: Bilagor, särskilda utredningar, Socialdepartementet: Stockholm, 1956.
- SOU 1968:66 Allmän arbetstidslag: Betänkande angivet av 1963 års arbetstidskommitté, Socialdepartementet: Stockholm, 1968.
- SOU 1975:62 Förkortad arbetstid för småbarnsföräldrar: Betänkande av familjestödsutredningen, Socialdepartementet: Stockholm, 1975.
- SOU 1976:7 Deltidsarbete 1974, En undersökning av Statistiska centralbyrån, Rapport över en intervjuundersökning utförd vid statistiska centralbyråns utredningsinstitut på uppdrag av delegationen för jämställdhet mellan män och kvinnor, Justitiedepartementet: Stockholm, 1976.
- SOU 1979:48 Arbetstiderna inför 80-talet: Rapport från delegationen för arbetstidsfrågor, Stockholm: Arbetsmarknadsdepartementet, 1979.
- SOU 1981:5 Ny arbetstidslag: Betänkande av utredningen av vissa arbetstidsfrågor, Arbetsmarknadsdepartementet: Stockholm, 1981.

- SOU 1992:27 Årsarbetstid: Ny lag om arbetstid och semester för produktivitet och valfrihet, Betänkande av utredningen om flexibla arbetstidsregler: Stockholm, 1992.
- SOU 1996:145 Arbetstid: Längd, förläggning och inflytande, Slutbetänkande av 1995 års Arbetstidskommitté, Arbetsmarknadsdepartementet: Stockholm, 1996.
- SOU 2001:91 Arbetstiden – lag eller avtal: Kommittén för nya arbetstids- och semesterregler (Knas), Arbetsmarknadsdepartementet: Stockholm, 2002.
- SOU 2002:6 Arbetstiden – pengarna eller livet: Kommittén för nya arbetstids- och semesterregler (Knas), Arbetsmarknadsdepartementet: Stockholm, 2002.
- SOU 2003:54 Semesterlagen och övriga ledighetslagar – översyn och förenklingar, Slutbetänkande av Kommittén för nya arbetstids- och semesterregler (Knas), Näringsdepartementet: Stockholm, 2003.
- SOU 2005:105 Stärkt rätt till heltidsanställning: Betänkande av heltidsutredningen: Stockholm, 2005.

Riksdagstryck

- Riksdagens protokoll (Rt. 1919) *Begränsning av arbetstiden*, Kommittébetänkande, Riksdagens protokoll, Saml.2, Avd.2, Bd 6:2.
- Proposition 1919:247, *Om arbetstidens begränsning* (8-timmarslagen).
- Proposition 1957:80, *Ändring i lagen om arbetstidens begränsning, m.m.* (45-timmarsveckan).
- Proposition 1970:5, *Allmän arbetstidslag* (40-timmarsveckan).
- Proposition 1975/76:179, *Om ändring i allmänna arbetstidslagen*
- Proposition 1981/82: 154, *Arbetstidslagen*
- Proposition 2003/04:180, *Tydligare genomförande av EG:s arbetstidsdirektiv*

EU:s arbetstidsdirektiv

- 93/104/EG *Om arbetets förläggning i vissa avseenden.*
- 97/81/EG *Likabehandling av deltidsarbetande och helhetsarbetande arbetstagare* (deltidsdirektivet).

Författarpresentation

Uffe Enokson forskar på obalanser mellan tid och inkomst i människors vardagsliv och utvecklingen av arbetstidspolicies i Sverige och EU. Han är verksam vid Institutionen för Socialt arbete, Linnéuniversitetet.

The Sustainability Revolution: *A Societal Paradigm Shift – Ethos, Innovation, Governance Transformation*

Tom R. Burns

Department of Sociology, Uppsala University/Woods Institute for the Environment,
Stanford University

The Sustainability revolution:

A Societal Paradigm Shift – Ethos, Innovation, Governance Transformation

This paper identifies several key mechanisms that underlie major paradigm shifts. After identifying four such mechanisms, the article focuses on one type of transformation which has a prominent place in the sustainability revolution that the article argues is now taking place. The transformation is piecemeal, incremental, diffuse – in earlier writings referred to as "organic". This is a more encompassing notion than grassroots, since the innovation and transformation processes may be launched and developed at multiple levels through diverse mechanisms of discovery and development. Major features of the sustainability revolution are identified and comparisons made to the industrial revolution.

Key words: global environmental change, paradigm, sustainability, transformation, revolution

1. The Crises of the Planetary Environment and the Emergence of the Sustainability Paradigm

There is a substantial scientific consensus that the major global environmental threats are the consequences of human actions: overconsumption of precious resources (such as water, forests, fossil fuels), destruction of ecosystem services, unsustainable land practices, the unabated release of toxic chemicals, and emissions driving climate disruption. Also recognized are the steps most scientists believe essential for addressing these threats: reducing greenhouse gases, establishing biosphere reserves, protecting endangered populations and species and other critical resources, regulating chemical releases, limiting human population growth, and regulating excessive consumption patterns, especially among the rich.

Despite these widely held scientific views, the policy decisions needed to deal with these threats have been disappointing – arguably not up to the level necessitated by the challenge. Meanwhile, the accumulation of greenhouse gases (GHGs) continues unabated (and humanity still lacks a clear agreement or strategy for enforceable reductions), species extinction rates accelerate to thousands of times "background"

extinction rates, and more and more toxic compounds accumulate from pole to pole.

A short look backward—to the decades just before the current millennium—reveals the remarkable acceleration in the pace, scale, and spread of human impacts on the global environment (Rosa et al, 2010). Looking forward, greenhouse gases now in the atmosphere will remain there for a millennium, will increase by releases to which we are already committed, and will almost certainly contribute to weather extremes, flooding and drought, which will seriously affect agriculture. This, plus the spread of tropical diseases, increased vulnerability to vast epidemics, sea level rise, and more severe storms, will reduce (are already reducing) the welfare of many human communities and populations. A biosphere catastrophe (beyond one or more of several tipping points) threatens to wreck the economy and society as we know them.¹

Global environmental change touches upon every facet of human existence – health, diet, health, leisure, quality of life, every day practices; production, consumption, education, research, politics, and societal values. However grandiloquent it sounds, no human goods – life, love, liberty, the freedom to pursue a meaningful existence – can be enjoyed without the flourishing of life on earth. This is a self-evident truth (Burns and Witoszek, 2010).

The following Figures 1 and 2 show the exponential growth since the 1760s of "drivers" of environmental change (the systems producing increased garbage, cars, water consumption, fossil fuel consumption, tourism, etc.) and the physical impacts (also, exponential growth curves): gas emissions, fisheries collapse, tropical deforestation, bio-diversity loss, and much more.

Modernization – whichever its current forms and however it is brought about – appears to make human life increasingly unsustainable on this planet. One of the issues – and challenges raised by contemporary research – concerns what possible forms of modernization are sustainable and how they might be accomplished. The "sustainability revolution" is exploring this issue in diverse ways.

In the face of the daunting problems and dilemmas there is an acute challenge to strive for significant reforms of our ways of thinking, organizing, and acting. How can societies slow down these processes, possibly mitigate them? Already, there are emerging new concepts, scientific efforts, policy schemes, a new language, an organic transformation of our ways of thinking, judging, and acting, etc., as discussed below. A societal paradigm² shift is taking place – whether the transformation is fast enough or comprehensive enough to save the planet remains to be seen. A societal paradigm consists of a socially shared cognitive-normative framework – in values, norms, be-

1 The Greenhouse effect is transforming global and local weather patterns, 100 year floods become frequent events, as do the frequency of powerful hurricanes, continental forest fires, and other disasters; all of these draw down the reserves of insurance companies and the emergency funds of even the most prosperous states. The poor ones suffer their fates or receive some relief through international aid.

2 Typically, in the early phases, it tends to be incomplete and partially contradictory.

liefs, and strategies – and typically entails new principles of of social organization (see related work on public policy paradigms and their shifts (Carson et al, 2009)). It need not be coherent or complete.

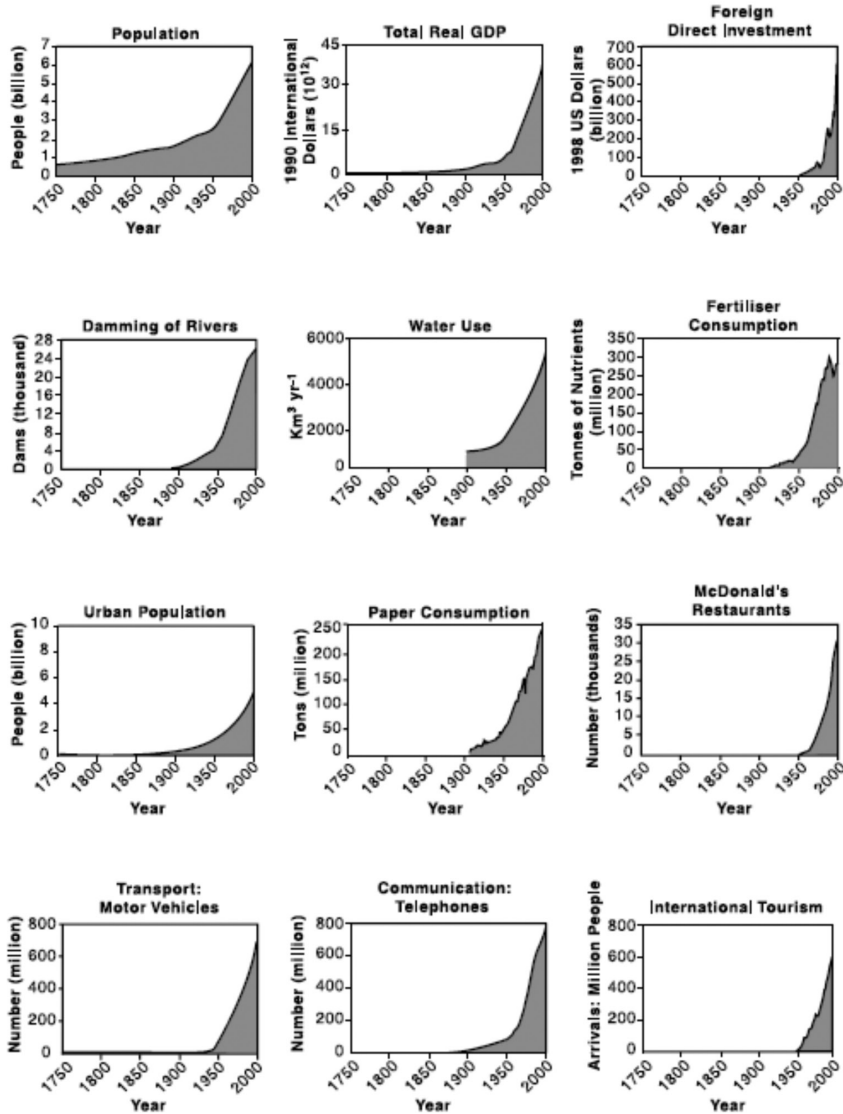

Figure 1: Indicators of Industrial Growth and "Development."
 Source: Steffen et al (2004)

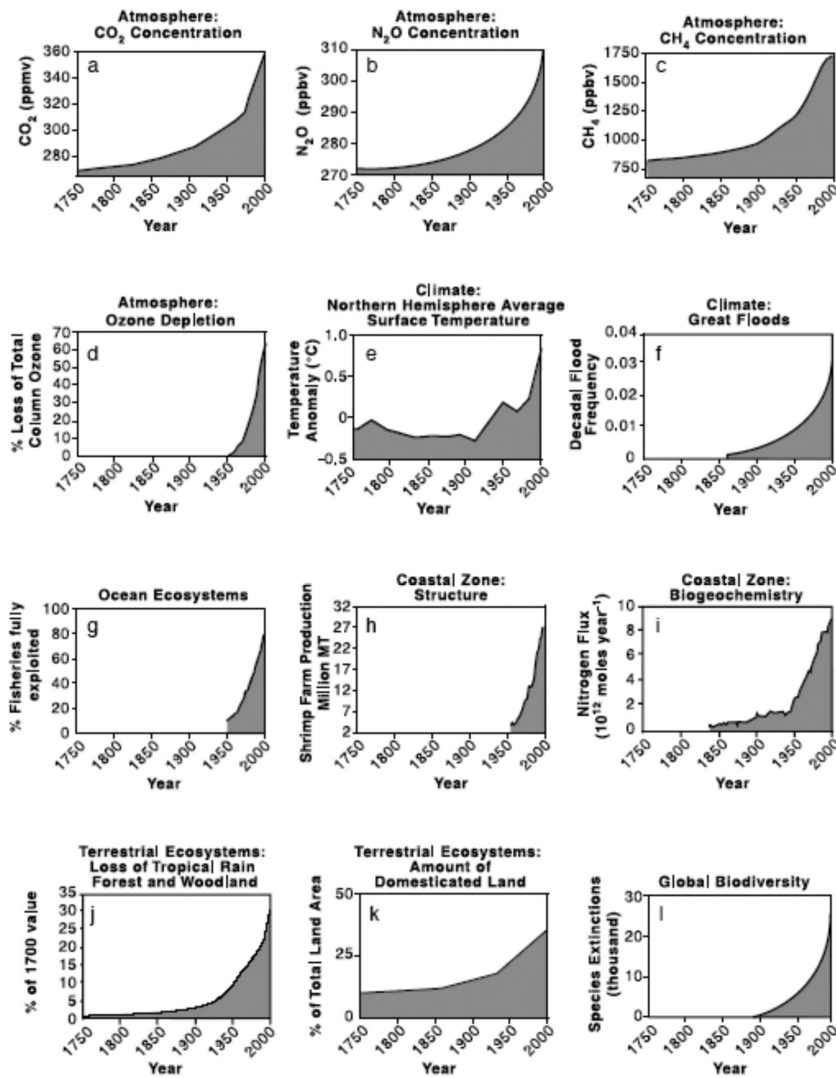

Figure 2. Indicators of Physical and Ecological Stress (and Changes in Stress).
 Source: Steffen et al (2004)

2. Paradigm Shifts and Societal Transformations: Meta-power and Social Structuring

How do major societal transformations come about, for instance in the case of systems of governance and regulation? This section identifies several of the mechanisms. All of them are observable in initiatives to reduce some of the impacts of "the human footprint" on local, regional, and global environments. One mechanism, on which we will focus, because of its centrality and extensivity in the sustainability revolution, is what we refer to as "organic transformation" (in a certain sense, from bottom up, but this is very misleading since many collective agents involved are very large and should not be understood as "grassroots").

In spite of a great deal of excellent social science and sociological research on social regulation and governance, there remain gaps and challenges. One of these shortcomings, which some of my collaborators and I have addressed in other theoretical and empirical research concerns several key mechanisms of governance formation and change. The work also identifies a few *key drivers explaining how governance systems are established, maintained or changed through power, knowledge, and contestation/conflict processes* (Burns and Carson, 2002; Burns and Hall, 2011; Carson et al, 2009).

Governance systems are a type of social system (Burns and Stohr, 2011a). Social systems are characterized by institutional arrangements, organized forms of power, diverse knowledges and conflict/struggle within and over the systems (Burns, 2006; Burns and DeVille, 2006; Burns and Stohr, 2011b).

2.1 Mechanisms of Social Order Formation and Transformation

Of particular interest in sociological and social science research are shifts from one system regime to another, for instance from state or public governance of goods to private (e.g., privatization of electricity or gas in the EU), or from a loosely regulated market regime (such as food in the EU) to a tightly regulated markets treated as a "commons" (for example, the security and public health aspects of food in the EU) (Carson et al, 2009).

There are several major processes whereby a societal regime may be formed or reformed (Burns and Dietz, 2001; Carson et al, 2009). Key factors concern not only power (and agents exercising power) and their values and interests but also the formulation and development of a paradigm concerning the design and functioning of societal governance. The paradigm entails a type of "knowledge," although the knowledge need not be necessarily correct or contribute to effective performance of the governance regimes.³

3 Stinchcombe (1968) stresses the structural factors (including the power positions of actors in social structures) which enable them to initiate developments of new organizational arrangements *within* existing social structures.

Conditions of power, knowledge (paradigms), and conflict are distinguished below in a consideration of the transition/transformation of social orders (with multiple governance systems).

(I) Dominant power (autocracy) combined with a shift in the agent's cognitive-normative framework⁴

A hegemonic agent (or alliance) adopts or develops (as a result of a learning or persuasive process) a new governance paradigm, using its power to establish and maintain the paradigm. This may operate locally, regionally, or globally (e.g., the USA at Bretton Woods after World War II is a global example; a more local instance would be business firm headed by a powerful executive (see below)).

The hegemonic agent is able to launch a new paradigm by virtue of her position (although, typically, within some constraints). We have found in our investigations that this mechanism works not only in public sector systems but in the private sector. For instance, in the latter case, when the CEO of BP became convinced (through the influence of an external ENGO (environmental non-government organization) of the effectiveness of a company emissions trading system, he introduced and implemented it (Burns and Stohr, 2011b).

In sum, under these power conditions, a dominant agent in a social system is able to initiate a new governance paradigm in order to deal with policy failures, problem-situations, or threats to regime power, or opportunities for gain.⁵ Of course, the agent may or may not have an interest in such initiatives or lacks sufficient political will (commitment to override other interests and values which she has).

(II) Power Shifts

A shift in power takes place, and a new group or leadership assumes power bearing a different governance paradigm than the previous regime. The shift of power may occur through a democratic process (e.g., elections or a decision of a parliamentary body), a negotiation between elites, coup d'état, or revolution.

4 The domination may be based on administrative power, coercion, wealth, charismatic authority, etc. Of course, the resources and control activities differ significantly with the different modalities of power. Their limitations and vulnerabilities to erosion or collapse differ as well (Burns and Hall, 2011).

5 The paradigm(s) of modernization has been imposed selectively – a recurrent pattern of social transformation since the Industrial Revolution: Among others, the Meiji revolution in Japan (1868), Haile Selassie's transformation of Ethiopia (1930–1974), Pahlavis Shahs (1925–1979) restructuring of Iran, and Gorbachev's initiatives launching glasnost (opening) and perestroika (restructuring) (Burns and Dietz, 2001).

Transformations characterized by re-orientation of a ruling elite entail then processes of learning, conversion, and entrepreneurship. Under the direction of the elite adhering to a new paradigm, a new institutional order is launched and unfolds. A major structural feature of such transformations is the more or less intact domination by a ruling elite, at least initially (unintended developments take place, including erosion of elite power as an unintended consequence of some promising innovations).

The pattern in a transformation with elite replacement is typically one of more or less open struggle for, and ultimately a shift in, domination relationships. A group, organization, or movement with a new paradigm of social order takes political power. These shifts may take place through the replacement of elites with relatively few persons or groups involved; or they may take place with substantial public participation, as in popular revolutions. Elsewhere several of my collaborators and I have considered transformative *coup d'état*, *popular revolutions including the 1989–1990 "Velvet Revolutions" as illustrations of paradigm change associated with power shifts* (Burns and Carson, 2002; Burns and Dietz, 2001; and Burns and Stohr, 2011b).

(III) *A new governance order is established through multi-agent negotiation* (possibly with mediation or some arbitration in relation to conflicting parties). The negotiation may be a rather simple bilateral negotiation, or it may be a complex multi-agent negotiation process. Coleman (1998) and others (see Carson et al, 2009) have demonstrated that, for instance, corporatist governance arrangements lend themselves to the cumulative, negotiated, problem-solving trajectory in bringing about policy paradigm changes, for instance in Canadian agricultural policy and programs. Norwegian and Swedish economic and labor-market policies and programs set up through neo-corporatist tri-partite bargaining (business, labor, and government) functioned in similar ways, capable of establishing new regimes (reforms) but ones which were accomplished through multi-lateral negotiation and compromise rather than dramatic shifts in power.

Coleman (1998: 298) contrasts governance shifts based on negotiation with shifts based on power replacement: "Following Risse-Kappen and Scharpf, we demonstrated that corporatist policy networks lend themselves to the cumulative, negotiated, problem-solving trajectory to paradigm change whereas state-directed or pressure group pluralist networks are more likely to be associated with crisis-driven changes..." Elsewhere several collaborators and I have empirically investigated and analyzed paradigm shifts through multi-agent negotiation (exemplified by the Kyoto Treaty, the establishment of the international Sustainable Palm Oil Roundtable involving multiple stakeholders, among others) (Burns and Stohr, 2011b; Carson et al, 2009; Nikoloyuk et al, 2010)

(IV) *Governance shift through diffusion and emulation ("Organic" transformation)*: The first three types of paradigm transformation are characterized typically by a few identifiable, more or less organized agents, whether with few or many participants, and substantial scope of power. The transformations, even if drawn out over considerable periods of time, have a decisive character. Through particular collective actions, a new order is "legislated" and constructed, provided there are sufficient resources and a feasible design.

A contrasting modality is observable when a new type of governance system is established through processes of diffusion and emulation (mimetic function) under decentralized conditions in which a multiplicity of agents make autonomous, yet similar

decisions to shift to a new paradigm. On an aggregate level, there is an emergent development – the process results in transformations of prevailing governance paradigms with different agents, goals, and methods.

Such organic types of transformation entail multiple actors initiating change at local, meso-, and macro-levels, without obvious coordination or direction, although the actors are typically embedded in communication and other types of networks. The participating actors – in the purest case – have no intention to bring about the global transformation that they produce together. And the processes of transformation are diffused in time and space. It is difficult, if not impossible, to define a moment of change or transition. There are spatial and temporal continuities, at the same time that in a larger perspective, transformation emerges accomplished through the "spontaneous", uncoordinated actions of many social agents at different levels. Although an organic revolution is not directed or determined at a global or macro-level, macro-institutional conditions and policies (forming a context) are likely to affect the course of the transformation, and may provide a certain directedness for many "spontaneous" processes.

3. Organic Transformations: The Case of Sustainability

This section leads off with a brief reference to the "industrial revolution" in its early organic phases. This provides a backdrop for characterizing the emerging sustainability revolution.

Early Industrial Revolution (toward the end of the eighteenth Century).⁶

This revolution, starting in Great Britain, entailed many small and medium initiatives in the emergence and transformation of technologies, institutional arrangements, social relations, and values such as those relating to the formation of factories, built environments, and entire industries. Such transformations could occur without any single agent or group of agents planning or even negotiating the overall pattern.

Much of the early industrial revolution involved then multiple agents initiating and developing a variety of innovative technologies and socio-technical systems. The transformations encompassed not only major innovations in technologies and technical systems, e.g., the invention of the steam engine, the development of mining, textile manufacturing, metal tools, optics, advances in transport, among other developments, and, of course, the shift from human/animal power to water and to coal. Critical to all these engineering advances was the development of organizational and institutional means to govern and develop the varying technical possibilities: factory systems, methods to coordinate and control large numbers of workers, ownership ar-

⁶ Industrialization became a "development" concept which was more than a description. It became as well a metaphor of progress and advancement and a powerful normative idea (to be "developed", "industrialized" was good, to be undeveloped or underdeveloped was backward, a failure).

rangements, regulatory agencies, legal innovations, the ideas – and realizations of the ideas – of mechanization and of standardized mass production, and new research and educational organizations, among other constructions. The revolution encompassed also to a high degree new governance arrangements in diverse sectors combined with machines to make use of, for example coal, iron ore, and cotton on a scale and with a rapidity never achieved (or imaginable) before. In other words, there was not just machines and material technologies but organizational, legal, conceptual and normative innovations. Almost all aspects of everyday life came to be affected, but without any direct or central coordination (although later variants of industrialization (for instance, in the cases of Germany, Japan, and the Soviet Union) entailed more a top-down development guided by an overall design or blueprint)

Inventors, innovators, entrepreneurs, scientists and engineers, business leaders, and government officials took a multitude of initiatives not only to make money but to gain fame and respect, to experience the power of changing and developing themselves and the world around them, and to advance the national power of Great Britain. Tens of thousands were involved in these developments over the decades when industrialization took off. The revolutions in mining, manufacturing, transport, chemicals, and agriculture were followed by those in electricity, electronics, and communications.

The development of the industrial social order – with its technologies, experts, and governance and regulatory systems – spread from England to North America and the rest of Europe and eventually to most corners of the globe. It was characterized by, among other things, the widespread application of engineering, science, and systematic knowledge to production, products, technology and technological development, standardization, and economies of scale; the environment was exploited to the fullest for economic and related purposes, “unspoiled areas” would be defined as “wasted” and “should be effectively exploited” in the name of progress and “welfare.”⁷ The great success of the industrialization paradigm reinforced the idea that humans could ignore or, at least, overcome, environmental detriments and resource problems. Consequently and progressively, industrial society engaged in a reckless and extensive exploitation of nature. This was done on the basis of faulty assumptions and conceptions of real impacts and in many instances, in ignorance of long-term consequences.

Nevertheless, historically there was substantial opposition to many aspects of industrialization: In a number of countries, for instance, in Europe and North America, concerns about urbanization, pollution, water and air quality, and deforestation led to powerful reactions. NGOs were founded to promote environmental protection, conservation and wildlife protection—a whole battery of policies, programs, and parks

7 The USA’s greatest dam-builder, Floyd E. Dominy, was involved in many of the initiatives in the Western U.S. that led to 472 dams. He aptly represented the “spirit of the times.” In 1966, he called a Colorado River without dams “useless to anyone... I’ve seen all the wild rivers I ever want to see.” (cited in New York Times (NYT) Obituary, “F.E. Dominy, who harnessed water in the American West, is dead at 100,” page B 13, April 29, 2010).

were established. For workers, socialist and trade union movements emerged to fight for social protection, welfare, and justice. These movements and the governance and regulatory developments they helped bring about operated on many levels and with varying degrees of effectiveness.

The Emerging Sustainability Revolution

Today we are witnessing the initial stages of a new societal revolution comparable in scale and significance to the industrial revolution. Tens of millions of people are considering and adopting new conceptions, goals, techniques and technologies, and practices relating to a wide spectrum of environmental concerns and developments. The ongoing paradigm development – a gradual shift from the economic, industrialization paradigm to one or more forms of a sustainability paradigm entail the establishment of new ways of thinking, acting, organizing, and regulating (in part, the establishment of a *new cognitive-normative discursive framework and context*). Sustainability ideas, norms, and values permeate an ever-increasing part of modern life and have a significant impact on everyday thinking and practices in substantial parts of the world. This is occurring not only in developed countries but also in developing ones such as China, India, and Brazil.

From the 1960s there has been rapidly increasing global awareness and concern about damage to the environment – Rachel Carson's book (*The Silent Spring*, 1962), the UN Stockholm Conference on the Human Environment (1972), the 1987 Brundtland report (The World Commission on Environment and Development, *Our Common Future*), the 1992 Rio de Janeiro "Earth Summit" (UN Conference on Environment and Development (UNCED)), and so on. The "Stockholm Declaration" was formulated at the 1972 Conference – a number of guiding principles for the protection of the environment were adopted. These have been critical in the successive development of other instruments.⁸ For instance, in 1973 (elaborated 1978) there was global agreement on regulation of the pollution from ships (MARPOL). Also, the Convention on the Protection of the Marine Environment of the Baltic Sea Area (HELCOM) was signed in Helsinki in 1974 by all the Baltic coastal states. There were other major international agreements as well as national developments. Private initiatives also were launched. The International Council of Chemical Associations (ICCA) established "Responsible Care" in 1985.⁹

The Rio Declaration was published in 1992. The aims were to reduce unsustainable consumption patterns and to establish precautionary principles in relation to socio-economic and technological developments. Passage of the OSPAR Convention

8 Another important outcome of this conference was the agreement to create a new programme for global environmental protection under the United Nations: The United Nations Environmental Programme (UNEP).

9 These and other private, voluntary initiatives did not lead very far, however (although arguably they contributed to the growing attention to and concern about chemicals) (Carson et al, 2009).

(1992)¹⁰ also took place in this period – it was aimed at eliminating the pollution of the North-East Atlantic. Another important development was the launching of negotiations in the mid-1990s to eliminate releases of persistent organic pollutants (POP). The negotiations focused on the 12 most hazardous substances – the "Dirty Dozen". In a historic agreement (the Stockholm Convention or "the POPs Treaty") in Stockholm in May 2001, the nations of the world for the first time agreed to eliminate *all releases of a number of highly hazardous chemical substances* (Lind, 2004: 40). Earlier at Kyoto, 1997, three of the greenhouse gases that were agreed to be regulated are man-made chemicals (HFCs, PFCs, and SF6). Figures 3 indicates the rapid growth of international environmental agreements, some more enforced (and enforceable) than others.

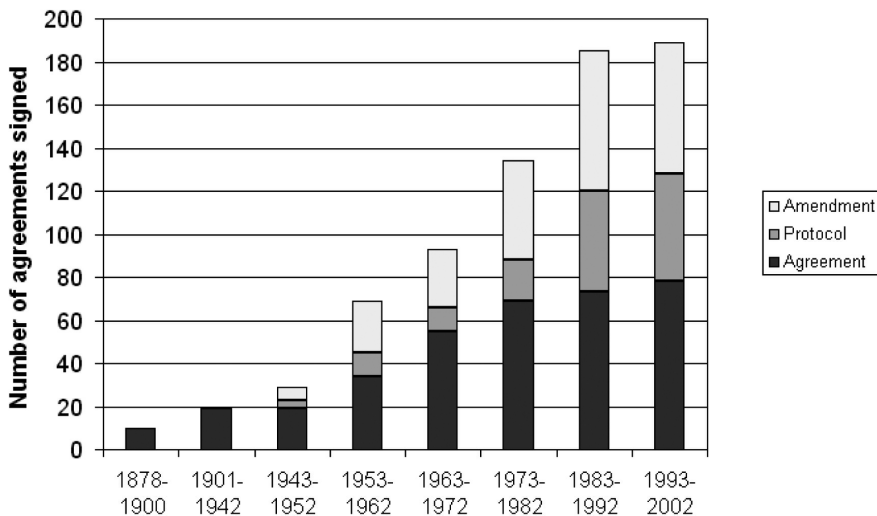

Figure 3. Time Trends of International Multilateral Environmental Agreements by Agreement Type (1879–2002). Source: Ronald B. Mitchell. 2002–2009. International Environmental Agreements Database Project (Version 2007.1). Available at: <http://iea.uoregon.edu/>. Date accessed: 7 August 2009

From the 1960s, processes of consciousness raising, defining threatening environmental realities, mobilizing agencies, enterprises, and citizens etc. have been taking place, and continue to do so;¹¹ these processes relate to a cascade of private and public initiatives and accomplishments in addressing environmental issues and challen-

¹⁰ This Convention concerned the Protection of the Marine Environment of the North-East Atlantic (from Gibraltar to northern Norway and Russia).

¹¹ Obviously, there was growing and widespread concern with conservation, environmental pollution and degradation long before there emerged a "sustainability" concept, as suggested above.

ges. The UN, environmental agencies, many enterprises, public "intellectuals," researchers, NGOS, and media have succeeded to a greater or lesser extent in convincing multitudes of people that the environment and human life as well as life generally are threatened on planet earth and action is necessary¹² (this is not to overlook the deniers and opposers who make for formidable resistance (see later)).

Today we are witnessing the early stages of a new *societal revolution* comparable in scale and import to the industrial revolution. This "sustainability revolution" – *sustainabilization* – implies a new type of society – or family of societies. It is evolving, piece by piece ("organically", so to speak). Masses of "sustainability" designs, plans, and initiatives at different levels have been developed as people try to forge new orders (local, meso-, and –macro) as occurred in the case of industrialization. Another way of thinking about this transformation is that a "green" or sustainalization world is emerging – just as an industrial world perspective emerged in and through the industrializing process. In the "green revolution", one finds:

- The increasing stress on green values: that is, articulation and development of new values, norms, standards, in a word, the "green" normative perspective
- An ever-growing generalized judgment that "green" patterns of action and developments are "good." And patterns and developments which are "non-green" or "anti-green" (use of high gas consumption vehicles, overuse or wastage of water or other critical resources, etc.) are "bad".
- New practices, for instance new accounting conceptions and standards such as "triple bottom line".
- The growing role of "green thinking, conceptions, standards and practices" in many areas of social life; there are also increasing narratives about green ideas, values, and standards, which circulate in wider and wider circles.
- The growing role of "green" entrepreneurs (for whatever reasons, they initiate projects – beliefs in a green future, profitability, pressures of competition, or combinations of such motivators).
- Green governance; new regulatory mechanisms: distinguishing "good" (green) versus "bad" (non-green) innovations and developments.
- Institutionalization of green standards and considerations in decision and policy-making settings in government agencies, corporations, and associations.
- Increasing stakeholder involvement in the corridors of economic and policymaking power (Friends of the Earth, Greenpeace, WWF).
- Green technological developments; design and production of new "green" technologies, development of "green" (or "greener") systems (Baumgartner and Burns, 1984; Woodward et al, 1994).

12 Some instances of radical steps have been accomplished such as the EU chemical directive REACH (2006) in which Swedish EU agents and pressure groups played a significant role in passing it over the opposition of the European, American, and Japanese chemical industries as well as the political leadership of Germany, France, and the UK (Carson et al, 2009; Lind, 2004)

- Greening of consumption.
- Massive experimentation (accompanied by failures, of course) with "green" initiatives. These concern not only businesses but NGOs, other private agents, government agencies, etc.
- New alertness and readiness to experiment or innovate with green ideas, designs, technologies and practices;

The emerging sustainability paradigm is being established then by *a process of multiple initiatives facilitated by diffusion of values, ideas, and practices through associations, communities, business, and political networks*. Not only values are shifting, and there is some reordering (still limited) of priorities, governance changes, and changes in many daily practices. The conditions of initiative and innovation encompass multiple agents who enjoy some power and means of structural control over their own situations and are able to make relatively autonomous independent decisions. This process results *on an aggregate level* in adaptations and shifts in particular institutional and cultural arrangements. The industrialization paradigm is being challenged piece-by-piece by the sustainability paradigm.

Social science research has identified several of the drivers and facilitators of "greening": (1) normative pressures and resource and power mobilization everywhere; (2) open, new sectors where there is often less resistance from, or resilience of established agents and institutional arrangements, and they are able to develop quickly on green dimensions utilizing new ideas, models, methods, technologies and techniques; (3) some strategic sectors – such as energy and chemicals – are subject to particular attention and pressures to transform themselves, because in the case of energy some forms such as fossil fuels are not only becoming increasingly scarce but also because these fuels contribute significantly to GHGs, pollution, and climate change.

A major transformation is arguably already taking place: technologically, business-wise, governance-wise, socially, culturally in terms of thinking, acting, and constructing in more ecological ways. The paradigm (or family of paradigms) involves spreading new knowledge, values, and practices. "Green modernization" entails "green re-industrialization", "green capitalism", "green governance," "green thinking and lifestyles," "green consumption," "green accounting and storytelling."¹³

Sustainability infrastructures emerge connecting thousands of international regimes, international bureaucracies, national agencies, local and transnational activist groups and expert networks. At the same time, "earth system governance" can be understood as a global political project that engages more and more actors who seek to strengthen the current architecture of institutions and networks at local, meso- and global levels in order to advance "the cause of sustainability."

13 In other words, the "green revolution", sustainalization, entails multiple paradigm shifts, not only in production, technology development, governance, consumption, lifestyles, etc. but also in the sciences and knowledge production and education (even sociology conferences are being greened as at the ASA meetings this year).

4. Conclusions

This article has suggested that a "sustainability revolution" is already taking place on multiple levels: (1) a moral-cognitive level; (2) a level of action and the establishment of new practices on the part of individuals, groups, and organizations; (3) an institutional level as "green" institutional arrangements and policies are promoted, often cautiously, but sometimes boldly – with varying degrees of success.

The article suggested some the conditions – and several of the key factors – explaining why the sustainability revolution is likely to move ahead:

- continuing environmental crises (that will not go away)
- continual outpouring of critical analyses and prognoses about the current failings and hazards
- sustained creative challenge; the excitement of innovating, experiencing the new, its opportunities as well as exhilarating risks and uncertainties
- the paradigm shift itself entails new ways to frame, think, judge, and act that are challenges to be mastered and developed
- diffusion and imitation mechanisms through diverse social networks
- normative ethos and collective pressures

"Green" paradigms have emerged and are spreading rapidly over significant parts of the world. This is the result of consciousness-raising; educational programs, new narratives, workshops, international exchanges, (scientific as well as non-scientific); international agreements; and arrays of innovations in hybrid cars, electric cars, solar cell development, "smart switches," recycling systems, renewable energy developments, tighter regulation of chemicals, increased controls of some types of pollution, etc. These developments occur more in some parts of the world than others, but there is a generally powerful and sustained thrust, involving tens of thousands of initiatives and change efforts.

While the sustainability revolution shares the organic character of the industrial revolution, the two differ significantly in a number of ways, as would be expected given their obviously very different historical, institutional, and cultural contexts as well as the difference in levels of scientific and technical knowledge.

- Complexity: sustainalization is taking place in a much more developed and complicated world in terms of institutions, cultures, technologies including communications; for instance, the infrastructures of agriculture, manufacturing, government, science, education, etc. are very different
- The numbers and diversity of stakeholders and regulatory and governance systems that must be taken into account are much greater (partly a result of democratization and learning to deal with modern complexity).
- Our modern world has its established expectations about consumption levels, lifestyles and welfare (also in developing countries)
- There are greater explicit concerns about issues of general welfare and justice.

In spite of the complexity and the many institutional and cultural as well as power constraints, sustainalization is likely to proceed much more rapidly than industrialization did – because of the availability of more rapid and widespread advanced communications (scientific and technical associations, the WWW, twitter, facebook, blogs linking people concerned about environment and sustainability and facilitating the spread of sustainability thinking and increasing rates of innovation and application. "Independent" initiatives continue to grow and spread by the tens of thousands. But the ongoing transformation is no walkover: the opposition (deniers and opposers) among the powerful, for instance, many in the established industrial-commercial-banking complexes and their allies, is formidable. The struggle will be long and difficult. But most of the established systems they represent will be replaced or radically reformed in the medium to long-run. Thus, a societal paradigm shift will continue to take place – but whether the transformation is fast enough or comprehensive enough to save the planet remains to be seen.¹⁴

References¹⁵

- Baumgartner, T. & T. R. Burns (1984) *Transitions to Alternative Energy Systems: Entrepreneurs, Strategies and Social Change*. Boulder: Westview Press.
- Burns, T. R. (2006) "System Theories" In: *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Burns, T. R. & M. Carson (2002) "Actors, Paradigms, and Institutional Dynamics." In: R. Hollingsworth, K.H. Muller, E.J. Hollingsworth (eds) *Advancing Socio-Economics: An Institutional Perspective*. Oxford: Rowman and Littlefield.
- Burns, T. R. & P. DeVille, "Dynamic Systems Theory" In: Clifton D. Bryant and D.L. Peck (eds), *The Handbook of 21st Century Sociology*, Sage Publications Thousand Oaks, California.
- Burns, T. R. & T. Dietz 2001 "Revolution: An Evolutionary Perspective." *International Sociology*. Vol. 16:531–555.
- Burns, T. R. & H. Flam (1987) *The Shaping of Social Organization: Social Rule System Theory with Applications*. London: Sage Publications.
- Burns, T.R. & P. Hall (2011) *The Meta-power Paradigm: Causalities, Mechanisms, & Constructions*. Frankfurt/Berlin/Oxford: Peter Lang, in press.
- Burns, T. R. & C. Stöhr (2011a) "Power, Knowledge, And Conflict In The Shaping Of Commons Governance: The Case of EU Baltic Fisheries." *The International*

¹⁴ Given the organic mechanisms of the sustainability revolution, policy should be oriented to collecting, consolidating and diffusing knowledge about new conceptions and designs, initiatives, successful developments. This concerns not only technical and natural science knowledge but the knowledge of the social sciences and humanities. Collaboration among these – and between them and policymakers and activists – also should be facilitated and developed.

¹⁵ The reference list does not do justice to the many researchers whose work has contributed to the theoretical and empirical underpinnings of this article. However, very strict word limitations have been imposed on this type of article.

- Journal of Commons* (Special Issue: The 20th anniversary of Elinor Ostrom's Governing the Commons), Vol. 5, No.2.
- Burns, T.R. & C. Stöhr (2011b) "The Architecture and Transformation of Governance Systems: Power, Knowledge, and Conflict." *Human Systems Management*, in press.
- Burns, T.R. & N. Witoszek (2011) "The Crisis of our Planet and the Shaping of a Sustainable Society." *Journal of Human Ecology*, in press.
- Carson, M., T.R. Burns & D.Gomez Calvo (2009) *Public Policy Paradigms: The Theory and Practice of Paradigm Shifts in the EU*. Frankfurt/Berlin/New York: Peter Lang Publishers.
- Coleman, W.E. (1998) "From protected development to market liberalism: Paradigm change in agriculture." *Journal of European Public Policy*. Vol 5:632–51.
- Lind, G. (2004) REACH: The Only Planet Guide to the Secrets of Chemicals Policy in the EU. Norrtälje, Sweden: Affärstryckeriet.
- Nikoloyuk, J., T.R. Burns & R. de Man (2010) "The promise and limitations of partnered governance: The case of sustainable palm oil." *Corporate Governance*. Vol. 10:59–72.
- Rosa, E. et al (eds.) 2010 *Human Footprints on the Global Environment: Threats to Sustainability*. Cambridge, MA: MIT Press, 2010.
- Steffen, W. et al (2004) *Global Change and the Earth System: A Planet under Pressure*. Heidelberg: Springer-Verlag.
- Stinchcombe, A. (1968) *Constructing Social Theories*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Stockholm Memorandum 2011 Tipping the Scales toward Sustainability.
<http://globalsymposium2011.org/news-and-media/memorandum>
- Woodward, A., J. Ellig, & T. R. Burns (1994) *Municipal Entrepreneurship and Energy Policy: A Five Nation Study of Politics, Innovation, and Social Change*. New York: Gordon and Breach.

Biographical note

Tom R. Burns (associated with Sociology at Uppsala since 1982) has published internationally more than 15 books and 150 articles in substantive areas of governance and politics, environment and technology, administration and policymaking; also he has contributed to institutional theory, sociological game theory, theories of socio-cultural evolution and social systems. He has been a Fellow at SCAS (1992, 1998) and a visiting scholar at a number of leading universities.

Recensioner

Eleana Kim, *Adopted Territory: Transnational Korean Adoptees and the Politics of Belonging*, Durham: Duke University Press, 2010

Barbara Yngvesson, *Belonging in an Adopted World: Race, Identity, and Transnational Adoption*, Chicago: University of Chicago Press, 2010

Internationell adoption i dess nutida mening uppstod och institutionaliserades som en reproduktionsmetod och som en barnmigrationspraktik efter Koreakriget (1950–53). Sedan dess har uppemot 800 000 barn från Tredje världen och det före detta östblocket adopterats till västvärlden varav USA har tagit in runt 600 000 och de skandinaviska länderna tillsammans närmare 100 000. Asien har dominerat som ursprungskontinent och står för mer än 2/3 av de 800 000 internationella adoptioner som genomförts mellan 1953–2010. Även om USA har adopterat mest i absoluta tal och asiatiska länder som Indien och Kina också har adopterat bort många barn, så är det Sverige med över 50 000 utlandsadopterade och Korea med närmare 200 000 bortadopterade som är de länder i världen som berörts mest av internationell adoption i relation till totalbefolkningen.

Ända sedan den internationella adoptionens uppkomst på 1950-talet har forskningen om verksamheten som sådan och om adoptivfamiljerna och de adopterade dominerats av ämnena medicin, psykologi, socialt arbete och juridik. Forskningsfrågorna har handlat om allt från att undersöka adopterades tillväxtkurvor, till eventuella problem med anknytning och anpassning till adoptivföräldrarna och till värdlandet eller adoptivfamiljens status inom familjerätten. Denna typ av klassisk adoptionsforskning är fortfarande till största delen den dominerande i Sverige och Europa.

Nu har de båda amerikanska antropologerna Eleana Kim vid University of Rochester och professor Barbara Yngvesson vid Hampshire College utkommit med varsin monografi vars innehåll skiljer sig från denna dominerande västerländska adoptionsforskning och som båda berör Korea och Sverige: Eleana Kims *Adopted Territory: Transnational Korean Adoptees and the Politics of Belonging* och Barbara Yngvessons *Belonging in an Adopted World: Race, Identity, and Transnational Adoption*. Eftersom både Kim och Yngvesson är antropologer finns det många likheter dem emellan i fråga om design och metodologi, men det finns också skillnader beroende på val av geografiska platser.

Adopted Territory är en studie av uppkomsten och utvecklingen av en global rörelse och gemenskap bland vuxna adoptivkoreaner i ett 20-tal västländer. Boken bygger på intervjuer med och deltagande observationer bland adopterade i USA och adopterade som flyttat till Korea, men också ett antal svenska adoptivkoreaner finns med som informanter. Under många år var de utlandsadopterade själva osynliga i det offentliga samtalet om internationell adoption både i de västerländska mottagarländerna och i

ursprungsländerna. De adopterade dök naturligtvis upp i adoptionsbyråers annonser och informationsmaterial, i intervjuer med och självbiografier av adoptivföräldrar och även i officiella tal hållna av ambassadörer och regeringsföreträdare liksom i studier och rapporter skrivna av forskare och andra experter, men de talade sällan eller aldrig för sig själva.

Denna situation har successivt kommit att förändras från och med det sena 1990-talet och än mer på 2000-talet. Särskilt de adopterade från Korea började då aktivt försöka hitta och söka kontakt med varandra genom att organisera sig i nationella och regionala sammanslutningar och genom att börja hålla internationella evenemang. Denna oväntade utveckling åtföljdes av en veritabel explosion av en kulturell produktion som inkluderar ett flertal kritikerrosade romaner liksom konstverk och filmer, samt ett stort antal självbiografiskt färgade berättelser publicerade i antologier, tidningar och tidskrifter på alla de olika västerländska språk som de adopterade talar. Det är just denna framväxt av en specifik adoptivkoreansk rörelse med dess extremt deterritorialiserade och heterogena karaktär som Kim har följt och studerat i över ett årtionde.

Kim konceptualiserar i sin bok denna rörelse och gemenskap som varande en mot-offentlighet (*counterpublic*) då den talar tillbaks mot de dominerande bilderna av och berättelserna om internationell adoption både i västvärlden och i Korea. Även om den första nationella adoptivkoreanska föreningen faktiskt grundades i Sverige redan 1986, Adopterade koreaners förening (AKF), så var det först under andra hälften av 1990-talet som rörelsen blev internationell. Efter den första internationella så kallade Gathering of Adult Korean Adoptees som ägde rum i Washington, USA, 1999, har ytterligare fyra internationella Gatherings anordnats i Oslo, Norge, 2001 och i Seoul, Korea, där den senaste ägde rum 2009 med nästan 600 deltagare från 20 olika västländer.

Adopted Territory är en viktig publikation och en avancerad analytisk studie av vad den adoptivkoreanska kulturen, subjektiviteten och motoffentligheten kan tänkas grundas på och bestå av. Kim menar att den adoptivkoreanska gemenskapen är ett exempel på en helt ny typ av transnationell rörelse som baserar sig på nya och andra sätt att bilda och begreppsliggöra släktskap på som går bortom blodsbasead biologisk essentialism liksom formellt nationalstatsmedlemskap, och som dessutom i högsta grad är momentan, begränsad till en enda generation och deterritorialiserad på alla sätt och vis.

Belonging in an Adopted World är märkligt nog den första fullödiga akademiska monografen på engelska som undersöker hur vuxna utlandsadopterade i Europa och i Sverige navigerar mellan och positioneras inom frågor som rör tillhörighet, utanförskap, nationalitet, ras och globalisering. Trots att Europas omkring 200 000 utlandsadopterade, varav hälften alltså hittas i Skandinavien och varav mer än 1/3 är från Korea, är mycket visuellt synliga i de europeiska mottagarländerna, vanligtvis uppväxta och bosatta som de är i hypersegregerade medel- och överklassmiljöer dominerade av vita européer och ofta utgörandes den enda fysiska icke-vita närvaron i sådana områden, så inkluderas de sällan eller aldrig i den forskning som intresserar sig

för invandring, postkolonialitet och diskriminering. Det är denna tystnad kring de utlandsadopterade liksom den potentiellt delikata position som dessa kan tänkas tilldelas såsom utgörande ett slags ”felande länk” mellan den vita majoritetsbefolkningen i Europa och de icke-vita invandrarna och minoriteterna, som Yngvesson utgår ifrån när hon studerar hur adopterade i Sverige identifierar sig rasligt och etniskt, och hur de relaterar till både ursprungslandet, den ”egna” invandrargruppen och svenskheten.

Yngvessons bok bygger på intervjuer med vuxna adopterade i Sverige och med personal på svenska adoptionsorganisationer liksom på analyser av utlandsadopterades i Sverige självbiografiska texter och deltagande observationer och fältarbete i samband med adoptionsrelaterade evenemang i Sverige. Yngvesson som talar och förstår svenska kommer från en amerikansk adoptionskontext med allt vad det innebär av ett öppnare förhållningssätt till biofamiljen liksom till ursprungslandet och till den minoritet som den adopterade blir knuten till. Just därför är det så fascinerande att ta del av Yngvessons analyser av svenska och europeiska föreställningar kring ras, vithet, ursprung och tillhörighet i relation till de utlandsadopterade. Hit hör bland annat Yngvessons tolkningar av det mer eller mindre fullständiga brottet med de utlandsadopterades tidigare familje- och etniska bakgrund och den mer eller mindre fullständiga transplantationen av henne in i en (nästan alltid vit) svensk (oftast medel- eller överklass-) familj och in i ett land där detta med att söka efter de biologiska föräldrarna och att besöka ursprungsländerna betraktas som betydligt mer kontroversiellt än i USA.

Yngvesson har lyckats skriva en mångbottnad och komplex studie av Sverige som varandes inte bara världens (proportionellt sett) ledande internationellt adopterande land, utan också en studie av svenskheten och kanske framför allt av den svenska vitheten och dess relationer till sådana storheter som nation, familj och ras. I *Belonging in an Adopted World* blir det nämligen uppenbart hur svenska värderingar rörande vad som är en familj och hur den mycket omtalade svenska individualismen är ett extremfall även i en västerländsk jämförelse, och hur denna svenskhet ofta kolliderar med andra icke-västerländska praktiker av utökade familjenätverk, transnationella tillhörigheter och andra förståelser av etnicitet och nationalitet. Även om jag själv inte helt delar författarens analys av vad som driver de utlandsadopterades så kallade återresor till ursprungslandet och sökanden efter biofamiljen, så framstår Yngvessons bok som en mycket pricksäker dekonstruktion av svenskheten och den svenska vitheten mot bakgrund av hur de adopterades icke-vita kroppar ständigt krockar med en historiskt sedimenterad svensk självbild enligt vilken svenskar är vita, liksom hur samma icke-vita utseenden också hela tiden kopplas samman med icke-adopterade invandrare och deras ättlingar som ofta härrör från samma ursprungsländer eller regioner som de adopterade. Det är denna specifika svenska vithet och dess oförmåga att kunna acceptera de tiotusentals ”Tredje världen-kroppar” som de utlandsadopterade härbärgerar, och av vilka de flesta dessutom tillhör de övre sociala skikten i det svenska samhället, som inte bara utgör fonden för Yngvessons studie utan också resulterar i att tyvärr alltför många vuxna adopterade utvecklar självdestruktiva praktiker och psykiska problem sammankopplade med skolsvårigheter och mobbning, arbetslöshet och utslagning, alkohol- och drogmissbruk och psykisk ohälsa och självmord.

Även om Kims och Yngvessons böcker ibland lider av den vanliga sjukan som dagens akademiska monografier drabbas av när de består av kapitel som redan har publicerats tidigare som tidskrifts- eller antologiartiklar, och därför innehåller upprepningar här och där och inte alltid är så lätta att läsas sammantagna som en enda löpande text, så går det att konstatera att både adoptivkoreanerna och de vuxna utlandsadoperade i Sverige nu äntligen har blivit uppmärksammade och behandlade och beforskade av två amerikanska forskare. Kims och Yngvessons studier visar framför allt övertygande, och i motsats till den fortsatt starka hållningen i Sverige, Skandinavien och Europa som säger att adopterade inte har något att göra med ämnen som invandring och rasism, att vuxna utlandsadoperade faktiskt kanske utgör en av de mest utmanande och fascinerande grupper som överhuvudtaget går att studera i vår tid.

Tobias Hübinette, Mångkulturellt centrum, Botkyrka

Eva Kärfve, *Det moraliska spelet*, Stockholm: Symposion, 2010

För elva år sedan rörde Eva Kärfve om i både den egna och den psykiatriska professionen med sin bok *Hjärnspöken*. Sociologin visade sig ännu ruva på en potential att riva upp djupt inrotade föreställningar om normalitet och avvikelse som Kärfve i sitt verk och den efterföljande debatten realiserade. Frågor som sociologer sedan lång tid lämnat åt andra discipliner – om vetenskaplighet, mänsklig natur, psykisk sjukdom, skuld – återkrävdes plötsligt och omvärldens häftiga reaktioner inbegrep såväl indignation som jubel. Då riktade sig kritiken mot ett forskarlag vars handlösa fall skulle sprida sig som en förstasidesnyhet. I *Det moraliska spelet* är kritikens objekt mindre specifikt, men återigen ger sig Kärfve i kast med att återta ett av sociologins förlorade områden.

Det handlar om moral. Inte, som tidens anda påbjuder, om ondska eller godhet, utan om det redan naturaliserade, alternativt relativiserade (beroende på disciplin, återigen). Kärfve frågar sig: Vad är moral? Hur är moralen möjlig? Varför skiljer den sig så mellan kulturer? Finns det en återkommande moral i alla samhällen? Den meta-etiska grundtesen är enkel: moralen är inte enbart en individuell angelägenhet; om vi vill förstå den i all sin variation, som globalt fenomen, i förtryckande och lösgörande skepnad, måste vi analysera den som kollektiv grundinställning, som socialt konstituerad och socialt konstituerande.

Från denna durkheimiska utgångspunkt formulerar Kärfve sin moralteori bortom Hobbes, Rousseau och Montesquieu, mot Durkheim själv och i närkamp med dagsaktuella Richard Dawkins, den alltmer populära neuro-etiken och ännu levande sociologer som Zygmunt Bauman. Kärfve argumenterar kraftfullt mot olika föreställningar om en "absolut moral" som hängandes i himmelriket, driven av evolutionen eller insprängd i hjärnan lever oberoende av sociala strukturer. Samtidigt vänder hon sig emot den inom sociologin så vanliga kulturrelativismen. Moraliska system kan till innehållet fyllas av allt från fascism till socialism konstaterar hon, men något av det mest intressanta med Kärfves analys är att hon ändå söker visa på generella värden.

Utifrån ett imponerande historiskt, antropologiskt och skönlitterärt material framlägger hon framförallt *löftet* som en sådan konstant. Att hålla sitt löfte, vara sin grupp trofast, är inte bara av samhällen påbjudet; det är en förutsättning för samhället, för att social samhörighet alls ska vara möjlig. Följaktligen är även *förräderiet* en synd i alla samhällen: "Och här tillgriper varje grupp de hårdast tänkbara bestraffningarna", skriver Kärfve. "Vi kan bara peka på det faktum att svensk lagstiftning som avskaffade dödsstraffet 1921 behöll det för förräderi i krigstid ända fram till 1973" (s. 234).

Men hon gör det inte enkelt för sig. Boken tar avstamp i en intervju som vid första intryck tycks falsifiera teorin om moralen som samhällets murbruk. 1992, under brinnande krig, hjälper den fattige bonden Fadil Fejzić en serbisk familj som hamnat på fel sida fiendelinjen och därför tvingas utstå en mängd övergrepp och trakasserier från sin omgivning. Avskydda och isolerade hotas de av svält. Efter fem dagar med te som enda näring ställer Fejzić en kanna mjölk utanför deras dörr. Trots spott och spe från övriga i den muslimska enklaven gör Fejzić mjölkleveransen till daglig rutin – i 442 dagar matar han familjen. Frågan infinner sig: hur kan en handling som vi uppfattar som moraliskt riktig samtidigt likna förräderi och därmed bryta mot moralssystemens gemensamma nämnare? Genom sin bok använder sig Kärfve skickligt och intresseväckande av Fejzićs mystiska hjältehandling som referenspunkt för att närma sig det moraliska spelets mer komplexa sidor.

Vissa förklaringar låter sig lätt avfärdas: vore den mänskliga biologin moralens grund skulle det bli svårt att förklara varför enbart Fejzić ville hjälpa familjen utan att använda sig av samma indelningar och kategoriseringar som förr förknippades med rasbiologi. I Kärfves analys är moralens självkonsekrerande karaktär en viktig hörnsten. Med exempel som Paulus tidiga etablering av kristendomen och Coca-Cola-koncernens rituella årsmöte beskriver Kärfve hur det enskilda moralssystemet sakraliseras och görs till ett gruppens signum. Detta leder över till en resonansfull utredning av hedersbegreppet. Med återkopplingar till det svenska kvinnoförtryckets historia och sociologins älskade Kabylien, visar Kärfve hur hedern kan betraktas som helighet omsatt till personligt ägande, som ett symboliskt kapital. Hedern spelar vidare en nyckelroll i de ständiga omförhandlingar av moralen som bestämmer samhällets gräns gentemot omvärlden. Detta är moralens politiska funktion, som gränsvakt mellan grupper, bevarande interna hierarkistrukturer och ibland avskiljande i skapandet av nya klasser och fraktioner.

Kärfves begreppsutredningar är långt fler och intressantare än vad man här kan redogöra för. Tillsammans för de läsaren tillbaka till Fadil Fejzić. Någon komplett förklaring till hans goda handling ges givetvis inte då detta skulle kräva mer än en biografi. Men Kärfves vidareutveckling av Bourdieus habitus-begrepp ger en fingervisning. De moraliska fälten har en strukturerande verkan: externa normer internaliseras, men alltid med viss individuell variation. Vår erfarenhet av moraliska fält skiljer sig åt; i Fejzićs fall visade han sig vara särskilt påverkad av sina morförelldrar och av två samexisterande moralssystem under Tito-regimen, islam och kommunismen, som tillsammans förenades i sin omsorg om den nödställde: "Islam kräver barmhärtighet och socialismen inpräntar solidaritet" (s. 274).

Kärfve lämnar även dörren öppen för andra förklaringar. I en liknelse med Saussures *langue* och *parole*, beskriver Kärfve det moraliska livet som reglerat, men inte determinerat av moralkoderna. Här finns ett mått av frihet för individ och historieförlopp, en enskild människa ”som genom denna öppning eller flik av obestämbarhet har förmåga att bryta sig loss och skapa någonting alldeles nytt” (s. 21). Och, skriver hon senare: ”Beroende på en mängd sociala faktorer, där graden av emotionell energi i interaktionsritualer kan vara den viktigaste (men inte den enda verksamma) kan enstaka individer vars personlighet skapas i samklang med denna moraliska ansvarskodex också utveckla ett slags självständighet, som gör att de ger sig själva rätten att begrunda och värdera moralisk handling” (s. 151).

En av hennes slutsatser, att den mänskliga förmågan till solidarisk handling kräver social grogrund för att växa i habitus, pekar således i både strukturell och existentiell riktning: moralsystemets konkreta värden spelar givetvis in, men också subjektets möjligheter till att uppnå ”sjelvständighet”. I denna vackert skrivna bok ger oss Kärfve ytterligare ett par välslipade glasögon för att betrakta människan ur det föränderliga perspektiv.

Roland Paulsen, Sociologiska institutionen, Uppsala universitet

Carl Schmitt, *Det politiska som begrepp*, Göteborg: Daidalos, 2010

När jag skriver den recension ni just läser är medierna upptagna av krisen i ett känt modehus i Paris, sedan dess chefsdesigner polisanmäls för antisemitism. Han har bland annat vräkt ur sig saker som ”Jag älskar Hitler”.

Samtidigt ser man inom samhällsvetenskapen ofta positiva hänvisningar till en jurist och politisk tänkare som uttryckte ungefär samma sak då nationalsocialismen triumferade i Tyskland på 30-talet. Carl Schmitt (1888–1985) återkom på bred front under 1980-talet sedan tidskriften *Telos* ägnat honom ett uppmärksammat temanummer. Därefter har intresset för Schmitt bara växt. Han tycks nu finnas med överallt, åberopas med gillande såväl i senaste numren av *New Left Review* och *London Review of Books* som i *Current Sociology*. Hur hänger det här ihop? Varför är acceptansen för extrema politiska åsikter så olika? De flesta som känner till Schmitt vet också att han var medlem i NSDAP och har förmodligen hört talats om hans beryktade artikel ”Der Führer schützt das Recht” från 1934, där han i entusiastiska ordalag beskriver hur Tysklands ledare förmår ingripa och skapa sin egen rätt, avkunna dödsdomar utan rättegång: ”Den sanne ledaren är alltid också domare.”

Men kanske är Carl Schmitts teorier och begrepp av sådan klass att man bör bortse från hans politiska ställningstaganden? Ett av hans mer kända teoretiska arbeten, *Der Begriff des Politischen* (1932), finns nu i god svensk översättning; det är bara att läsa och bedöma själv.

Den svenska utgåvan motsvarar 1963 års tyska med dess då nyskrivna förord och sju sidor avslutande kommentarer av Schmitt för att ”underlätta läsningen av denna

nyutgåva av en 30 år gammal text” och ”åtminstone för en kort stund låta en text som nästan har drunknat i floden av vederläggningsförsök få komma till tals igen” (s. 133). Nu, nästan 50 år senare, är kritisk granskning mer sällsynt. Den mest genomarbetade kritiken av Schmitts teoretiska arbete är nog fortfarande Ingeborg Maus *Bürgerliche Rechtstheorie und Faschismus: Zur sozialen Funktion und aktuellen Wirkung der Theorie Carl Schmitts* från 1976.

Men varför dagens mer okritiska hållning och flitiga citerande? Schmitt skriver i förordet att han för egen del ”får nöja sig med att spekulera kring orsakerna till det ihållande intresse för texten som har föranlett denna nyttgåva” (s. 38). Om man vill spekulera kring orsakerna till det nya intresset för hans texter kan man kanske säga att de passar tidsandan i det postsekulära samhället. Man hör ofta formuleringen vad det är ”att vara” det ena och det andra, som i meningen ”vad det är att vara människa”. *Det politiska som begrepp* har just som syfte att förstå och beakta vad ”det politiska” är, eller ”det politiskas väsen”. Stundtals blir det intressant läsning, Schmitt har god överblick över sin tids politiska och rättsliga teorier och tycker sig se var det brister. Men den som anser att just *frånvaron* av olika former av begreppslig essentialism bör vara utgångspunkten för sociologisk och statsvetenskaplig teori har inte mycket att hämta hos Schmitt.

Den mest kända distinktionen eller metaforen i *Det politiska som begrepp* är förstås ”vän/fiende”. Dock ska begreppen vän och fiende ”förstås i konkret, existentiell mening, inte som metaforer eller symboler, inte hopblandade med och urholkade av ekonomiska, moraliska eller andra idéer, och allra minst i en personlig, individualistisk mening som ett psykologiskt uttryck för personliga känslor och böjelser” (s. 47). Schmitt är mycket utförlig i sin argumentation om vad som bör konstituera ”vän” respektive ”fiende”, men det är likväl svårt att uppfatta texten som annat än ett tidsdokument. Vad sägs egentligen mer än att Schmitt förordar ett slags existentiellt konfliktperspektiv utifrån antaganden om ”mänsklig ondska” och naturtillståndet ”allas krig mot alla” (Hobbes)? Då framstår det osofistikerade sociologiska konfliktperspektivet mer fruktbart. Att helt enkelt beskriva ett samhälles struktur, formell och informell, utifrån vilka grupper som har olika intressen och befinner sig i konfliktsituationer.

Det har diskuterats om det finns någon idémässig förbindelse mellan innehållet i Schmitts verk och hans politiska agerande. Carl-Göran Heidegren menar i sin inledning till *Det politiska som begrepp* att det inte finns någon kontinuitet i Schmitts tänkande som skulle kunna förklara hans inträde i NSDAP den 1 maj 1933. Efter Weimarrepublikens fall levde man i en ny tid som krävde en annan statsform. Och den nya regimen ”tycktes svara mot hans idé om en ledardemokrati som visste att skilja mellan vän och fiende” (s. 19). Men det är väl just idén om ”ledardemokrati” som är kärnan i den nationalsocialistiska ideologin? Och den fanns ju redan i det utkast till *Der Begriff des Politischen* som publicerades 1927, vilket antyder en kontinuitet i tänkandet. Samma idéer finns för övrigt också i *Die Diktatur*, som skrevs 1921.

Till bilden av Schmitt som politisk tänkare och opinionsbildare hör också att han efter krigsslutet, då han en tid satt häktad, aldrig med ett ord berörde sitt engagemang

för nationalsocialismen. Dock är han i de dagboksanteckningar han förde åren 1947–1951 öppen om sina känslor och åsikter. Dagboken var avsedd för postum publicering och så skedde också: *Glossarium* utkom 1991. Där kan man läsa följande om det publiceringsförbud han ålågts. ”Genocid, folkmord, patetiska begrepp; [---] Men mot mig begår man det mest skamlösa idémord” (s. 265). Men här finns också glimtvis politisk klarsyn: ”Inget är mer utbytbar än höger och vänster” (s. 264). Den reflektionen tycks dagsaktuell: Schmitts omhuldade begreppspar ”vän/fiende” är det nya ”vänster/höger” hos intellektuella som vill vara med sin tid.

Juristen och rättsfilosofen Ernst-Wolfgang Böckenförde får sista ordet i den svenska utgåvan och ställer frågan om Schmitts statsrättsliga teori och dess grundläggande begrepp och distinktioner fortfarande är aktuella för att ”[---] förstå staten, det statliga livet och den statliga existensen” (s. 167). Nja, om man anser att samhälls- och statsvetenskap bör återgå till att ställa existentiella frågor om ”det politiskas väsen” och ”krigets innersta mening” – så kanske det; annars inte.

En tänkvärd fråga i sammanhanget är förstås hur och med vilka motiv det pluralistiska demokratiska samhället bestämmer vad som kan sägas, och av vem. Till exempel om olika historiska diktaturers gärningar. Chefsdesignern i Paris polisanmäldes och förlorade jobbet; Carl Schmitt däremot går mot nya postuma segrar: från ”ideocidium” till tongivande intellektuell och respekterad politisk teoretiker.

Lena Lindgren, Rättssociologiska enheten, Lunds universitet

Sara Uhnoo, *Våldets regler: Ungdomars tal om våld och bråk*. Göteborg: Daidalos, 2011

Sara Uhnoos doktorsavhandling *Våldets regler* undersöker moraliskt arbete, närmare bestämt ungdomars interaktiva och diskursiva ansträngningar för att markera vad de anser är rätt och fel agerande i våld och bråk. Med hjälp av inspelade och utskrivna intervjuer med 41 göteborgsungdomar i åldern 15–21 (här ingår åtta fokusgruppin-tervjuer) analyserar Sara Uhnoo hur ungdomar förhandlar om regler för legitimt och illegitimt agerande i våld och bråk samt hur dessa förhandlingar förhåller sig till vuxendominerade samhällsdiskurser.

Diskurserna identifierar Sara Uhnoo med hjälp av dagstidningsartiklar. På så sätt bildar dagens samhällsdebatter en fond mot vilken ungdomarna artikulerar olika tolkningsvokabulärer. En tolkningsvokabulär är liksom en bestämd diskurs ett mönster för människors tal men en tolkningsvokabulär är mer dynamisk och flexibel.

Avhandlingen rymmer åtta välkomponerade analytiska kapitel. I kapitel 3 undersöker Sara Uhnoo ungdomarnas tal om dagens våldsfrekvens, förändrad våldskaraktär i samhället och våldets utveckling över tid. Hon finner att de intervjuade i mångt och mycket resonerar på samma sätt som samhällsdebattörer, det vill säga de är nostalgiska över ett mindre våldsamt ”då” och beklagar det påstått ökade och allt grövre våldet ”nu”.

Från kapitel 4 och framåt behandlas våld eller bråk mellan ungdomar mer speci-

fikt, först i termer av vardagliga och eskalerande bråk. Ungdomarna använder en normaliserande tolkningsvokabulär, det vill säga de framställer ungdomsbråk som förgivettaget, oundvikligt, ständigt närvarande men också spännande eller skrämmande. Bråk antas lätt uppstå och de förknippas främst med unga män. Även här liknar ungdomarnas tal debattörers formuleringar. Ungdomsbråk framstår som ett angeläget samhällsproblem.

I kapitel 5 analyserar Sara Uhnoo talet om ungdomsbråkens början. Förölämpningar, "skitsnack", närmanden mot partner och kroppsliga överträdelser tillhör de givna startpunkterna och "vem eller vilka som gjorde fel först och mest" utgör det givna moraliska ämnet. Sara Uhnoo uppmärksammar tre tolkningar av bråkskapande: kränkande handlingar "i sig", bråksignaler och bråkförevändningar. Den sistnämnda associerar ungdomarna till rollen som bråkmakare.

I nästföljande kapitel analyserar Sara Uhnoo ungdomarnas tal om att "slå tillbaka", det vill säga hur de ställer sig till andras provokationer. Den som slår första slaget tillskrivs ansvar men det finns enligt ungdomarnas resonemang repliker som är värre, till exempel att tala illa om någons mamma. Då kan ett inledande slag legitimeras eftersom repliken räknas som "först". I allmänhet konstrueras det andra slaget som oproblematiserat och det första som illegalt men även det andra slaget kan problematiseras om det anses överdrivet.

Kapitel 7 behandlar kompisars positioner vid ungdomsbråk, alltså de positioner som utomstående vänner placeras i. Ungdomarna tecknar en bild av dilemman när de tvingas att tolka ett pågående bråk och välja mellan tänkbara roller: neutral gränsbevakare, lojal supporter, räddare i nöden eller passiv individualist. Reglerna är återigen situations- och relationsbundna. Om en konflikt till exempel definieras som "ens egen" ligger rollen som lojal supporter nära till hands. Om konflikten däremot definieras som "deras" ligger snarare rollen som passiv individualist nära till hands eller möjligen rollen som "räddare i nöden".

Kapitel 8 och 9 handlar om skojbråk och syskonbråk. Skojbråk tolkar ungdomarna som harmlös och rolig lek, i kontrast till den samhällsdiskurs som tvärtom utmålar skojbråken som riskabla och fördärvliga. De intervjuade tar visserligen upp eskaleringens risker men gestaltar ändå bråk på låtsas som en jämlik lek, styrd av regler som "inte för hårt och inte för skadligt" och "allt som inte skadar är tillåtet".

När det gäller syskonbråk är istället både samhällsdiskursen och ungdomarnas tolkningsvokabulär normaliserande. Syskonbråk omtalas som vardagliga familjekonflikter och tolereras, det vill säga de polisanmäls inte. Det finns exempel på problematiseringar i ungdomarnas tal men då förläggs syskonbråken bland "hypotetiska andra". Ungdomarna kan också tala om syskonbråk som äldre bröders fostran av yngre. Men varken skoj- eller syskonbråk är unikt för killar. Tjejerna i studien berättar om åtskilliga erfarenheter av dessa bråktyper.

Kapitel 10, slutligen, uppmärksammar moraliskt arbete kring killars våld mot och sexuella kränkningar av tjejer. Här pendlar ungdomarnas diskussion mellan att se slag mot tjejer som å ena sidan legitima i ett bråk mellan jämlikar, å andra sidan illegitima och ett slag mot en svagare. Tjejers utsatthet formuleras i sexuella termer och killars

våld mot tjejer sexualiseras. En könsspecifik regel ("en man slår inte en kvinna") uppträder växelvis med en könsneutral ("ingen får slå en svagare"), vilket ger ett spänningsfyllt positionsfält i talet om tjejer: å ena sidan oslagbara, å andra sidan slagbara.

I avhandlingens slutkapitel ordnar Sara Uhnöo ungdomarnas tolkningsvokabulärer i en typologi utifrån de sociala relationer som omtalas, vilket även sammanfattar ungdomarnas moraliska arbete. Maktförhållanden och graden av distans hänger samman med ordval som "ungdomsbråk" och "misshandel". Ett ungdomsbråk antas ske mellan obekanta eller vagt bekanta jämlikar medan ojämlika förhållanden antas präglade som kallas misshandel. Ett skoj- eller syskonbråk sker mellan ömsesidigt kända och jämlika parter, såsom de intervjuade framställer det.

Som förhoppningsvis redan har framgått innehåller avhandlingen en rad av fynd som Sara Uhnöo skickligt placerar i förhållande till både tidigare forskning och utomakademiska debatter. Till avhandlingens svagheter hör de ibland alltför långa omtagningarna, den hårt innehållsstyrda (snarare än formstyrda) sorteringen av materialet och ett fåtal alltför drastiska slutsatser, till exempel beträffande maskulinisering, andrafiering och rasifiering. Valet av begreppsparet diskurs och tolkningsvokabulär kunde också ha motiverats på ett tydligare sätt.

Men detta är randanmärkningar. Generellt är analyserna skarpa, välgrundade och originella, i synnerhet när det gäller syskonbråk, skojbråk, kompispositioner vid bråk och bråkens könsspecifika respektive könsneutrala regler. Språket är spänstigt och presentationen medryckande. Sara Uhnöos beläsenhet i ämnet och förtrogenhet med sitt material gör avhandlingen inbjudande och lärorik. Relationstolkningen av ungdomarnas moraliska arbete är klagörande och ger en fin sociologisk och socialpsykologisk ram kring arbetet som lyfter dess resultat.

Samma sak åstadkommer det övergripande intresset för moraliskt arbete. Sara Uhnöo visar att ungdomar är långt ifrån normlösa eller blasé inför frågor om våld och bråk utan tvärtom synnerligen kompetenta i att förhandla fram ett situationellt och relationellt grundat regeltänkande. Hon visar också att berättelser om skoj- och syskonbråk med fördel kan användas för att analytiskt vardagliggöra fenomen som vi lätt exotiserar eller schabloniserar. Jag är övertygad om att fortsatt konstruktionistisk och diskursiv forskning om våld och bråk skulle ha stor nytta av att följa Sara Uhnöos exempel.

David Wästerfors, fakultetsopponent

En kort lägesrapport från Sociologförbundets kassör

Under sommaren har processen med det institutionella medlemskapet fortsatt. Ett flertal av de sociologiska institutionerna i landet har nu gått med och många har redan (trots semestertider) betalat in sina medlemsavgifter. Detta är mycket glädjande! Det finns så klart fortfarande möjligheter för er som inte gått med att göra så, och vi vill gärna uppmana de institutioner som anmält sig och ännu inte betalt att komma in med sina medlemsavgifter.

Det finns flera skäl till att denna process är viktig för förbundet. Genom det institutionella medlemskapet säkerställer vi att vi regelbundet kan anordna sociologidagarna, samt kan erbjuda ett rikt och intressant innehåll i samband med detta. Det institutionella medlemskapet ger oss också möjligheter att satsa än mer på tidskriften, samt att förbundet kan hålla sig med en adekvat hemsida. För de deltagande institutionernas del innebär det också en ökad tydlighet kring vem som gör vad i relation till redaktörskap, arrangemang av sociologidagarna och liknande. Att vi nu fått igång denna process gör att förbundet kommit in på en kurs som i det långa loppet troligen räddar dess existens i sin nuvarande form. Alternativet hade varit att vi fått ett förbund som blivit allt mer passivt, osynligt och i allt för hög grad beroende av ideellt arbetande eldsjälar och eventuellt stöd från enstaka institutioner, vilka exempelvis huserar redaktörskapet.

Inte desto mindre vill jag också passa på att påminna om det individuella medlemskapet. Det finns en svag tendens till att vi som förbund tappar individuella medlemmar. Men Ni, våra individuella medlemmar och blivande sådana är viktiga för förbundet! Att vi nu lyckats sjösätta det institutionella medlemskapet innebär inte att det individuella medlemskapet blir mindre viktigt, kanske snarare tvärtom. Inte minst är Ni, våra individuella medlemmar det som gör förbundet levande, demokratiskt och intressant. Jag vill därför gärna passa på att uppmana er att förnya ert medlemskap genom att betala in medlemsavgiften till postgiro 59 13 06-6. Var då också noga med att ange namn och korrekt adress i meddelandefältet.

Varma hälsningar från Lund
Magnus Ring
Kassör

Publicering

Sociologisk Forskning accepterar för eventuell publicering vetenskapliga artiklar på svenska (eller annat skandinaviskt språk). Tidskriften tillämnar ett *referee*-förfarande, vilket innebär att artiklar som publiceras i Sociologisk Forskning är bedömda av oberoende kollegor. Sociologisk Forskning accepterar för bedömning endast texter som inte tidigare varit publicerade och accepterar inte för bedömning manuskript som samtidigt erbjuds annan tidskrift eller som bedöms av förlag. Artikel-författare erhåller tre exemplar av det nummer där texten publiceras.

Artiklar

1. För bedömning accepteras endast manuskript som författaren anser färdiga för publicering. Redaktionen accepterar inte synopsis, utkast till artiklar eller i övrigt ofärdiga manuskript.
2. Manuskript – utformade på det sätt som här beskrivs – skickas som word-dokument med e-post till tidskriftens redaktör under adress: sociologiskforskning@soc.uu.se
3. Manuskript accepteras som förslag till korta artiklar, mellan 4 000 och 7 000 ord, eller som förslag till långa artiklar mellan 8 000 och 10 000 ord inklusive abstract/sammanfattning. Manuskriptet skall vara utskrivet med dubbelt radavstånd och försett med goda marginaler. Nytt stycke görs med indrag med tabulatoren. Manuskript på annat språk än skandinaviskt accepteras för bedömning endast om överenskommelse träffats med redaktören innan manuskriptet skickas till tidskriften.
4. Redaktionen sänder normalt varje artikel till två externa lektörer för bedömning varför författare inte får anges på artikelns första sida (eller på annat sätt framgå av texten). På förstasidan anges endast artikelns titel. På ett separat blad anges artikelns titel, antalet ord, författarnamn, akademisk titel, institution samt den adress och telefonnummer till (huvud-)författaren som redaktionen enklast använder.
5. Redaktionen förbehåller sig rätten att avvisa manuskript som bedöms att inte passa tidskriftens profil. Redaktionen ger inte heller råd eller kommentarer utöver de som erhålls från de av redaktionen anlitade externa bedömarna (i de fall manuskriptet bedömts vara av sådant intresse att det sänts till bedömaren).
6. Manuskriptet skall innehålla en sammanfattning om cirka 150–175 ord på engelska (inklusive översättning av titeln till engelska) samt fem nyckelord (företrädesvis på engelska).
7. En kort författarpresentation (två rader) skall bifogas. Redaktionen förkortar utan samråd längre presentationer.

8. Fotnoter placeras på den sida där noten förekommer (inga slutnoter).
9. Tabeller och figurer skall vara infogade i den löpande texten och även skickas i separata filer i sitt ursprungliga program om det inte är word.
10. Litteraturhänvisningar i löpande text görs enligt följande: (Sontag 1977:35) alternativt Sontag (1977:35).

Referenser

Referenser utformas enligt följande:

Bok:

Pilgrim, D. & A. Rogers (1993) *A Sociology of Mental Health and Illness*. Buckingham: Open University Press.

Artikel:

Haavio-Mannila, E., J.P. Roos & O. Kontula (1996) "Repression, Revolution and Ambivalence: The Sexual Life of Three Generations", *Acta Sociologica* 39 (4):409–430.

Kapitel i bok:

Dryler, H. (1994) "Etablering av nya högskolor: Ett medel för minskad snedrekrytering?", 285–308 i R. Erikson, & J.O. Jonsson (red.) *Sorteringen i skolan*. Stockholm: Carlssons.

Recensioner

Recensioner av såväl sociologiska avhandlingar som annan litteratur (inklusive kurslitteratur) välkomnas och bedöms av redaktionen. En recension är på maximalt 1 000 ord. Ange författarens namn, bokens titel, utgivningsår, ISBN-nummer och förlag.

Repliker

I syfte att bidra till en levande debatt finns möjlighet att kommentera texter publicerade i tidskriften. Omfånget är cirka 1 000 ord. Kommentarer ska skickas till redaktionen senast 30 dagar efter det att texten publicerats. Författaren till den text som kommenteras kommer – under förutsättning att kommentaren publiceras – att ges utrymme att svara.

POSTTIDNING B

Barnfri – En stigmatiserad position

Helen Peterson

Flerspråkighet – Uppfattningar
om minoritetsspråket som
framtidens resurs

Robert Kenndal

Hårdare tag i arbetslivet?

– Åtgärder mot arbetsrelaterat
våld i facklig press 1978–2004

Sofia Wikman

Tid som välfärdsfaktor

– Förändrade motiv i svensk
arbetstidspolicy

Uffe Enoksson

The Sustainability Revolution
A Societal Paradigm Shift

– Ethos, Innovation,
Governance Transformation

Tom R. Burns

Recensioner

Sociologförbundet har ordet

Avs.
Sociologisk Forskning
c/o Sociologiska institutionen
Uppsala universitet
Box 624
751 26 Uppsala

